

О. ДОСПАНОВ

КАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ
ҚУБЛА ДИАЛЕКТИНИҢ
ЛЕКСИКАСЫ

«КАРАҚАЛПАҚСТАН» БАСПАСЫ
НӨКИС—1977

Бул китапта Каракалпакстанның кубла районларында жасайтуғын каракалпаклардың этникалық составы, сол территориядағы каракалпак урыўларының орналасыў тәртіби ҳәм олардын сөйлеу тилиндеги жергиликли өзгешеликлер кеңнен сөз етиледи. Автор кубла диалект лексикасын лексика-семантикалық жақтап классификациялап, оның ҳәзирги каракалпак әдебий тилинен өзгешеликлерин ашып көрсетели.

Китап мектеп мугаллимлери, студентлер, аспирантлар ҳәм каракалпак тилини изертлеўши тюрколог илимпазлар ушыи жәрдемши курал ретинде хызмет етиўи мүмкин.

Жуўаплы редакторлар

акад. *И. К. Кеңесбаев* ҳәм филология
илимлериниң докторы *Е. Бердимуратов*

3508010232

М—357(06)77

© „Каракалпакстан“, 1977

КИРИСИЎ

Қарақалпақ тилининг қубла диалекти, оның арқа диалекти сыяқлы, өзининг лексикалық, фонетикалық, морфологиялық, синтаксислик өзгешеликлерине ийе. Территориялық жақтан ол тилде сөйлеушілер Өзбекстан ССР ының областьлары менен шегаралас, шығысында Бухара областы, қубла-батысында Хорезм областының Хазарасп, Янги арық, Ҳаңқа, Шават, Гүрлен районлары, батысында Түркменстан ССР ы Ташауз областының Ильялы, Тельман, Калинин, Тахта т. б районлары менен қоңсылас. Ҳәзирги территориялық-хәкимшилик бөлиниўи бойынша қубла диалекттин мәканы Қарақалпақстан АССР ының Төрткүл, Бируний, Әмиўдәрья районларынан ибарат.

1873-жылы Қарақалпақстан жерин Россияға қосылган ўақыттағы бөлиниўде Әмиўдәрьяның оң тәрепиндеги Петро-Александровск (хәзирги Төрткүл), Шайх-Аббаз- Ұәлий (бурынғы Шаббаз, хәзирги Бируний) районларының территориясы Түркстан генерал-губернаторлығының Сырдәрья областының Әмиўдәрья бөлиминен, ал Әмиўдәрьяның сол тәрепиндеги Қыпшақтың (хәзирги Әмиўдәрья районы) жерлери Октябрь революциясына дейин Хийўа ханлығына қараган...

Төрткүл, Бируний, Әмиўдәрья районларында карақалпақлардан басқа өзбеклер, қазақлар, түркменлер, т. б. халықлар да жасайды. Халықтың саны бойынша бул районлардағы карақалпақлар өзбек, қазақ, түркменлерден соң төртинши орынды ийелейди.

Түркий тиллерде сөйлөүши халықлардың диалектлери менен говорларын үйрениў иси жүдә әҳмийетли мәселелерден ибарат. Соңғы жыллар ишинде Баку, Қазан, Алма-Ата, Ашхабад, Фрунзе қалаларында түркий тиллердің диалектлерин үйрениў, әдебий тиллериниң өсиў процесин изертлеў исине арналып өткерилген жыйналыс, кешес, конференциялар буның ҳақыйқат мысалы. Тюркология илими, оның диалектология шакабы, ҳәзирги дәўирде айырым диалектлер хәм диалектлик группалар, говорлар бойынша монографиялар, диалектологиялық атлас пенен диалектологиялық сөзликлер дүзиў бойынша айта қаларлық жумысларды жүзеге асырды. Бул исте, әсиресе Әзербайжан, Қазақстан, Татарстан, Өзбекстан республикаларындағы диалектолог-илимпазлардың ислерин көрсетиўге болады.¹

Қарақалпақ тили диалектлерин хәм говорларын изертлеў иси ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының тарийх, тил хәм әдебият институтында қарақалпақ тили тарийхын хәм диалектологиясын изертлейтуғын арнаўлы сектор ашылғаннан кейин анық жолға қойылды.

Бул жумыста қарақалпақ тили қубла диалектиниң лексикасы ҳаққында сөз етиледи.

Қубла диалект лексикасы өзиниң составы хәм хәрактери бойынша арқа диалекттиң лексикасынан өзгеше айрылып турады. Арқа диалектте қарақалпақ әдебий тилиниң тийкарғы сөзлик фондына киретуғын сөзлер басым көпшилик орынды ийелесе, қубла диалект лексикасында өзбек, түркмен жергиликли сөйлөў тилиниң тәсири арқалы бул диалектке сиңискен сөзлерди жиһи ушырағыўға болады. Бундай фақт жергиликли қарақалпақ информаторларының тилиндеги фонетикалық, морфологиялық, синтаксислик материалларға да байланыслы.

Жумыста қубла диалект лексикасының лексика-семантикалық классификациясы усынылды. Классифи-

¹ Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, 1958, 7, 184-185-б. Вопросы методов изучения тюркских языков. Ашхабад, 1961, 222-223 б. Вопросы развития литературных языков народов СССР. Алма-Ата, 1964, 7 -9, 373-376-бетлер.

қаңияда кубла диалект лексикасындағы пахташылық, жер ислеу ислери, баў-бақша, мал шаруашылығы, суў хожалығы, үй хожалығы, жан-жаныўарларға, қусларға, өсімликлер дүньясына, үй буйымлары, үскенелери, қурылысқа, темиршилк ислерине, жол-қатнасқа, уақыт бөлескерине ҳ. т. б. тиккелей қатнасы бар сөзлер келтирилди. Туўысканлық қарым-қатнасықларды сыпатлаўшы диалектлик сөзлер ушын айрықша орын ажыратылды, кубла диалект лексикасындағы гейпара туўысканлық терминлери қарақалпақ әдебий тили ҳәм оның арқа диалектиндеги сәйкес сөзлерге салыстырғанда бир қатар өзгешеликке ийе. Мәселен, кубла диалектте *енә* сөзиниң әдебий тилде *ана*, *ата* сөзиниң — әдебий тилде *әке*, *сиңли*² сөзиниң әдебий тилде *қарындас*, *үкә* сөзиниң әдебий тилде *ини*, *қозылау* сөзиниң әдебий тилде *жас босануу*, *туууу* усаған вариантларының бар екенлигин көриўге болады.)

Диалект жайласқан мекандағы топонимикалық атамалардың қолланыу өзгешеликлерин, олардың этимологиялық тәреплерин ашып беріу ушын бир қанша топонимикалық атама сайлап алынды, оларға анализ жасалды. Жумыста затлардың түр-түсине, сапасына, санына, ҳәр қыйла ис-ҳәрекетлерге қатнасы бар сөзлер менен бир қатарда, диалектлик архаизм, тарихый сөзлер, неологизмлер, синонимлер, антонимлер, омонимлер, метонимия, синекдоха ҳәм эвфемизм сөзлердиң кубла диалект лексикасында сәўлелениуи қаралды.

Кубла диалектте басқа тиллерден сөз ауысыу процесиде байқалады. Ондай сөзлер өзбек, түркмен, араб-парсы ҳәм рус тиллеринен ауысқан.

Жумыста кубла диалект лексикасының әдебий тилге қатнасы, арқа ҳәм кубла диалект арасындағы байланыс, изоглоссалар ҳәм дублетлик вариантлар ҳаққында сөз етилди.

Жоқарыда баян етилген жағдайларды кубла диалект лексикасы ушын әҳмийетли мәселелер деп санаймыз. Кубла диалект лексикасын арнаулы сөз етиўде

² Қарақалпақ тили диалектологиясында қысқа „и“ дауыслысының фонетикалық қасиетин „і“ арқалы беріу практикалық жақтан қолайлы болғаны менен, жумысымызда басқа да транскрипциялық белгилер қабыл алмауымызға ҳәм техникалық себеплерге байланысly „и“ менен берип отырмыз. Фонетикалық транскрипцияға тийқарының ҳәзирги қарақалпақ тилиниң алфавити алынды.

онын арқа диалектке салыстырғандағы лексика-семантикалық өзгешеліктерін сол жергиликті объектінің фактілері менен дәлелден, басқа түркі тилдердегі диалекттер хэм говорларға байланысты материаллар менен салыстырыў иси нәзерге алынды.

Диалекттер хэм говорларды үйрениў халықтың тарихы, этногенези, этникалық өмир жолы, сол территорияның мәдени, экономикалық жағдайы, турмыс кеширіў шараытлары менен тығыз байланыста қарастырылады. Сондай-ақ, қарақалпақ тили кубла диалекти лексикасын изертлеудің барысында этникалық группалардың таралыўындағы жағдайлар, олардың қандай шақапларға бөлінуі мәселеси де қысқаша баян етилди.

Диалекттерди үйрениў иси оғада әҳмийетли, өйткені диалекттер илимий жақтан әдеби тилдің материаллық базасына дерек ретінде баҳаланса, практикалық жақтан олар хәзирги әдеби тилдің лексикасын байытыўшы деректердің бири сыпатында танылады.

Усының менен бирге диалекттерди үйрениўдің мектеп практикасы, газета-журнал, радиоситтириў ислерин жетилистириў, диалект сөзлерди орынсыз қолданбаў, оның функциясын белгилеў, әдеби шығармаларда персонажлар тилинде қандай жағдайда хэм қандай мақсетке тийкарланып диалектлик элементтерден пайдаланыў ушын да әҳмийети зор.

* * *

Тилди изертлеў исинің әҳмийети уллы. В. И. Ленин „Тил—адамзат қатнасының зәрүрий қуралы“³,— деп оған оғада әдил баҳа берген еди.

Аўызекі сөйлеў тили, ондағы диалектлик хэм говорлық қасиетке ийе өзгешеліктер бир қанша ўақытлар даўамында қалыпседи.

Тил раўажланыўшы жәмийет ушын хызмет етеди. Бул процесс барысында ол жетилседи, ысылады, мәшилик жақтан кеңейеди. „Тилдің раўажланыў жағдайын жәмийеттің раўажланыўы белгилейди. Жәмийеттің тарихын, бул тилде сөйлейтуғын халықтың тарихын билмей турип, тилдің раўажланыў тарихын

³ В. И. Ленин. Сочинения. т. 20, Изд. IV, 1948, 368-бет.

түсиниү мүмкин емес⁴. Демек, ҳәр қандай тилди, диалект ҳәм говорды, оның раўажланыў жолын үйрениў ушын, сол тилдиң ийеси халықтың өткендеги өмир тарийхына пәзер аўдарыў керек.

Ф. Энгельс „Франкский диалект“ деп аталған мийнетинде: „Диалект қәўимниң тили болып габылады; диалектлердиң пайда болыў ҳәм раўажланыў жолларын қәўимлердиң конкрет тарийхынан, ал тиллердиң пайда болыў ҳәм өсиўин—халықлардың конкрет тарийхынан излестирнү керек“⁵,—деп жазған еди.

Диалектлерди үйрениўдиң әҳмийети ҳаққында белгили тюрколог П. М. Мелиоранский де жүдә қуплы пикир айтып, оны үйрениў әйемги естеликлерди билиўге, тил тарийхын изертлеўге т. б. көп пайдалы сценлигипе айрықша кеўил бөледі⁶.

Халықтың өткендеги өмир жолы бир қанша тарийхый жағдайларды ашып бериўге жәрдемлеседи, бир халық тилинде бир неше диалекттиң пайда болыў ҳәм кәлипlesiўиниң тийкарғы төркини туўралы мағлыўмат алыўға мүмкиншилк береді. Мәселен, қарақалпақ тилиниң арқа ҳәм кубла диалектлерини мысалға келтирейик. Арқа диалект ҳәм оның говорлары Әмиўдәрьяның төменги жағында, оның еки жағына қатара қонысласып, мекан еткен қарақалпақ халқының өткендеги тарийхы менен суўғарылып, өзиниң сөзлик составы менен тийкарғы сөзлик фондына көп бай сөзлерди топласа, кубла диалект, әсиресе оның лексикасы да, усындай жолды өтти. Халықтың аўызеки сөйлеў тилиниң байлығын жыйнаў, изертлеў, басқа диалект ҳәм говорларға салыстырып, ара салмағын белгилеў қыйын ҳәм жуўапкерлиис. Кубла диалект лексикасын изертлеўди де халық тарийхы менен тығыз байланыста қарастырыўға болады. „Ҳәр бир әдебий тилдиң диалектлик базасын үйрениў дәўиринде,—дейди П. А. Баскаков,—ҳәзирги конкрет тарийхый шараятларды, сондай-ақ оның барлық раўажланыў процесин есапқа алыў керек. Усындай жағдай-

⁴ К. С. Чикобава. Введение в языкознание, ч. I, М., 1952, 78-бет.

⁵ Ф. Энгельс. Франкский диалект. Партиздат. М., 1935, 7-8 бет.

⁶ П. М. Мелиоранский. Араб-филолог о турецком языке. СПб, 1900, 1—11-бет.

да, яғный әдәбий тилди үйрениўге хәм анализлеўге тарийхий көз қарастан қараған ўақытта, оның ҳәзирги хәм өгкендеги раўажланыў этаплары салыстырмалы түрде дәл анықланыўы сөзсиз".⁷

Келтирилген методологиялық жағдайларды есапка алып, кубла диалект лексикасын халқымыздың өткендеги тарийхий этаплары менен терең байланыстыра отырып үйрениўди дурыс көрдик.

„Қарақалпақ тили сөзлик составының раўажланыўының тарийхий жағдайлары өзиниң тийкаргы белгилери бойыпша Орта Азиядағы тийкаргы түркий тиллер болған өзбек, қазақ, түркмен (азырақ муғларда қырғыз) тиллери лексикасының раўажланыў шараятлары менен уксас болып келеди“⁸. Бул жағдайлар диалект лексикасы ушын да тийисли.

⁷ Н. А. Баскаков. Выступление на докладам во время регионального совещания по диалектологии тюркских языков. Баку, 1958, 167-бет.

⁸ Н. А. Баскаков. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. „Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков“, IV, Лексика. М., 1962, 69-бет.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ДИАЛЕКТЛЕРИНИҢ ИЗЕРТЛЕНИҰ ТАРИЙХЫНАН

Қарақалпақ диалектологиясы— қарақалпақ тил билиминиң жана хэм ең жас тарауы. Оны үйрениўде Н. А. Баскаковтың „Қарақалпақский язык“⁹ мийнети гиреўли орынды ийелейди. Бул жумыс халықтың аўыз-еки тилин системалы түрде үйрениў, оны илимий теориялық тийкарда сыпатлаўдың үлгиси. Ол қарақалпақ тилиндеги диалектлик өзгешеликлерди системалы түрде үйрениўге баслама болды.

1930-жылларда қарақалпақ халқының аўыз-еки сөйлеў тили хэм оның говорларындағы өзгешеликлерди үйрениў мәселеси менен белгили илимпазлар С. Е. Малов, Е. Д. Поливанов, А. А. Соколовлар шуғыланды. Олар тәрәпинен қарақалпақ тилин үйрениў иси системалы хэм жан-жағын қамтыйтуғын характерге ийе болмай, гез келген ўақтында өткерилди. Бириншиден, бундай жумыслар тил қурылысы бойынша белгили мәселелер (грамматика тийкарларын белгилеў хэм жазыўды дүзиў) ямаса жол-жөнекей байқаў сыпатында болды, бул изертлеўлерде қарақалпақ тилиниң таралған барлық мақаны қамтылмады. олар тек арқа районларын үйрениў менен ғана шекленди.

Сонлықтап да биз қарақалпақ тили диалектлери хэм говорларын системалы және планлы түрде үйрениў иси 1960-жыллардан басланды деп тастыйықлай аламыз.

⁹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, том I, Материалы по диалектологии (тексты и словарь). Изд-во АН СССР. М., 1951; т. II (фонетика и морфология). М., 1952.

Қарақалпақ диалектологларының алдында тұрған ең биринші ұазыйна — бул қарақалпақ тилинің диалект хэм говорлары бойынша материаллар жыйнаў хэм оны монографиялық планда жазыў иси болды. 1960—1963-жыллар даўамында Қарақалпақстан АССР ының районларына экспедициялар шөлкестирилип, бундa республиканың барлық территориясы изертленилди. Нәтийжеде қарақалпақ тилинің диалектлери хэм говорлары бойынша бай материаллар жыйналып, булар оныан былайғы монографиялық изертлеўлер хэм жекке мәселелер ушып илимий база болып хызмет етти.

Жыйналған материалларды үйрениў иси қарақалпақ тили составында — арқа хэм кубла болып бөлинетуғын еки диалектти айырыўға мүмкиншилк берди.

Н. А. Баскаков қарақалпақ тилиндеги диалектлерди тийкарынан арқа-шығыс хэм кубла — батыс деп екиге бөледи. Автор арқа-шығыс диалекттиң территориясына Қараөзек, Тахтакөпир хэм Мойнақ районларында жасаўшы қарақалпақлардың аўызекни сөйлеў тилини киргизеди. Буған қазақ хэм қарақалпақ тиллеринин бир-бирине тәсири нәтийжесинде жүзеге келген Тахтакөпир районындағы аралас говорларды да қосады.

Кубла-батыс диалектке республиканың Шымбай, Кегейли, Қоңырағ, Хожели, Әмиўдәрья (бурынғы Қыпшақ), Бируний, Төргүл районларындағы жасаўшы қарақалпақлардың аўызекни сөйлеў тилинин үлгилери мысал етип алынған¹⁰.

Соңғы жылларда жыйналған материаллардың тийкарында исленген классификация бойынша, қарақалпақ тилинде арқа хэм кубла диалектлери деп аталған хэм территориялық жақтан өзгешеликлерге ийе еки диалект бар.¹¹

Қарақалпақ тилинің арқа диалекти Қарақалпақстан

¹⁰ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, т. I, Материалы по диалектологии (тексты и словарь). Изд-во АН СССР, М., 1951, 3—4 бетлер.

¹¹ Д. С. Насыров. Диалекты каракалпакского языка и их основные особенности. „Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР“, 1966, №1, 67—72 б.; Д. С. Насыров, У. Доспанов. Халықтың сөйлеў тилини тереңирек изертлейик. „Совет Каракалпакстаны“ газетасы, 1966 ж. 13-сентябрь; Д. С. Насыров. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Издательство „Каракалпакстан“, Нукус-Казань, 1976 т. 6.

АССР ының арқа районларында-Шымбай, Тахтакөпир, Кегейлп, Мойнақ, Қоңырат, Ленинабад, Шоманай, Хожели, Нөкистин айналасында жасаушы халықлардың сөйлеу тилин қамтыйды. Бул территория қарақалпақлардың бурын хәм хәзирде де тийкарғы жайласқан орны. Ол жерлерде жасаушы халықтың тили тийкарынан, хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің нормасына жақын келеди. Тийкарғы уқсаслықларды фонетикалық, грамматикалық хәм лексикалық жақтан қарақалпақ әдебий тилин (жазба және ауызша) арқа районлардағы қарақалпақлардың сөйлеу тили менен салыстырыу арқалы сезиуге болады. Бул нәрсе арқа диалектти әдебий тилге тырнақ болған тийкарғы база сыпатында карауға мүмкиншилик береди. Демек, қарақалпақ тилин үйрениудин биринши дәуирлеринде илимпазлардың қатыны арқа районларында жасаушы қарақалпақлардың тилине аударылыу фактын биз тосаттан болған нәрсе деп қарамаймыз. Бул бойынша С. Е. Маловтың, Е. Д. Поливановтың, А. А. Соколовтың хәм Н. А. Баскаковтың мийнетлеринен де көп ғана дереклерди табуу мүмкин.

Халық сөйлеу тили және оның диалектлери бойынша белгили диалектологлар тәрәпинен өгкерилген жан-жақлы байқаулар тийкарында фонетика, грамматика хәм лексика тарауларында тек ғана айырым өзгешеликлер менен сыпатланатугын, улыуа алғанда, әдебий тилдин тийкарғы базасы болып хызмет ететуғын қарақалпақ тилинин арқа диалектин бөлип шығарыуға болады.

Қарақалпақ тилинің қубла диалекти Қарақалпақстан АССР ының қубла районларында жасаушы қарақалпақлардың сөйлеу тилин өз ишине алады. Қубла диалекттин үәкиллери (Төрткүл, Бируний, Әмиүдәрья районлары, Нөкис районының Назархан ауылы) тил хәм территориясы жағынан түркменлер, Хорезм өзбеклери хәм қазақларға жақын қоңсы. Қубла диалект фонетикалық, грамматикалық, әспресе лексикалық жақтан өзгешеликлерге ийе. Олардың гейбиреулерин халық тарийхы менен байланыслы болса, еккиншилерин қарақалпақлардың қоңсылас түркий халықлар менен экономикалық, социаллық хәм мәдени жақылығы нәтийжесинде жүзеге келген.

Қарақалпақ тилинің арқа хәм қубла диалектлерин

ажыратыўда диалектлер аралык белгилер җретинде төмендеги гейпара фонетикалык, морфологиялык хэм лексикалык өзгешеликлерди көрсетиўге болады, олар карақалпақ тили диалектлеринин дүзилсинде турақлы хэм избе-изли ызыамдылықларды пайда етеди:

Фонетика тараўындағы өзгешеликлер: *а* хэм *ә* даўыслыларының сәйкес келиўи. Арқа диалекттеги тил арты, езиўлик, жуўан, төменги көтеринки *а* даўыслысының орнына кубла диалектте тил алды, төменги көтеринки, жиңишке, ашық *ә* даўыслысы колланылады. Мысалы: *алдында-әлдинде, ылаж-иләж, саят-сәәт.*

Е: хэм *ә* даўыслыларының сәйкес келиўи. Арқа диалекттеги тил алды, төмен көтеринки, езиўлик, жиңишке *е* даўыслысының орнына кубла диалектте тил алды *ә* даўыслысы актив хәрәкет етеди:¹² *кесе-кәсә (кәса), керек-кәрәк т. б.*

Е-и. Арқа диалекттеги *е* сесиниң орнына кубла диалектте тил алды, жокары көтеринки, жиңишке, езиўлик даўыслы *и* колланылады: *енди-инди, ирейим-ирийим, т. б.*

У-ы, у-и. Арқа диалекттеги еринлик, тил арты у хэм еринлик, тил алды, жиңишке *у* даўыслыларының орнына кубла диалектте езиўлик, жиңишке *ы, и* даўыслылары колланылады: *кубла-қыбла, муз-мыз, буйақта-быақта, бурнағы-бырнағы, мүмкин-мимкин т. б.*

Арқа диалект кубла диалектке салыстырғанда көбинесе даўыслылардың ерин үнлеслиги менен сыпатланады. Арқа диалектте гейпара жағдайларда ерин үнлеслиги бир неше буўынлы сөзлерде сөздин акырына дейин даўам етеди. Бул жағдай хәттеки сөз өзгертиўши хэм сөз жасаўшы аффикслердин гейпара еринлик вариантларының болыўына алып келеди. Бундай кубылыс кубла диалектте байқалмайды. Мысалы: *мойун-мойын, түлкү-түлки, көргөн-кәргән үңгүрдин-үңгирдин* тағы басқалар.

Морфология тараўындағы өзгешеликлер. Арқа диалекттеги көплик аффикслериниң *-лар |/лер, нар|/лар*

¹² *Е-ә* даўыслыларының сәйкес келиўи барлық уақытта жокарыдағы сыяқлы болып келе бермейди. Мысалы: *керәк, кулар* деп те айтылады.

нер вариантларының орнына кубла диалектте *лар-лэр-лер* вариантлары қолланылады. Мысалы: арқа диалектте-*селлер, сеннер, күллер,-күннер*, ал кубла диалектте: *силлер-күллер /күллэр/*

Кубла диалектте усы диалектке характерли болған *кэр-кэч, ал,-дар,- аб-лы,-тал,-бэнт,-ымлы,-гер* хэм т. б сөз жасаушы аффикслер қолланылады. Арқа диалектте бул аффикслер өзине мәнилес болған сөз жасаушы аффикслер менен алмастырылады. Мысалы: *қалемкэш* (жазыушы), *пиллэкэр* (пиллекеш), *дүткэч* (түтін жолы), *лазымал* (керекли), *алақадар* (байланыслы), *тезаб* (тезден, жылдам) *тахтабэнт* (тахтайға байланыслы кәсип ийеси), *отырымлы* (бир жерде отырыклы), *байлы* (байлаулы), *гүмэнгэр* (гүманлы адам), гағы басқалар.

Кубла диалектте келбетлик фейнлдің хәзирги келер мәхәлнинин *атуғун,-атын,- (етин, йтын, йтин), атуң (етун, йтуң, йғун), адуғун* формалары менен бир қатарда—*атыған* формасы, арқалы диалекттин *баратғун, келетғун* формаларының орнына *баратыған, келетыған* вариантлары қолланылады. Сондай-ақ *ғандай-гендей, қандай-кендей* формалары менен қатар кубла диалектте *ғыдай-гидей, қыдай-кидей* вариантлары қолланылады. Мысалы: *жеткидей* (жеткендэй) *көргидей* (көргендэй) т. б.

Кубла диалектте арқа диалект хэм әдебий тилде қолланылмайтуғын, өтіннш билдириуши *есе* жанапайы ушырасады. Мысалы: *қайтысын келиңлер есе, қауын кесип жең есе хэм т. б.*

Лексика—семантикалық өзгешеликлер: Қарақалпақ тилинин диалектлик системасында еки диалектке де бирдей болған үлкен лексикалық қатлам бөлинип шығады. Диалектлердин семантикалық хэм структуралық өзгешеликлерин, лексика—семантикалық таралыуын есапқа ала отырып, оларды төмендегінше қарастырыуға болады.

а) **Лексикалық айырмашылықлар.** Диалектте ушырасатуғын анау ямаса мынау сөз екінши диалектте өзине жубайлас сөзге ийе емес. Бундай харектердеги лексикалық өзгешелик екінши диалекттин лексикасында ушыраспайды. Бул группаға кириуши сөзлер жубайсыз диалектлик лексикалық өзгешеликлер деп аталады хэм картографиялық ислерде белгили әҳмий-

етке ийе болады. Мысалы, арқа диалектте: *гүмпилдек* (балықты ауға айдап салыу үшін үскене), *намұйнек* (суу астында қазық қағыу иси үшін қолланылатуғын әсбап), *шөргем* (шанын үстине тutyлатығын қамыс қоршау), *хәң* (үлкен музлардың жарылып кеткен жеріндегі көлемлі жарық жер). Кубла диалектте: *маңгал* (жарты жағында тиси бар, жартысында тиси жоқ үлкен орақ), *галтек* (балалар миетугын әпиуайы кишкене арба), *көрпеш* (қойдың қорасы) хәм тағы басқалар.

б) *Жубайлас диалектлик өзгешеликлер*. Кубла диалекттеги гейпара сөзлер арқа диалекттиң говорларына хәм әдебий тилге салыстырғанда тек өзиниң мәниси бойынша өзгешеленеди, яғный бир сөз еки диалектте хәр түрли мәниде қолланылады. Бундай жағдайда сөздің материаллық бирлиги сақланып, диалектлик айырмашылық сөздің мәнисине топланады. Мәселен, арқа диалектте *қазық*—кубла диалектте *үлкен шеге*; арқа диалектте *шанақ* (қауынның шанағы, көздің шанағы) кубла диалектте *қырма* ямаса *зеренди* аңлатады.

Бул группаға кириуши сөзлер өзлеринин мәнилерин бойынша әдебий тилдеги эквивалентлеринен өзгешеленеди хәм тилдеги диалектлик синонимлерди қурайды. Егер де арқа диалектте хәм әдебий тилде *туууу* сөзи *жас босануу* деген мәнини аңлатса, ол кубла диалектте *қозылау* формасында қолланылады. Арқа диалект хәм әдебий тилде қолланылатуғын *айым* сөзи (хаялқызларға хұрметти билдириу мәнисине ийе) кубла диалектте *пашша* (патша, ханым) диалектлик вариантына сәйкес келеди.

Келтирилген мысаллардан басқа арқа хәм кубла диалектлердің лексикалық составында лексика-фонетикалық (арқа диалектте *йер*, *жоңышқа*, *қашы*; кубла диалектте: *егер*, *жоңыришқа*, *қайшы*; лексика—морфологиялық (*шалғай-шалдыр*, *палкер-палмин*) хәм лексика—фразеологиялық (арқа диалектте: *йезим-сезим хабар* (хабар), *алағаудан уақыт* (тынымсыз уақыт), *жылыу сорау* (жәрдем сорау) хәм кубла диалектте: *баққыға жиберуу* (санаторияға жиберуу); *жедел етиу* (жәңжеллесуу); *көзи хаят* (тири, өмир сүреди), *душы тилли* (тууры, дұрыс сөзлі алам) хәм тағы басқа өзгешеликлерди көриуге болады.

Арқа диалекттеги бундай кубылыстар ондағы фонетикалық, лексикалық, морфологиялық хәм синтаксислик өзгешеликлердиң кубла диалектке салыстырғандағы нарқын анықлаўшы фактор болып есапланады. Бул өз гезегинде қарақалшақ тилиниң тарийхы, оның басқа түркий тиллерине кағнасы, пайда болыў хәм қәлиплесиў территориясын белгилеў исинде конкрет жуўмақ шығарыўға да мүмкиншилик береди.

Халық сөйлеў тилиниң фонетика, грамматика хәм лексика тараўында ушырасатуғын диалект аралық өзгешеликлер қарақалпақ тили составында арқа хәм кубла деп аталған территориялық еки диалектти бөлип шығарыўға толық тийкар болады. Онда еки диалектлик системаның болыўы—бул қарақалпақ халқы хәм оның тилиниң қәлиплесиўи, сондай-ақ қарақалпақлардың қоңсылас түркий тиллес халықлар менен социал—экономикалық хәм мәдений өз-ара қатнасықлар тарийхы менен тығыз байланыслы.

КУБЛА ДИАЛЕКТ ТЕРРИТОРИЯСЫНДА ЖАСАҰШЫ ХАЛЫҚТЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ СОСТАВЫ, ЭКОНОМИКАЛЫҚ ХӘМ МӘДЕНИЙ СЫПАТЛАМАСЫ

Кубла районларда жасаушы карақалпақтар этнографиялық, генеалогиялық жақтан сақланған урыу атмаларынан өз бойында қандай белгілерді сақлап қалды, деген мәселені шешіуі оғада қызықлы. Этнонимдердің келип шығуы, олардың этимологиясын анықлау көп ізлениуді керек етеді. Бул жерде биз кубла диалекттеги карақалпақтардың өткендеги урыулық классификациясына салыстырғанда өзгерістерін, арқа хәм кубла диалектте бундай урыулар арасында қандай шарық бар екенлігін, олардың (урыулардың) аталған жерлерде қонысласу дәуірін сөз етиуіміз керек.

Кубла диалекттеги карақалпақтар этникалық жақтан хәр қыйлы! Бул жерде карақалпақтардың он төрт урыу арысынан қытай, қыпшақ, кенегес, маңғыт кәуімлері, қоңырат арысынан шүллік хәм жауынғыр бөлімлеріндеги қыят, ашамайлы, қолдаулы, қостамғалы, балғалы, қондеклі, қара мойын, мүйтеп урыулары бар. Он төрт урыу арысындағы қытай, қыпшақ, кенегес, маңғыт кәуімлеріне байланыслы атамалар, олардың шақпақтары жиі ушырасады. Аталған кәуімлердің пайда болу дәуірін, кубла районларға қонысласу жағдайлары хақында үзіл-кесіл пикир айту қыйын. Соңлықтан карақалпақ халқының улыма этно-

генези, этнографиялық сынағламалары, көпшіні қоныс-ласуы тарихына тоқтаймыз.

Т. А. Жданко Қонырат хәм Он төрт урыў арысларындағы кәуимлердин составына, кәуим, урыўларға тийисли тамға хәм уранларға анализ жасайды, карақалпақ урыўларының тарихый орналасқан қоныслары, ол жерлерден көшиў себеплери ҳаққында жазылғап дереклер менен халық аўзынан алынған аңыз сөзлерди пайдаланып, этникалық белгилерди ашып беретугын фактлер келтиреди.¹³

41361
Кубла районлардағы карақалпақлардың қытай кәуими ўәкиллеринин кәуимлик тамғасы—шөмиш хәм жаўынгерлик ураны „ултаў“ ямаса „уллытағ“ деп аталыўы тууралы мағлыўмат береди. Т. А. Жданконың дәлил-леўи бойынша „Ултаў“ ураны Орталық Қазақстандағы Улытаў бийиклиги менен тамырлас. Ол жер Шалқар көлинин арқа шығысында жайласқан. Аталған орын тарихый дереклерде жиий гезлесип, аңшылыққа хәм жайылымға байланыслы белгили болған¹⁴ Сөйлесип караған информаторларымыз қытай кәуиминин басқа кәуимлер сияқлы урыўлық қарым-қатнаста, жәмийетлик қурылыста өз заманында белгили орынға ийе болғаны ҳаққында мағлыўмат бериң, онын қандай урыўларға бөлингенлигин көрсетеди. (Мысалы, қытай кәуими—бессары, бексыйық, қайшылы, анна, куйын, әйтеке, шерийши т. б. бөлимшелерге бөлинеди.)

Он төрт урыў арысына киретуғын үлкен кәуимқыпшақлар. Кубла диалектте қыпшақ кәуиминин қаңлы, саңмурын, қанжығалы, ябы, майлы балта, боқмурын, арық, естек, қат қаңлы, бағаналы, салтыр, қаңлы /орманшы/ сияқлы бөлимшелери ушырасады. Информаторлар өз урыў атамаларының ертеден бар екенлигин айтып, оның этимологиялық таллануы бойынша ҳәр түрли пикирлерди ортаға салады.

Қыпшақ кәуиминдеги халықлар бири-биринен қанық емес жерде жасаған. Олардың тийкарғы меканы Шымбай районының бурыннан қиятырған кең майданлықлары менен Әмиўдәрьяның он тәрәпиндеги басқа да орындар. Қыпшақ кәуиминдеги карақалпақлардың тамғасы-

¹³ Т. А. Жданко. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Труды Института этнографии им. Н. М. Миклухо-Маклая, новая серия, т. IX. М.-Л., 1950, 39-61-бетлер.

¹⁴ Сонда, 39-бет.

321481

/элип/, жаўынгерлик ураны /клич/— „Тоқсаба!“. Т. А. Жданко *тоқ* /сытгий/, *саба*-қымыз, айран ушып тулып /бурдюк/ сөзлериниң биригиўинен пайда болған деп: „Қыпшақлар жанлық мал қойшылық/ бағыў менен емес, ал жылқы өсириўди де кәсип кәр/еткен, қымыз таярлаў иси де соған байланыслы келип шыққан“¹⁵—деген пикирди айтады. Қыпшақ қәўиминиң орта әсирлердеги қыпшақлар менен қаналас болыўына дәлил олардың жаўынгерлик ураны *Тоқсаба* половец қәўимлери менен /рус жылнамаларындағы-*Тоқсобичи*/ үнлес болыўында¹⁶.

Қарақалпақлардың қыпшақ қәўиминиң улыўма тамгасы/ /элип/, қазақтың Орта жүзиндеги // қыпшақ урыўының тамгасы формасында болып келеди¹⁷.

XVIII әсирге дейин қыпшақ қәўимлериниң бир бөлими молдаван далалықларын жайлаған. Сол ўақытлардан берли көшпели ноғайлыларда көп урыўлық атамалардың сақланыўына Н. А. Баскаков өз мақаласында қызықлы фактлер желтиреді¹⁸. Қарақалпақларда ушырасатуғын көп этнонимлер ноғайлыларға да ортақ. Мысалы, оларда да қығай бир аўыл аты есабында „китай“ деп аталса, қыпшақ-ноғайлыларда „копчак“ /аўыл атамасы/ формасында қолланылады¹⁹ т. б.

Усы жағдайларды есапқа алғанда, қыпшақ қәўими атамасын қарақалпақ территориясында пайда болды деўге болмайды. Аталған этноним ерте заманларда түркий қәўимлердиң бир шақадан таралыўының факторы болыўы тийис.

{Кубла диалектте кенегес қәўиминиң таралыўына байланыслы мысал келтирейик. Бул жерлерде кенегестиң пөкис, пөкис жаманжақ тийрелери бар. Т. А. Жданконың

¹⁵ Т. А. Жданко. Очерки исторической этнографии каракалпаков, 45-б.

¹⁶ Т. А. Жданко. Проблемы этногенеза каракалпаков. „Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР“, 1960, № 1, 79-б.

¹⁷ Н. П. Гродеков. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области. Т. I. (юридический быт), Ташкент, 1889, приложение № 1, 5-б.

¹⁸ Н. А. Баскаков. Родо-племенные названия кыпчаков в топонимии Молдавии. „Топонимика Востока“ (новые исследования). М., 1964.

¹⁹ Н. А. Баскаков. Родо-племенные названия кыпчаков в топонимии Молдавии..., 47, 48-бетлер,

берген мағлыұматларына карағанда, кенегес кәўими үлкеп 8 урыўдан ибарат: Жараншы, ақгоғын, өмир, тарақлы, добал, оймаўыт, домбазак, нөкис. Аталған урыўлардың өзлеринен таркалатуғын 21 тийреси бар.²⁰

Кенегес кәўиминдеги карақалпақлардың улыўмалық тамғасы—Х/аша/ түринде болып келеди... Халықтың аңыз сөзлерин карақалпақлардың маңғыт кәўимин кенегеслерден бөлмей, еки кәўимди бир атадан болған деп гүрриң етеди²¹. Алды менен маңғыт кәўиминин кубла диалектте қандай урыўлары бар екенлигин карастырайық. Сөз етилген меканда маңғыт кәўими аршаң, жаманша, тамғалы, қарасыйрақ, ақмаңғыт, қарамаңғыт, жанлықмаңғыт, тоқмаңғыт, шүйит, есебей /Есебий/, тоңмойын сыяқлы 11 урыўдан турады. Маңғыт кәўими 19 урыўға бөлинеди. Д. Сайтовтың мағлыұматлары бойынша, Кегейли районының территориясында маңғыт кәўиминин бир қанша урыўлардан ибарат екенлигин көремиз²². Маңғыт кәўими Кегейлидеги карақалпақларда 15 урыўға бөлинеди: қарамаңғыт /үң бас тийреси/, қарасыйрақ, ақмаңғыт, мәмықшы, аршаң, жаллық /жанлық/, тоқмаңғыт, арсары, тажжалдық /тазжаллық/, шүйит, жаманша, тамғалы, тоңмойын, қылқалы. Егерде кубла районларда карақалпақлардың маңғыт кәўиминин аталған урыўлары сийрек ушырасса, Кегейли районында толығы менен табылып, олардың компактлы жасау факты көринеди.

Маңғыт кәўиминин тамғасына —f /кылыш/ белгиси кабылланған. Кенегес хәм маңғыт кәўимлерине улыўмалық уран /клич/ „шәўли-шәўхай!“ деген атама тууралы халықтың аңыз сөзлерине карағанда, бурында Хорезмлик Арық мерген атқыштың баласын усылай агаған /Шәўли-Шәўхай! деген болжаўлар да бар²³. Бұған қосымша кенегес хәм маңғыт кәўимлеринин арғы атасы

²⁰ Т. А. Жданко, Очерки исторической этнографии каракалпаков., 49-бет.

²¹ Сонда.

²² ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының И. Дәўқараев атындағы тарих, тил хәм әдебиет институтының каракалпақ тили тарихы хәм диалектологиясы секторының илимий хызметкерин Дүйсенбай Сайтовтың 1963-ж. Кегейли районында жүргизген диалектологиялық жазбасы. № 1 дәптер, 63, 87-бетлер

²³ Т. А. Жданко. Очерки исторической этнографии каракалпаков, 49-бет.

Сары Мазын дегеннің балалары болғап. Ол фантастикалық /киялй/ периге үйленипти-миш депте айғылады.²⁴

Өзбек халқы арасында да маңғыт кәўими ушырайды.

Бул атаманың туўысқан халықлардың ишинде сақланыўы олардың өткен заманлардағы тарийхы хәм этникалық байланысларының бираз заманның гуўасы екенлигинен дерек береди.

Гейпара кәўимлердеги урыўлардың тарийхый таралыўы шегі кызыклы. Мысалға қыпшақ кәўиминдеги қаңлы урыўын алып қарайық. Дәлиллеўлер бойынша, үйсін хәм қаңлы кәўимлик союзлары тууралы биринши мағлыўматлар бизиң эрамызға дейинги II әсирлерде-ақ болған²⁵. Қаңлы кәўимлик союзының атамасы /қытай источниклеринде кангюй/ топонимикалық атамаларда сәўлеленген. Бизиң эрамыздың I әсиринде Ташкенттин жанында Қаңқа деген ауылдың болғанлығы хакқында²⁶ VIII әсирлерде Сырдәрьяның бир бөлеги /шақапшасы/ Қаңға деп аталыўы тууралы да мағлыўматлар бар²⁷. Қаңқа атамасы Хорезм областындағы пахташылық районына байланыслы да ушырасады. А. Әбдирахманов этнотопонимикадағы қаңқа, ханқа, қангуй сыяқлы вариантларды салыстырып, олардың тийкары—*қан*, ал—*лы* аффикси—*улы* /оғлы/ деген сөздин қысқарған формасы болыўы мүмкин²⁸ деген жуўмаққа келеди. Автор бул жерде Н. А. Аристов хәм С. Г. Кляшторныйдың шкирлерин нәзерде тутады.

С. П. Толстов Қаңлы атамасы XII әсирлердеги оғуз—печенеглик союзы менен тамырлас, генетикалық жақтап печенеглердин „кангар“ деген бир атамасына сәй-

²⁴ Сонда, 49-бет.

²⁵ В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927, 5-бет; А. А. Абдирахманов. Вопросы топонимики Казахстана. Сб. „Топонимика Востока“. М., 1962, 50-51 бетлер.

²⁶ А. Н. Бернштам. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана. Известия АН Каз ССР, № 67, Серия археологическая, вып. II, 94-95-бет; Е. Т. Смирнов. Развалины г. Канка. „Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии“, приложение к протоколу, № 4, 1901, 164-184-бетлер.

²⁷ С. Г. Кляшторный. Кангюйская этнотопонимика в орхонских текстах. „Советская этнография“, 1951, № 3, 63 бет.

²⁸ А. Абдирахманов. Вопросы топонимики Казахстана.— Сб. „Топонимика Востока“, 50-51-б; Сол автор. Қазақстанның жер-су аттары. Алматы, 1959, 98-103-бетлер.

кес келиўи керек²⁹ дейди. Қаңлы урыў атамасының бир неше уақығлардан сақланыўы, оның туўысқан халықлардың—қазақ, өзбек т. б. этнотопонимикалық атамаларында ушырасыўы—узақ жыллардың гуўасы екенлигинен дерек береді.

Кубла диалектте он төрт урыў арысындағы урыўларға караганда қоңыратлылар жүдә сийрек. Мысалы, Назархан поселкасында Қоңырат арысы, Шүллик бөлімінің қолдаўлы, қарамойын; Жаўынғыр бөліминен қыят /үштамғалы, қатаған/, ашамайды, қарамойын; жаўынғыр бөліминен баймақлы урыўлары; Досбай аўылында Шүллик бөлімінің қостамғалы урыўы; Гөне Келгеминар аўылында Жаўынғыр бөлімінің ырғаклы урыўы; Таза Хәмирабад аўылында Жаўынғыр бөлімінің уйғыр урыўы т. б. бар. Қоңырат арысының Шүллик хәм Жаўынғыр бөлімлерине катнасықлы урыўлардың тығыз жери—Бируний районының Шымам /қарақалпақ/ аўылы менен „Бируний“ совхозының Калинин бөлімі /хәзирги хәкимшилик бөлімінде Ахунбабаев атындағы совхоз/.

Қоңырат арысының улыўма жаўынгерлик ураны—„Жайылған!“. Т. А. Жданконың пикири бойынша, бул арыстың улыўмалық тамғасы болмаған. Архив материалларына сүйенип, Х. Хамидов „Қарақалпақ антларында“ Қоңырат арысының улыўма тамғасы ретинде еки түрли белгини көрсетеди. Олардың биреўи кус қондырып қоятуғын туғырға уксаған белги /Т/.

Т. А. Жданко бул белгини қарамойын қоңыратлардың тамғасы деп көрсеткен. „Қарақалпақ антларында“ бундай деп шекленбеген. Қоңырат арысының тамғасы сыпатында „Антларда“ көрсетілген екинши белги мынаў—Х /аша-крест/. Ал Т. А. Жданко бул белгини кенегес урыўының тамғасы—деп натуўры тастыйқлаган³⁰ деген дәлил айтады. Х. Хамидов өз дәлиллеўлериниң XVIII әсирден сақланған архив материаллары, соның ишинде „Қарақалпақ антлары“ деген тарийхий документте де тастыйқланатуғынлығын айтады³¹.

²⁹ Т. А. Жданко. Проблемы этногенеза каракалпаков. „Вестник Каракалпацкого филиала АН УзССР“, 1960, № 1, 79-бет.

³⁰ Х. Хамидов. Каракалпақлардың антлары. „Әмиўдәрья“, 1963, № 4, 112-бет.

³¹ Сонда, 1, 2-бет.

Коңырат арысына қатнасықлы урыўлардың ишинде үш тамғалы /тамғасы үшеу/, костаамғалы /тамғасы екеу/, теристамғалы /тамғасы терис салынған/, балғалы /тамғасы балға формасына уқсас/, бақанлы /тамғасы қара үйдің түңлигини ашып-жабатуғын бақанның ушына уқсас/, ырғақлы /тамғасы илмешекке уқсас/, тарақлы /тамғасы тарақтың формасына уқсас/ урыўлары бар. Мүйтен урыўының тамғасы балық шанышатуғын шанышқы түрінде, ураны „Ақ Шолпан“, қыят урыўының жаўышгерлік ураны „Арыўхан“ болып келиўи туўралы халық аўзындағы әдәбий шығармаларда дереклер бар. Буны Т. А. Жданко да дәлиллеп көрсетеди³².

Өткен әсирлерде қарақалпақлар өз қонысларын бир неше рет өзгерткен. XVI—XVII әсирлерде Сырдарьяның орта хәм төменги бойларын мекән етсе /Түркстан деген жерде/, гейпаралары арқа Хорезмде араллы өзбеклер менен бирге жасаған³³.

П. П. Ивановтың пикири бойынша, қарақалпақлардың Хийуа менен аралас жерлерге көшип қонысласыў дәуири ең ерте ўақытларда болыўы керек³⁴.

XVIII әсирдің ақыры XIX әсирдің басында қарақалпақлар көп санда Сырдарья бассейнинен Әмиўдарьяның төменги жағына қонысласады³⁵. Бул көшип-қоныў қарақалпақлардың XVIII әсирде бир неше рет жаўгершиликке ушыраўынан, күн көриў қыйыншылығынан келип шыққан. Б. В. Андриановтың пикири бойынша, арқа Хорезм территориясына, Әмиўдарьяның төменги жақларына биринши нәўбетте Коңырат арысындағы мүйтен, қолдаўлылар көшпи шығады да, балғалы урыўы Әмиўдарьяның оң тәрепинде жасаған хәм өз меканына ийе болған. Олар өзбеклер менен аралас өмир

³² Т. А. Жданко Очерки исторической этнографии каракалпаков, 53-бет.

³³ Б. В. Андрианов. О некоторых географических названиях Каракалпакии. Сб. „Топонимика Востока“, М., 1962, 39-бет.

³⁴ П. П. Иванов. Очерк истории каракалпаков. Сб. „Материалы по истории каракалпаков“, (Труды Института востоковедения АН СССР), т. VII. М.—Л., 1935, 73 бет.

³⁵ Б. В. Андрианов. О некоторых географических названиях Каракалпакии. „Топонимика Востока“. М., 1962, 40-бет.

сүрген. Коңырат районының кубласындағы жерлер өзбеклердің қыят-ашамайлы урыуына тийисли болған³⁶.

Б. В. Андрианов карақалпақтардың этникалық меканына қағнасламынадай пикир айтады: „Бул узақ хэм кыйып процесс еди. Карақалпақтардың қәуим хэм урыулары Хорезмге түрли дәуирде, хәр қыйлы жоллар менен келди. Олар шығыста казаклар хэм батыста араллы өзбеклер менен тығыз қарым қатнаста болды“³⁷. Буған қарағанда, карақалпақлар өгкеп заманларда өзлериниң хәзирги отырған қонысларына хәр қыйлы жоллар менен келген. Тийкарынан, карақалпақтың Коңырат арысына киретуғын урыулар Әмиўдәрьяның сол тәрәпинде, он төрт урыў арысындағы қәуимлер хэм урыулар усы дәрьяның оң тәрәпинде жайласқан.

Кубла районлардың жерине карақалпақ қәуимлериниң қонысласа баслаўы 1873-жылғы карақалпақ халқының Россияға қосылған уақтына туўра келеди³⁸. Әмиўдәрьяның оң тәрәпинде Түркстан генерал-губернаторлығының Сырдәрья областы составында Әмиўдәрья бөлими дүзиледи. Бул бөлимге еки участка-Шорахан хэм Шымбай қарайды. Шораханда негизги халық өзбеклер, Шымбайда басым көпшилиги карақалпақтардан ибарат еди. Әмиўдәрьяның сол тәрәпиндеги карақалпақтар, өзбеклер, казаклар Хийўа ханлығының қол астында қала берди³⁹. Әмиўдәрья бөлиминиң орталығы Петро-Александровск (Төрткүл) қаласы XIX әсирдың аяғында қәмалға келген.

Октябрь революциясы карақалпақ халқыны бахытлы

³⁶ Б. В. Андрианов. Карақалпақтардың Әмиўдәрьяның төменги жағына көшил қонысласуў тарийхынан. Нөкис, 1963, 13-14 бетлер.

³⁷ Б. В. Андрианов. Этническая территория каракалпаков в Северном Хорезме (XVII—XIX вв.). „Труды Хорезмской экспедиции“ т. III, М., 1958, 52-б. Сол автор. О некоторых географических названиях Каракалпакии. Сб. „Топонимика Востока“, М., 1962, 40-бет.

³⁸ Г. А. Жданко. Очерки исторической этнографии каракалпаков., 152-157-бетлер.

³⁹ Бул да сонда, 152-153-бетлер.

турмысқа жегкерди... Бурынғы замандарда бир урыўды екинши урыўға қарсы қоятуғын дәўирлер менен халық мәңгилик хошласты.

Қубла диалект территориялық жақтан Төрткүл, Бируний, Әмиўдәрья районларынан ибарат. Бул жерлерде отырықлы халықлар—қарақалпақ, өзбек, қазақ, түркмен т. б. миллетлер. Оларда турыўшы халық саны тез пәт пенен өсиўде. 1926-жылғы халық санағы бойынша⁴⁰, Төрткүлде—43558, Шаббазда (хәзирги Бируний)—32788, Қыпшақта (хәзирги Әмиўдәрья)—15218 адам болса, ол 1959-жылғы халық санағы дәўирине⁴¹ бир қанша дәрежеде өскен. Төрткүл районы бойынша барлық халық—67657, Бирунийде—47421, Әмиўдәрьяда—47355 адам. Бул жерлердеги халықтың тийкары кәсиби-пахташылық.

Бул мәканларда мал шарўашылығы да раўажланган.

Аталған районларда дийханшылық дақылларынан жүўери, жоңышқа, мәкке, жемислердин, палыз егинлериниң бир қанша түри—алма, жүзим, ерик, шабдал, әнжир, анар, қаўын, ғарбыз, қыяр, капуста, гешир, пияз, т. б. егиледи. Бул районлардағы мийнеткешлердин турмыс дәрежеси, мәдений фронттағы табыслары айта қаларлық. Саўатсызлық пенен мийнеткешлер биротала хошласқан. Колхозшылардың балалары орта мектептен сон Союздағы жоқары оқыў орынларында билим алады. Көплеген жаслар орта мектепти тамаглап, колхоз экономикасын көтериў максетинде мийнет атызларында ислеп, өз колхозы, аўылы, районының абыройы ушын ат салысады. Көплеген адамлар өндирстен қол үзбей техникум хәм институтлардағы оқыўларын даўам еттириўде.

⁴⁰ Материалы по районированию Казахстана, т. II, Общая часть. Описание округов и характеристика районов. Кызыл—Орда, май, июль, 1928, 104-бет.

⁴¹ Всесоюзная перепись населения 1969 г. Каракалпақстан АССР Министрлер Совети қасындағы Статистикалық Басқарманың мағлыўматы бойынша алынды (Мағлыўмат аталған Статистикалық Басқарманың архивинде).

Төрткүл, Бируний, Әмиўдәрья районларында карақалпақ, қазақ, өзбек, түркмен т. б. халықлар ўәкиллери жасайды. Олардың күнделikli турмыста бир бири менен қатнасы дослық, иззетлик, бир биреўге ҳүрметлилик жагдайында. Усы жерлердеги өзбек, қазақ, түркмен ўәкиллерине салыстырғанда азшылық масса-карақалпақлар. Сонлықтан да карақалпақ тилиниң кубла диалектиниң лексикасында өзбек, қазақ, түркмен тиллери менен қатнас нәтийжесинде пайда болған фактлердин ушырасыўы нызамлы кубылыс.

ҚУБЛА ДИАЛЕКТТИҢ ЛЕКСИКА - СЕМАНТИКАЛЫҚ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Қубла диалекттин лексикасында карақалпақ тилине тән түпкиликли сөзлер менен қатар тууысқан тиллерден өндиристиң қар қыйлы бәлимине байланысly сөзлер, сондай-ақ архаизм, неологизм, синоним, антоним, омоним т. б. қубылыслар, әдебий тил менен диалекттин екеўине де ортақ сөзлердин мысалын көплеп ушыратыў мүмкин. Қубла диалектге түрлише мәниге, отгенокқа ийе ушырма сөзлер, идиомалық хәм фразеологиялық дизбеклер көплеп қолланылады. Олар халық тилиниң байлығы, терең мазмунлылығы, әкспрессивлиги хәм кең мүмкиншиликлерге ийе екенлигинен дерек береди.)

Қубла диалект өзинин лексика-семантикалық классификациясы бойынша сан әлўан. Биз оны шәртли түрде бир неше майда бөлекшелерге бөлип қарастырамыз. Классификация, тийкарынан диалект лексикасындагы аўыл хожалығы, жер ислеў ислери, палыз егшилери, мал шарўашылығы, суў хожалығы, үй хәм дүз хайўанлары, өсимликлер дүньясы, үй хожалығы буйымлары, тууысқанлық терминлери, қурылысқа, усташылық, жол-қағнас ислери, топонимикалық ағамалар, ўақыг бөлеклери, зағлардың сапасы, саўда ислери, санлар, қар қыйлы лексика-семантикалық группалар, басқа тиллерден аўысқан сөзлерге байланысly жүргизилип отыр.

1. АТАМАЛАР.

а) Аўыл хожалыгына байланысly сөзлер (пахташылык, дийханшылык, палыз егинлери, жемис, жипекшилик, аўыл хожалык эсбаплары хэм т. б. бойынша)

Ағаш-жаба—қырманда қолланылатуғын ушлары бар жаба (Досб.). Бул сөз қазақша *айыр* (ҚТТС, 1,24.)⁴²; өзб. *паншаха, айри* (РУЗС, 77)⁴³; түркм. *яба, чаршак* (РТМС,68)⁴⁴ хэм М. Кашғарийдиң сөзлигинде *Jaba*⁴⁵ түринде берилген.

Азғын—жазғы қаўын, ең жақсы сорт деп есапланған бийшек қаўынның өзгеше түри, реци сарғыш, бирли-жарым торы бар. Өзбек тили Хорезм говорларында да бул сөз *азғын* деп айтылады⁴⁶.

Ақай жүўэри—жүўериниң түри. Бойы қысқа, томпақ баслы болады. Бәхәрде егиліп, төрт ай дегенде писеди (*Хэм*).⁴⁷

Алма қамба // *ала қамма*—қаўынның түри, жүдә (мағызлы, жүзлі, түри сарғыш қара, туқымы гүрбектин туқымындай, бәхәрде егеди, гүзекте писеди. Аўырлығы орташа 10 кг. ға жетеди (Досб.). Қыста сақлаўға да болады. Кубла диалекттиң гейпара жерлеринде бул қаўынды *Қамма* деп атап, оны ири үлкен болады, түри ала хэм қара, ең ириси 20 кг. ға дейин барады, жүзи бир қарыс, пәллеси қалың (Мәйем.) деп түсіндиреди. Өзбек тили Хорезм говорларында „*ала-хамма*“ деп айтылады⁴⁸.

Арнапы йийдә—жийдениң түри. Жапырағы кишке-не, формасы домалақ, жигилдик жийдеден үлкенирек, мазалы.

⁴² Қазақ тілинің түсіндірме сөздігі, I т. Алматы, 1959; II т. Алматы, 1961. Буннан былай қысқаша ҚТТС (скобка ишинде китаптын қысқаша атамасы, томы, бети келтириледи).

⁴³ Русско-узбекский словарь. М., 1954, қысқаша—РУЗС.

⁴⁴ Русско-туркменский словарь. М., 1956, қысқаша—РТМС.

⁴⁵ Махмуд Қошғарий. Девону луготит турк, III т. Тошкент, 1963, 30-бет.

⁴⁶ Ф. Абдуллаев Хоразм шевалари, Тошкент, 1961, 113-бет.

⁴⁷ Кубла диалект объектиндеги аўыл атамалары қысқартылып алынды: Досб.—Досбай аўылы; *Хэм*—Хәмирабад. Аққ—Ақкамыс, Ақб.—Ақбаслы *ййш.*—Ййшан; Шым.—Шымам; Н.—хан—Назархан; Майем.—Майемген; Бир. орайы—Бируний қаласының орайы; Келт—Келтеминар; Қ. қыз—Қырк қыз.

⁴⁸ Ф. Абдуллаев. Хоразм шевалари .., 113-бет.

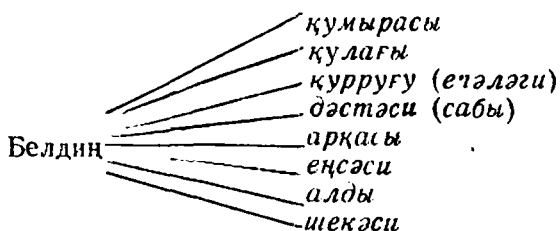
• *Атангөз*—топырақты ҳәр жерден пәсли-бәлентли еттип алыў (Досб).

Ауаза—жүзимниң астына койып, пискен мийўелерин кыйып алыў ушын қолайлан исленген зәңгиге уксаз зат.

Аш кәди—ас кәдиси, палыз егнини, аўкатқа салынды. Түри ҳәр кыйлы реңде болып келеди. Формасы дөңгелек, сонакша; каз. *асқабақ* (ҚТТС, 1,50); өзб. *қовоқ, ошқовоқ* (РУЗС, 883); түркм. *кәди* (РТМС, 784).

Батқақ—жердин курғақ ҳалынан батпак болып ыслануўы: *Буйаққа ўөт, батқақлама ўоны* (Аққ); *қари батқақтың ийиси шықты*.

Белгәшықты ма-үсти ылай болған жерди әдеп кепше менеп қазады, соң курған, топырақ шыққаннан соң бел менен қазыў мүмкин.

Белдин түрлери: *Кепчә бел*-кншкене бел, жаптын ылайын қазыўға арналып, баска нәрселерге колланылмайды. *Намбар бел*-үлкен бел. *Тарач кепчә*-жай, дийўал салғанда ылай қыратуғын бел. *Арба бел*-орташа бел (Аққ).

Буўнақ-буўын: *Буўнағы көринбей, күн қақпай туруў керәк* (Хәм). Өзб. *буғин* (РУЗС, 848), түркм. *богун, сустав* (РТМС., 752).

Бухары бас-бухара баслы бийдай. Гүзлик бийдайдың бир түри (Хәм).

✓ *Гүрбәк қаўын*-жазда писетуғын хәмме жери торлаған гүрбәк қаўын. Бул көк, ала, ақ гүрбәк болып үшке бөлинеди-*ала гүрбәк, ақ гүрбәк, қара ақ*. Ақ гүрбәк-сыртқы пошағы ақ. Үшеўнде торлы, ең үлкени 6-7 кг. келеди, бәхәрде егип, жазда писеди (Хәм.,

Досб). Қаўынның бул түри өзбек тили Хорезм говорларында *гүрвәк* формасында айтылады⁴⁹.

Гүсини жүзүм-жүзимни түри. Үш жылда мнйе береди, 25-30 жылға дейин жасайды. Өзбек тили Хорезм говорларында *ҳәси: нҗ* (әдебий тилинде *ҳусайни*)⁵⁰ формасында ушырасады.

Ғаууш-жүёри. Узын болып өсетуғын, жуўан сабақлы хәм үлкен домалақ дәнли дақыл: *Өзгәрткән жергә ғаууш йегэмән* (Хәм), Қаз. *жүгері* (ҚТТС, 1, 246), өзб. *жүхори* (УзРС., 161)⁵¹

Еләк-ун, тары, бийдай т. б. затларды елеп, тазалауышын исленген зат; *елеуиш*, *елек* // *ғәлбир* қырман басында бийдай, жүёрини тазалағанда да керекли (Досб). Кубла диалектте еләктің *усақгөз* деген түри де бар. Ол тары, гүнжи елеўге керек (Аққ). Өзбек тили Хорезм говорларында *ушақгөз*⁵² түринде ушырасады.

Жаўзәки ерик-ериктиң түри. Бир ай он бес күнде басқаларынан ерте писеди.

Жигилдик-майда жийде, түри қызғыш, формасы кишкене, дәми қурышлы: *Ҳо анау жигилдикти өтир*.

Иштәги ат-қырмандағы дәнли айдаған ўақытта ишке қосылатуғын (жегилетуғын) атты халықта усылай атайды (Досб).

Йерли жүгәри-жүёринин бир түри, бойы узын, басы қатты; *Йерли тез писпәгәннен кейин ломманы, қатты баш, йасмық йегәди*.

Йурт шабдалы-шабдалдың (жемыс) бир түри (Келт).

Кәсәки ерик-ериктиң түри, кишкенгай, туқымы да майда.

Кегәй терәк-кегей терек. Кубла районларда жасаўшылар буны *ақ терек*-деп те атайды. Он үш-он төрт жылда өзиниң нағыз қәлпине келеди, қыйсығырақ шақалы болады (Ақб).

⁴⁹ Ф. Абдуллаев. Хоразм шевалари., 113 бет.

⁵⁰ Ф. Абдуллаев. Хоразм шевалари., 114-бет.

⁵¹ Узбекско-русский словарь. М., 1959 (Буннан былай қысқаша-УзРС).

⁵² Ф. Абдуллаев. Хоразм шевалари., 110-бет (буннан былай да Хорезм говорларына салыстырылған мысаллар усы автордың мийнетинен алынды).

Кекирә - гүркире. Салыны гүринке айландырыу ушын гүркиреден өткереди. Бунда бир адам да, еки адам да ислей алады. Буннан өткерилген менен де бәри бир ярымы қалады. Қалғанын соқыға (гүнди) салып тазалайды. Кекирә салыны биринши тазалаудан өткеріу ушын керек (Қ-қыз).

✓ *Көгэгис*-мәккә жүөери. Ауыл хожалығына керекли дакыллардың бири. Маллар ушын әҳмийетли от-жем болып есапланады. Басы ири, сопақша, жапырақлары үлкен, түри сарғыш, сабақлары жууан. Оннан жыйналған зүрәәтти де *көгэгис* деп ағайды. Өзб. *макка-жәухори* (УЗРС., 247), түркм. *мекгежовен* (РТМС, 280), татар. кукуруз (РТТС., II, 127)⁵³

Көлшә // *күлшә*-майда-майда атызлар. Олар палыз егинлерин егнү ушын арналады; *Бир күлшә кешир*, *бир күлшә қауын ектим* (Досб.)

Күлтә-бау. Егин орылып, айдалып, дәни алынғаннан кейин қалған сабақларын баулап алады. Буны *күлтәләу* (күлтә) делинеди (Досб.). Қаз. *күлте* (КТТС., 1,325), өзб. *боғ* (РУЗС., 806), түркм. *дессе* (РТМС., 715).

Қайық-егилген дакыл суу ишип нәрлениуи ушын жер бети менен салыстырғанда бийиклеу шығып турған жерге себиліп, оның астынан ызғар өтип турыуы лазым. Дақылдын усындай халда болыуы ушын арнаулы қарықлар тартылады: *Бир қайығынан төрт-бес қанчық алдым* (Хәм). Өзб. *жәуяқ*, *ариқ* (РУЗС., 146), түркм. *жоя*, *жояжық*, *атызжық* (РТМС., 123).

Қайыр қауын-суусыз бозы шығып жатқан жерге егилген қауын, басқа қауынларға карағанда дәмлі, суусыз, формасы жағынан хәр түрли. Бундай қауындар қарық тартылмай егиледи (Досб.).

Қара чирик-қауын ауырыуының түри. Қауынды күтпей, ызғар, асты ләм жерде сақласа, оның ызғарға караған тәрәпинен қара ширик жер пайда болады. Сонлықтан бундай жағдайдан қауынды сақлау зәрүр. Халықта қауынды жақсы сақлау ушын арнаулы жайлар үскенеленеди.

Қарныз-ғарбыз. Кубла районларда қарбыздың хәр

⁵³ Русско татарский словарь в 4 томах под ред. Н. К. Дмитриева, т. 1, Казань, 1955; т. 2, Казань, 1956, Буннан былай қысқаша-РТТС.

кыйлы түрлери өспирледі. Түри акшыл, көкшил, кара, формасы да түрліше. Соған қарап ол қара, ақ, көк деген түрлерге бөлінеді. Қыртысларының қалыңлығы, тұқымы да бірдей емес. Буны жергілікті адамдар *тарбуз* депте атайды. Дәми жүдә мазалы, палыз өсімлігінің бір түрі. Қазақ тили Арыс говорында бул сөз *дарбыз* формасында ушырасады⁵⁴. Өзб, *тарвуз* (РУЗС., 29), түркм. *гарпыз* (РТМС., 27), татар. *қарбыз* (РТТС, 1,20).

Усы сөздің келип шығуы тарихы тууралы айта келип, Н. К. Дмитриев: "... оның тийкарында (*қарбыз* сөзінің *О-Д*). орта-персиялық *харвйзак*, *жаңаперсиялық харвиза* сөзі жатыр. Түркий сөзі тийкарында „Х“ даўыссызы „қ“ хәм „к“ ға айланып, ал сөз акырындағы *â* түсіп қалады. Усылай етип түркий тилиндеги „*каргиз*“ формасы келип шыққан; оннан басқа даўыс-лылардың гармониясы тийкарында теңлескен *қарпыз* > *гарпыз* (әзерб., түркм) формалары бар. Рус тилиндеги *арбуз* формасы татар тили Касимов диалектінің типіне тууры келеді. Онда сөз басындағы *К* ноль сеске айналады, яғный *карбуз* < *арбуз*... Бул мәнінің характерлилігі сонда, румын тилинде де *аввиз* сөзіні гезлестиреміз. Махмуд Кашғарийдің сөзлігінде хәм В. В. Радловтың „Опыт словаря...“ деген мийнетлерінде бул сөз жок. *Карпуз* сөзінің бирінші формасына, бәлким, рус тилиндеги *карануз* мәніси метафоризацияланып келуі мүмкін (арбуз сыяқлы домалақ хәм жууан)⁵⁵ — дейді.

Қарпығыз-жаздың аяғы, гүздің басында писетуғын қауын. Ирені сап-сары, бужыр-бужыр. Буның ириси де, майдасы да болады. Орташа қауынға жатады. Ең үлкенінің ауырлығы 5-6 кг ға дейін барады. Бәхәрде егиліп, гүзде писеді. Мазалылығы жүдә шийриі (Хәм., Досб). Хорезм говорларында *қаррықыйз* формасында ушырасады.

Қаршы тәмәки-ақ темекі (Қаршы темекіси). Буны көбінесе махорка орнына қолланады. Жапырағы

⁵⁴ Ж. Досқараев. Арыс говорының лексикалық ерекшеліктері. „Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері.“ 3 шығуы. Алматы, 1960, 39-бет.

⁵⁵ Н. К. Дмитриев. Строиі тюркских языков, М., 1962, 522-бет.

үлкен, ақ. Әдетте темекини сууық урмастан бұрын жыйнап алады. Паслен тухымына жағады. Қаз. *теме-кі* (ҚТТС, II, 349), өзб. *чеким* (УзРС., 518), түркм. *теммәки, түтүн* (РТМС., 757).

— *Қатты баш жүүэри*-қатты баслы жүүери. Бойы өскін, дәни тығыз, нық болады. Өснү уақты басқа жүүерилердей төрг ай он күн (Хәм).

Қәлийли жүзүм-жүзимнің түри. Жазда писеди, иреңи қызғыш, қаралтым, үш жылда мийуе береді. 25-30 жылға дейін жасайды. Хорезм говорларында *халиль* формасында ушырасыуын көриуге болады.

Қәлийли шабдалы-шабдалдың түри. Үш жылға қарағанда мийуе беріп, 25-30 жылға дейін жасайды (Келт).

Кәндәк-ой; кәндәк, сууды сақлап тұрыу үшін исленеди. Өзб. *ариқ зовур* (РУЗС., 280), түркм. *ганав, силма, яп* (РТМС, 242), татар. *қанау* (РТТС, II, 58).

Қыйрауа бийдай-бұрын егилген егис орнына шыққан бийдай (Досб).

Қырқлық-қайшы. Бул жерде жоңышқаны қырқатуғын курал ретінде қолланылып, формасы ораққа ұқсас, жүзи егелген, белгили сапка орнатылған бұйым. Қаз. *қырықтық* (ҚТТС, II, 109), түркм. *ғайчы* (РТМС, 389), татар. *қайчы* (РТТС, II, 315).

Қырмалы ийдә-жийдениң түри, арнапы жийдеден (*арнапы ийдә*) үлкенирек, түри қып-қызыл болады.

Қытайы қауун-қауынның түри, ортасы тилик-тилик, реңи ақ, қара көгис, жүзи қызыл, жуқа, ауырлығы жеринің күшіне қарайды. Бул ақ қытайы, қара қытайы болып екіге бөлинеді. Екеуінің де ишинің ақ жүзлери (мағыз) бар. Иши қызыл жүзлиси ағына қарағанда ертерек писеди. Егилиу мәүсими-бәхәр (Хәм., Досб). Хорезм говорларында қауынның бул түри *хитай*: деп аталады.

Ломманы жүгәри-жүүеринің бир түри: „*Басы үлкән, бойы келтә, йерлидән (йерли жүгәри) бұрунписәди*“, — деп гүрриң етеди қубла диалект территориясындағы информаторлар.

Майэрик-майлы ерик, ериктің түри, формасы хәр қыйлы, сырты жылтыр.

Малаша-ауылхожалық әсбабы (ески), мала; оның мынадай бөлеклери бар: 1) оклау ағаш, 2) малашаның (қол) қулақ шегәси, 3) мойынғырықтағы

еки агаш (зэмийни агаш), 4) малапашаның шүй те-
сиги т. б.

Мәскә жүзүм-жүзимниң түри. Жазда писеди, фор-
масы сарғыш, домалак. Үш жылда мийүе береді. 25-
30 жылға дейін жасайды. Хорезм говорларында *мәс-
кә* деп қолланылады.

Мәтхайыр жүүәри-жүүериниң бир түри. Басқала-
рына қарағанда келте бойлы жүүери хәм егий мәүси-
ми де кеширек. Төрт айда өсип жетилседи. Халықта
буны *орыс жүүәри* деп атақ береді (Келт).

Мийә агашлары-мийүе агашлары. Булардың өсиү
(ержетиү) ўақытлары хәрқыйлы. Халықтың күнделик-
ли тәжирийбеси қарели менен анардың төрт-бес жыл-
да, алманың алты жылда, жүзимниң үш жылда кәмал-
ға келиўин анықлайды. Өзб. *мева* (УзРС., 253), қаз.
миуа (ҚТТС, II, 143), түркм. *миве берйән агачлар*
(РТМС., 494).

Мийзан түйнәк-қаўынның писпеген мийзан түйне-
ги. Сырты көк т. б. қыртысы болады. Қаз. *мизам* (ҚТ
ТС, II, 142).

Мүтүк-бүртик, өсимликтің гул шығаратуғын бүр-
тиги: *мынадан шыққан мүтүк сабаққа айланып ке-
тәди* (Хәм).

Найман жүүәри-жүүериниң бир түри, 90 күнде
писип жетилседи. Әдетте жүүерилердің хәммеси де
суўық урып, бир тоқтағаннан кейін орылады (Келт).

Наны гәш-қаўынның түри. Ишкн қыртысы мазалы,
қалың, дәлери ири, түри хәр қыйлы формада бола-
ды. Аўырлығы көлемине, салмағына қарайды (Хәм).
Хорезм говорларында *наны гуш* делinedi.

Науурузбайы-гүзги қаўын, реңи көгис, түри кара,
қыртысы (қабығы) қалың (Досб). Хорезм говорларында:
наврьзбайы.

Наууш пияз-ныш пияз. Бул бәхәр айларында өсип
шығатуғын пияздың түри, яғный өгкеп жылғы егил-
ген пияздың орнына шығады (Досб). Өзбекше *ниш*
сөзи өсиу деген мәнини аңлатады (УзРС., 286), түр-
км. *ир бишен соган* (РТМС, 633, 296), татар. *суган*
(РТТС, II, 159).

Нашоты||нашўаты-жемистиң түри. Тухымы уқсас
болмаса да алма, алмұрт, нашўаты (нак) үшеўин бир
бирине сабыўға болады (Хәм). Өзб. *нок, нашвати*-китай-
ская груша (УзРС, 232), түркм. *армыт* (РТМС., 128),

татар. *груша* (РТтС, I, 213). Хорезм говорларында бул сөз *нашпотъ* (*нашвати*, *нок*) формасына ийе.

Нәлшә//*нәхәл*-нәлшә. Хәрқандай жемис ямаса басқа теректиң нәлшәси. Нәлшәни сақлаудың жолы: иши суўға толтырылған шийшеге бир машын (шақмақ-*О. Д.*) қант салып, нәлшәни соның ишинә салады. Нәлшә пәрленеди. Усындай усыл менен нәлшәни аман алып қалыўға болады (Хәм). Аталған сөз өзб. *нихол* (УзРС 287), түркм. *нахал*, *шитил* (РТмС., 670).

Нуқулу ерик-ериктиң түри. Формасы кишкене, қағы (кептирилген) өзнен-өзи сондай мазалы болып келеди.

Пазә-пазна, аўыл хожалық әсбабы (хәзир гөнерген). өзб. *лемех*, *тиш* (РУзС., 333), түркм. *азал*, *ердемир* (РТмС., 288), татар. *төрән* (РТтС, II, 144).

Пахта ширкәт-пахта складшысы: *Оннан соң отызыншы жылы пахта ширкәт боп исләдик*. *Ширкәт* сөзи өзбек тилинде *ширкат* болып айтылып *товарищество*, *сообщество*, *компания*, *объединение* деген мәнилерге ийе (УзРС, 542), түркм. *шерекет*, *бирлешик* (РТмС., 768).

Пәйүәндәки ерик-сабылған үлкен ерик. өзб. *пайванди*//*пайвандтаг* привитый, подвой (УзРС., 316), түркм. *сапылян эрик* (РТмС., 504, 804).

Пәләш-қауашаның пақалы. Бул сөз өзб. *палоч* (УзРС., 317), түркм. *балдак* (РТмС., 740).

Писсә-писте, кубла районларда өсетуғын жемис ағаны хәм оның мийәси (Досб). Қаз. *Писте* (ҚТТС, II, 223), өзб. *писте* (УзРС, 327), түркм. *писсе* (РТмС., 819).

Сабық жолы-сабыў, шағылыстырыў жолы, усылы. Қара талды ақ талға сабыў ушын кишкене нәлди жуўан түптиң шақаларына әкелип тутастырып, сыртынан орайды, оның сыртын бөгенеклейди. Усылай етип сабыў жолы өтеди. *Уо нәмәлим бизгә, туқуму, уқсас боса сабуўға болады* (Хәм). өзб. *пайванд*, *пайвандқилиш*, *пайвандлаш* (РУзС., 480), түркм. *сапма*, *пейвент этме* (РТмС., 421), татар. *бөре ялгау* (РТтС, I, 375).

Сары буўун-қаўын хәм помидор аўырыўы: *Тамарға йақын йерда болады, бир бууун ширийди*. өзб. *сарик бугин* (УзРС., 99; 356).

Сәллә кәди||*мары кәди*—сәлле формасындағы ас-кабақ (кәди) ямаса „мары асқабағы“ деп аталады.

Сәүэт—ак талды қубла районларында *сәүэт* дей-ди. Жапырағы көкшил болып келеди. Ақ сәүэт, қара сәүэт болып екіге бөлінеди (Досб.).

Секәрпара—жазғы қауынның түрі. Сыртқы көри-нисі жийденнің жапырағындай хәм сарғыш, бети шу-бар-шубар, мазалы болады. *Секәрпараның* сыртында тилик болмайды (Хәм). Хорезм говорларында қауынның бул түрі *шәкәрпара*, ал өзбек әдебий тилинде *шак-арпалақ* (УзРС., 533) деп аталады.

Соқы—*кели*. Сыртқы қабығынан айырылмаған салы-ны т. б. түйиу ушын арналады. Соқы арнаулы ағаштан жонылып, дәл ортасында адамның қолы еки жағынан услап турарлықтай тутқасы бар үскене (Аққ.). Ауызы бар да тиси жоқ, оны урмаған киси жоқ (*жумбақ*)-кели (ККРС, 310)¹⁶. Мысалда келтирилген сөз қаз. *кел-сап* (КТТС, I, 283), өзб. *ўғир, ховонча* (РУЗС., 844), түркм. *соқы* (РТМС., 749).

Сүзеуук—бульдозер. Жер ислеринде кеңнен қол-ланылатуғын техникалық үскене: *Түңкә сүзеуук сүзип, сүзип ағашларды жығып кетип йеди*: Өзб., түркм., татар-бульдозер.

Тайпы жүзүм—гүзги жүзимнің түрі. Иреңи көгис, қызыл, ұзыншалау. Үш жылда мийуе береді. Шама менен 25—30 жылға дейін жасайды. Хорезм говор-ларында *тайпыль*, өзбек әдебий тилинде *тоифи* (й) (УзРС., 440) вариантларында ушырасады.

Тамар-тамыр. Өсимликтің жерден нәрлениуі ушын хәрәкет етиуіши тамыры. Өсимлик жердің асты-нан өзине бир неше тамыр жаяды.

Тамарын кеуләсән қунайына қаласаң (Хәм). Қаз. *тамыр* (КТТС, II, 328), өзб. *томир* (УзРС., 442), түркм. *көк* (РТМС., 267), татар. *тамыр, төп* (РТТС, II, 106).

Тарлама||*торлама қауун*—жазғы қауынның тури. Диалектте „жийдә пошақ“ деп те аталады. Мазалы болыуы суулылықтан, жерден азотты, кислородты аз,

¹⁶ Каракалпакско-русский словарь. М., 1958. Буннан былай қысқаша ККРС деп алынды.

көп алыўына байланысly. Сыртқы формасы торлы, соқпақ. Аты пышақ тийгеннен тарс егип жарылғанынан келип шыққан. Түри көк, кара сарғыш. Басқа қаўынлардай, шық түскенде буның түби де жарылады (Хәм). Хорезм говорларында қаўынның бул түри *тарливық* деп айтылады.

Тий—жердің түби, жүзи, ултаны. Кубла диалект лексикасының барлық объектлеринде де бул сөз актив қолланылады: *Торпақ қала жердің тийиндә. Жер тийинә труба қойады* (Ақб.). *Бир гүжим бар еди соның тийиндә* (Досб.). *Дәрйаның тийи ағып атыр* (Ақб.). *Йердің тийинде. Мыналар тийиндә, сайасында қалып қойады* (Хәм). *Тийинә қойған ағашы...*

Туркмәни қара кишмиш—түркменше қара жүзим, дәми мазалы, үш жылда мийүе береди, 25-30 жылға дейин жасайды.

Узунбаш жүуәри—жүўериниң түри. Ерте егиў керек. Писнү ўақты узақ мезгилди талап етеди (Келт.).

Хүжжә—қәрелиниң бир түри. Қәрелниң туқымын ерик, шийе, хүжжә-сол үшеўин бир-бирине сабыўға болады (Хәм., Бир. орайы).

Шаббаз бийшәги. торлы, жүзи қалың, гүзги-қысқы қаўын, бәхәр айларына дейин сақлаўға болады. Иреңи сарғыш, көк т. б., гүзде сентябрь, октябрь айларында писеди, сырты торлы. Жүдә мазалы хәм шийрин қаўын (Досб.). Хорезм говорларында қаўынның бул түрин *шаббазь гула:вь* деп атайды.

Шашалаң жүўәри—найман жүўери. Бул жүўери басқаларындай май айында егилп, төрт ай дегенде (тоқсан күннен аслам) писеди (Хәм).

Шеңгәк—тоға. Беллик, айыл сыяқлы зағлардың бир ушына бекитиў ушын ағаштан, я металлдан исленген зат. Қаз. *тоға* (ҚТТС, II. 355), өзб. *туқа, қамар халқаси, камарбанд* (РУЗС, 689), түркм. *дока* (РТМС, 604).

Шуқалақ||*жам*—жердің ой жери, шуқанақ, шуқыр жер.

Қайәрда бир ой шуқалақ болса, сөйәргә апарың тастайдәкән (Аққ.). *Шуқалақта суў қалған йекән, шуқурды жам дейди, мени бир шуқалақ жерге тастап қашып кететуғун* (Аққ.). *Жам* атамасы өзиниң тийкирин русша *яма-јама* > *жам* сөзинен алыўы итимал.

Шуқалақ диалектлик сөзи қазақ тили Арыс говор-

ында *чуқанақ*⁵⁷, өзб *чуқур* (РУЗС., 935) қырғ. *чуқур*, *чунқур*, *аң* (РҚРС., 982) деп айтылады.

Шабьрганы жүзүм-жүзимнің түрі. Дәни мазалы, түрі қара, көк реңли, формасы киши, домалақ болады. Үш жылда мийіе беріп, 25-30 жылға дейін жасайды (Досб.). Хорезм говорларында жүзимнің бул түрі *шь-быргань* деп аталады.

Шым-ажырыклы жердің бозға айналыуын *шым* деп атайды: *Шымбай жатқан бир шым йекен, аударып егин еккән.*

б) Мал шаруашылығына байланысты сөздер

Айры түйе—екі өркеші де бір тәрсіпке қараған түйенің түрі. Бул түйені Хорезм говорларында *айрь-дье* деп атайды.

Ақ түйе—буураиың бір түрі, екі өркешлі, жүні ақшыллау келеді (Аққ.). Хорезм говорларында түйенің бул түрі *ақ дыйе* формасында айтылады.

Беки—мал ауырыуы. Ыссылы-сууықтан малдың бір жері тесіліп, қап ағып жүреді. Көбінесе бул ауырыу жылқыда болады.

Гөш-ет. Характерлі жағдай гөш сөзі қарақалпақ әдебиі тилинде де қолланылады. Ызінң ойымызша, бул сөз әдебиі тилге кубла диалект хәм өзбек тили аркалы ауысыуы итимал. Қаз. ет. (ҚТТС, I, 195), өзб. *гүшт* (УЗРС., 116), уйғ. *гөш* (УЙРС. 56)⁵⁸, түркм. *эт* (РТМС., 334), татар. *ит* (РТТС, II, 221).

Жамаллатуу—жылқыда болатугын иснк ауырыу, бауырынан иседи. Қаз. *жамандиту* (ҚТТС, I, 212), өзб. *күйдирги* (РУЗС, 780), түркм. *далик кесели* (РТМС., 693).

Жоң түйе—бір өркешлі түйе, өркеші узып, реңі қызғыш, адам кууатуғың тислеуің келеді. Хорезм говорларында *жөн дыйе* деп айтылады.

Жылауихина—малхана. Малларды бағыу үшін ис-

⁵⁷ Ж. Досқараев. Арыс говорының лексикалық ерекшеліктері. „Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері“, 3-шығуы. Алматы, 1960, 39-бет.

⁵⁸ Уйгурско-русский словарь. Алма—Ата, 1961. Буннан былай УЙРС деп қысқаша алынды.

ленген үскене (Акқ). Қаз. *мал қора* (РҚазС, 743)⁵⁹, өзб. *жиловхона* (УзРС., 154) хәм *молхона, огилхона* (РУЗС., 790), түркм. *мал ховлусы* (РТМС., 702).

Йылқы — жылқы, дөңгелек туяқлы ири қара, төрт түлік малдың бір түри. Қаз. *ат, жылқы* (РҚазС, 321) хәм КТТС, I, 250), өзб. *ог* (УзРС 308), уйғ. *ат* (УйРС., 22), түркм. *ат, ябы* (РТМС-296), татар. *ат* (РТТС, II, 159), Орта Азиялық XII—XIII әсирлердеги тефсирдин лексикасында *илқи* — лошадь, крупный скот⁶⁰, ески түркий жазыуларында да Тефсирдеги формада⁶¹, М. Қашғарийдин сөзлигинде *илқи*⁶² түрінде ушырасады.

Көрпәш — козыларға арнап исленген қораны кубла диалект объектінде жасаушылар *көрпәш* дейди (Акқ).

Қазақы ат — бақайы келте, тапалтас ат. Хорезм говорларында *қазақы* деп аталады.

Қарасан — сыйырда болатуғын аұырыу. Қарасанда қанталап ширип кетеди. Малдың ети қап-қара болып аұырады, жеўге болмайды (Хәм., Ийш). Қаз. *қарасан* (КТТС. II, 39).

Қаталау — мал аұырыуының түри, иши жүрмей қалады (Досб).

Қошмақ — буўра менен қызыл түйениң қоспағы. Оның өркеши екеу, узын, бирақ баслары бөлек, аралары жақын. Жоң хәм айры түйелердин қоспағынан болады. Түйениң ишиндеги ең күшлиси. Хорезм говорларында да *қошмақ*.

Қызыл түйе — бир өркешли, аяғы узын, түри қызғыш үлкен түйе (Акқ.) Хорезм говорларында түйениң бул түри *қызыл дыйа* деп айтылады.

Қылау — мал аұырыуының түри. Қара малда болады. Көбинесе бузаўдың тилине шығады: *Тилгә чығады, тарыдай, жүүэридәй бөртик*. Қаз. *қылау* (КТТС, II, 102), өзб. *қиров* (УзРС., 615), түркм. *дүвүртик, өргүн* (РТМС., 756).

Өжәк — ерте туўылған бузаў: *Бүйәрдә бес қой, бир өжәкли сыйыр сақлауға болады* (Хәм). Қаз. *бузау*

⁵⁹ Русско-казахский словарь. М., 1954. Буннан былай қысқаша-РҚазС.

⁶⁰ Л. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира XII—XIII вв. М., 1963.

⁶¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, 391-б.

⁶² М. Кашғарий. Девону луғотит түрк, III т., 41-бет.

(РКазС, 808). Орта Азиялық тефсирде: *бозагу*⁶³, ески түркий жазыулары естеликлеринде *возоуи*⁶⁴, өзбек тилинде *бузоқ* (УзРС.,88), түркменше *гөле*, *тана* (РТмс.,762).

Пичик мал-тарттырылган, шиштирилген мал. Жаска толмаган еркек төлдің аталық без тамырын үзюү (Бир. орайы): каз *тарттырыу* (КТТС,II, 337), өзб. *ахталаш*, *бичиш* (РУзС.,286), түркм. *бичме*, *агта этме* (РТмс.,246), татар. *печу*, *печелу* (РТТС,II, 67).

Сары бауур-кой ауырыуы, өкпеси исип кетеди. Ишине сары суу толады (Хәм). Өзб. *сарик касали* (РУзС., 192), түркм. *сары гетирме кесели* (РТмс., 165), татар, *сары авыруы* (РТТС., 1, 280).

Сур-қозы терисининң бир түри. Жүдә бахалы. Түри хәркыйлы, қызғыш, сарғыш т. б. реңлер араласып келеди. Сурды алыу үшін козыны үш-төрт күн еми-зип, сойыу керек. Териси мықлы болады Аққ'.

Суу шықты-жылқы ауырыуының түри. Атгы бир жерден қызып қелип сууғарғанда жалының астынан мойнынан /арқасынан/ сары суу шығады. Буны *суу шықты* дейди. Көп уақытқа дейин емленнүди талап етеди /Хәм/.

Тайлақ-кубла диалект территориясында ски жасар түйени *тайлақ* деп атайды /Аққ'. Ал „Қарақалпақша-русша сөзлик“те *тайлақ*-түйениң бир жасар баласы деп түсиндириледи /ККРС..610. Бул сөз Хорезм говорларында да *тайлақ* формасына ийе.

Учина-ушпа, кой-ешкиннң ауырыуы. Сойған уақытта мойнынан қаны атлығын шықпай, уйысып қалады /Хәм/. Өзб. *хайвон улаши* /РУзС.,524, түркм. *буйма*, *гыргын* /РТмс.,459/.

Шаншуулау- ат бир жерден келгенде үстин жабыу менен жаумағанлықтан пайда болатуғын ауырыу.

в) Суу хожалығына байланыслы сөзлер

Айақ-ақыры, соңы. Жаптың соңында, ақырында отырған ел ұсылай аталады, ирригациялық термин;

⁶³ А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира XII-XIII вв., 106-бет.

⁶⁴ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности., 373-бет.

сағадағы суў ишер, аяқтағы уў ишэр (фольклордан). Каз. *аяқ* (КТТС, II, 62), өзб. *оёқ* (УзРС., 296). уйғ. *аяқ, айиғиди* (УйРС., 25).

Бадақ-салма, каналдың бир шакапшасы (Ақб).

Бийгаршы-қазыўшы. Бурынғы ўақытларда қазылған жап-салмалардың көбисинен суў жүрмей, мийнет бий-карга исленгенликтен *бийгар* пайдасыз талап, кәсип, кәр сөзлеринен келип шыққан болыўы керек. Бул сөз өзбекше *бекорчи-пенужный* (УзРС., 63) деген мәнини аңлатады.

Гауқулдақ-серппе. Суўдың кәдлин жоқарылатыў ушын қурылады:

Гауқулдаққа бир қаданы байлап серпәтуғун йеди (Ақб).

Көләт-бурын егислик жер болып ямаса ел қоныс басып, соңынан ўақыт өтйүи менен суў басып көләтқа (көл мәнисинде) айналған жер: *көләт жатқан*.

Кулақ-арықтың, салманың тийкаргы канал менен түйилискен жери усылай аталады. Өзб. *қулоқ* (УзРС., 629).

Кулақ ашыў-арықтың, салманың кулағын ашыў (Келт).

Отхоз-суў хожалығы менен шуғылланыўшы мәкеме хәм оның аты менен аталған жергиликли ирригациялық тараўлар: ўотхоздың бойы көп берәди.

Пәрәскәк-пар, жуп ескек, қайықты суўда жүргизиў ушын соғылған ескеклер. Каз. *пар, жуп* (РКазС., 496), өзб. *жүфт* (РУзС., 526), қырғ. *эки даана, пар, жуп* (РКрС., 524) ⁶⁵.

Сырғауұл-қада. Узын жумыр ағаш. Ушына илмек илдирилип, хәр қандай аўырлықтағы затты жоқарыға шығарыў ямаса төменге кайтарып бериў ушын қолланылады; *Кудуққа шеләгиң түсин кетсә, сырғауұлмен алсоңо дийди*. Бул сөз каз. *сырғауыл* (РКрС., 188), татар. *киртә, кога* (РТтС., 1, 280).

Тоқыртқа—суўды атыз хәм баска жерлерге бир нормаға түсирип жибериў ушын орнатылады: *Кеўләсәм тоқыртқам бузулажақ болу*.

⁶⁵ Русско-киргизский словарь (под ред. К. К. Юдахина). М. 1957. Бумнан былай кысқаша—РКрС.

Уңуз—арнаўлы түрде қазылған, җаўыз есабында сапалатуғын жер: *Уңуздәрдә бар суу, оныңда сууу бузулған.*

г) Жанлы мақлукларға байланыслы сөзлер

(қуслар, жәнликлер, үй җайўанлары, жабайы аңлар)
Доңгуз—доңыз, қабан, жабайы җайўан. Аўызы сүйірлеуден келген, турпаты ири, ақшыл, ақшыл сары т.б. ренде болады: *Жабайы доңгуздуқ аўзу мынйәрдә болады* (Аққ). Қаз. қабан (КТТС, II, 172), өзб. *чучка* (УзРС., 531), түркм. *доңуз* (РТМС. 681).

Иңкибатыр—инкубатор, үй қусларын жасалма жол менен шығарыу үшін исленген қурал. Өзб., қаз., түркм., татар., *инкубатор*.

Кәпәс—клетка, капес. Арнаўлы жиптеп який жипшике сымнан тоқылады. Оны кишкене ящиктиң үстнен төрт мүйешинен байлап кийгизип, ушына илмек байлап, белгили жерге асып қояды: *Бөдәнә ушун кәпәс*. Өзб. *кафас, қатак* [УзРС., 204 хәм РУЗС., 292], түркм. *капаса* [РТМС., 252], татар. *читлик* [РТТС, II, 79].

Мылтықшы—үлкенлиги бармақтай, жыланға өш, шегиртке сыяқлы жәнлик.

Өпопыш—өпепек. қус түри. Қаз. *үдүд, сасық көкен* [РҚазС., 889], өзб. *попишак, сасиқ попишак* [РУЗС., 894], түркм. *хүйпүник* [РТМС. 793].

Таўуқ леггорн—Ленкорань таўығы. Түри ақ, аяғы сарғыш. Таўықтың аяғының сарғышы көп туўатуғынлығын билдиреди. Буларда қурық 0,2 проценттей болады. Жылына 130 ға дейин мәйек туўады. 21 күнде инкубатордан шығады [Хожакөл]⁶⁶

Үндәк—түйе таўық. Нәрлери хәм өзи де, ири, көбинесе көкшил, сарғыш, ақ реңлер араласып келетуғын үй қусы. Атының келип шығыуы турпатының ири болыуына байланыслы болыуы итмал. Өзб. *курка хураз* [РУЗС. 265], түркм. *хинд хоразы* [РТМС., 128], татар. *куркә, ата куркә* [РТМС. II, 27].

Хәкәк—хәкке. Нәриниң ушы ақ, ғарғалар топарына жатады. Өзб. *хакка* [УзРС., 650], *сауысқан* [РҚазС., 769], түркм. *алихекек* [РТМС., 726].

⁶⁶. Хожакөл-қус фабрикасының жайласқан мөканы, сол жердеги аўыл атамасы.

д) Өсимликлер дүньясына байланысly сөзлөр

Бэлэйниш-кацбак, таўлы жерде көп болады. Тамыры жулынғаншап кейин кеўин қалған шар сыяклы жеңил самал менен дөңгеленетуғын өсимлик [Келт. Каз. *кацбак* /КТТС., II, 34/.

Бедэ-жоңышқа. Мал жеїтуғып көп жыллык өсимлик; *Он-төрт арба бедэ апардық*. Каз. *беде* [КТТС., I, 104/; өзб. *беда* /УзРС., 60/; түркм. *клевер*⁶⁷, кырг. *беде* /РКРС., 282/, татар. *тукрамбаш, клевер* /РТТС. II, 78/.

Ғышша /қышша-суў алған жерге шығатуғын шөп түри [Акк/.

Зерэ-панға салатуғын шөп, нан ийисли болады.

Ийир-шөп аты, дәри исленетуғын өсимлик; *Ийирли жерде ер өлмес* [Досб./; өзб. *игир* /УзРС., 171/, татар. *жир тамыры, қылыч үлән* /РТТС., 1, 8/.

Ийисли чөп-укроп, дәри өсимлик. Халықта буны кара қаптал ауырыуына буйырады [Досб./; өзб. *шивит* /РУЗС., 889 898/, қаз. *укроп* /РКазС., 843/, түркм. *шебит*⁶⁸ кырг. *укроп* /РКРС., 891/.

Керт-пәшек, шөп аты, хәркыйлы реңди болады. *Шырмауық* /РКазС., 122/, өзб. *печак ұт, печак гул, чирмовик* /РУЗС., 125/, түркм. *керт*,⁶⁹ кырг. *чирмоок* /РКРС., 124/, татар. *этчэгесе* /РТТС., I, 179/.

Көрпэ-жоңышқаның жаңа шығып киятырған түрин усылай атайды [Досб./; Каз. *көрпе көк* /РКазС., 469/, өзб. *кўрна* /УзРС., 235/, кырг. *алысын* /РКРС., 493/.

Қамысақ-шөп түри. Көбинесе жоқарыға қарап өседи.

Қара шалы-жабайы шөп түри. Қумда өседи.

Пэртэк-өсимлик, қумда өседи. өзб. *партак* /УзРС., 321/.

Пишэн-жас қамыс. Қамыстың жаңа шығып киятырған дәўири. Арқа диалектте *пишен* сөзи малға беретугын *от-жем* ретинде қолланылады. Мысалы, Мойнақ говорында усындай. Қаз. *пишен* [КТТС., II, 224/, өзб. *пичан* /УзРС., 327/.

⁶⁷ В. В. Пикитин и Б. Б. Кербабаяев. Туркменские народные и научные названия растений. Ашхабад, 1962, 52-бет.

⁶⁸ Сонда, 25-бет.

⁶⁹ В. В. Пикитин и Б. Б. Кербабаяев. Туркменские народные и научные названия растений, 17-бет.

Селәң—селеў. Кумда өсетугын өсимлик /Аққ/. Кырдағы суўсыз жерге сийреклеў болып шығатуғын шөлге шыдамлы шөп. Қаз. *селеў* /КТТС, II, 258/, өзб. *чалла* /РУзС., 295/, қырғ. *тулаң* /РҚРС., 286/, татар. *килган* /үлән/ /РТТС, II., 83/.

Сүтлийән—сүтлимек. Сабағынан сүт сыяқлы шире шығатуғын өсимлик. Қаз. *сүттіген* /КТТС, II, 296/, өзб. *сүтлима* /УзРС., 389/, түркм. *сүйтлиже*⁷⁰, қырғ. *сүттүкен* /РҚРС., 365/, татар. сөтлегән, *сөтле үлән* /РТТС, II, 209/.

Урух-жабайы шөп. Суўда да, қырда да өседі. Түркм. *уруқ*⁷¹.

Ыраң—кумда өседі. Майда қой жейтуғын жипектей өсимлик /Желт/. Қаз. *өлең* /РҚаз С., 467/, өзб. *ранг* /УзРС., 339/, қырғ. *өлең чөп* /РҚРС., 491/, татар. *кыяк*, *кыяк үләнә* /РТТС, II. 398/.

е) Үй хожалығы буйымларына байланысly сөзлер

/көрпе-төсек, мебель, шыра, жапармай, отын, қазантабак, аўқат атамалары

Қубла диалект лексикасындағы кеўил аўдарарлық топарлардың бири-үй хожалығы буйымларына байланысly сөзлер. Халықтың жанлы сөйлеў тилиндеги бул топарға тиїнсли сөзлердің көпшилиги арқа диалект хәм әдебий тилге салыстырғанда айта қаларлық өзгешеликке ийе. Буған себеп территориялық жағынан еки диалект ўәкиллериниң бөлек жайласыўы, күнделикли турмыстағы өзгерислер, өз қоныс-қобалары менен тығыз туўысқанлық қарым-қатнас т. б.

Хәр қандай территориядағы жергиликли халықтың сөйлеў тилин үйрениў-халық тилин әдебий тил, оның тарийхы менен салыстырыў ушын керекли. Усы жағдайларды ескере отырып, қубла диалект лексикасындағы үй хожалығы буйымларына байланысly гейпара сөзлер усынылды.

Әтәшгир—әтешкир. Көмир хәм басқа жанатуғын отынларды пайдаланғанда керекли қурал. Усы сөз ҳаққында С. Ибрагимов мынадай пикир айтады: „Тад-

⁷⁰ Сонда, 21-бет.

⁷¹ В. В. Никитин и Б. Б. Кербабаяев. Туркменские народные и научные названия растений, 23-бет.

жикские слова *оташ* и *олов* являются синонимами узбекского слова *ут*-огонь. Узбекские металлисты, прибавив к этим словам *курак*, использовали их для обозначения двух предметов: *оташкурак*-шищца *оловкурик*-совок⁷². Тийкарынан диалекттеги *этэшигир* өз төркини *оташгирак* сөзинен алған, себеби тәжикше *оташ*-от, жалын, ал *гиро*-алыушы, жабысыушы, тислеуши, гиреуши деген мәнилерди аңлатады.⁷³ Демек, кубла диалекттеги *этэшигир* сөзи тәжик хәм өзбек тиллериндеги формаларынан өзлескен.

Бақан—отын айырыу ушын эсбап (Н. — хан). Әдебий тилде бақан кара үйдин түтин шыгаратуғын жолны ашыу, жабыу ушын колланылатуғын буйым (ККРС., 80). Каз. *бақан* (КТТС, I, 84), өзб. *лангарчуп*, *ходи*, (РУЗС., 1961), қырғ. *шырғыл*, *шырых* (РКРС, 958).

Баспа—чайник. Чай кайнатыу ушын арналған алюминий чайникти усылай атайды.

Белмә—писирілген палауды аударыстырып көрну ушын арналған кепкир (Аққ). Бул сөз Хорезм говорларында *белмә* деп айтылады.

Гезлик—етиктиң қонышына салып жүреғуғын кишкене пышақ (Ийш). Каз. *кездік* (КТТС, I, 281).

Ғанжар—үлкен пышақ (Ийш). Әдебий тилде еки жағы да жүзлі, ушы өткир, қысқа саплы қарыу деген мәнини аңлатады (ККРС., 371). Каз. *қанжар* (КТТС, II, 33).

Дәлуу—териден ямаса ағаштан исленип, қуыдан суу алыу ушын арналады. Тийкары тәжик тилиндеги *далв* сөзи менен төркинлес.⁷⁴

Жылқын—жыңғыл, отқа жағыу ушын отын: *Машиналарды жылқынға жибәрди*. Каз. *жыңғыл* (КТТС, I, 253), өзб. *юлгун* (РУЗС, 855), қырғ. *жылғын* (РКРС, 849).

Зәлбәр—зәмбер. Топырақ, т. б. нәрселерди тасыу

⁷² С. Ибрагимов. Профессиональная лексика узбекского языка (на материалах ферганских говоров). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора Филологических наук. Ташкент, 1961, 104-бет (Бунпан былай—С. Ибрагимов. Профессиональная лексика узбекского языка).

⁷³ Таджикиско-русский словарь. М., 1954, 290, 104-бетлер.

⁷⁴ Таджикиско-русский словарь. М., 1954, 114-бет.

ушын ағаштан соғылады (II-хан). Қаз. *зембіл* (РҚазС 441), татар. *носилка* (РТТС, II, 316).

Зэрэн ғасық—зерен қасық. Кишкене табак хэм қасық орнына жүреді. Қаз. *зерен* (КТТС, I, 263).

Зинэ пайа—қара үйдің табалдырығы, есіктің басқалдағы мәнісінде. Қаз. *саты*, *басқыш* (РҚазС., 314), өзб. *зина* (УзРС, 167), қырғ. *шати баскыч* (РҚРС., 325), татар. *басқыч* (РТТС., II, 146).

Илагэк табиқ—үлкен ақ табак. Өзб. *лаган-большое* блюдо с плоским дном (УзРС., 237).

Йаг—май: *Бөденэ болсын йаг босын деган йекэн* (Майем). XII—XIII әсирлердегі Орта Азиялық тефсирде *јаг* „масло“⁷⁵; өзб. *мой*, *ег* (РУзС., 354), қаз. *май* (РҚазС., 332), түркм. *яг* (РТМС., 306), татар. *май* (РТТС, II, 178).

Көрүк—тавдыр қызғанда оның оғы суырмауы ушын арнаулы тесілген жерінен кесек тығып қояды. Буны көрик деп атайды (Досб). Әлебий тилде *көрик* сөзі темиршилік көрігі деген мазмунда ушырасады (КҚРС, 333).

Көртешэ—былғарыдан ямаса пахта салып товардан исленген қысқа сырт кийім, арнаулы тигілген сырт кийімнің түрі. Қаз. *күртс* (КТТС, I, 331).

Күкүрт—шырпы: *Жаңған дағынди күкүрт чаққандай болады* (Аққ.). Қаз. *сіріңке* (КТТС, II, 312), өзб. *гугурт* (РУзС., 825), қырғ. *ширеңке* (РҚРС., 817).

Күрси—стул, кішкене етіп ағаштан соғылған стул яқий табуретка. Қаз. *орындық* (РҚазС., 795), өзб. *күрси* (УзРС., 225), қырғ. *орундук* (РҚРС., 837).

Қанап қап—кенеңтен тоқылған қап (Ийш). Өзб. *қаноп* (УзРС., 201), қаз. *кенең* (РҚазС. 272), қырғ. *кенаф* (РҚРС, 279), татар. *кенаф* (РТТС., II, 72).

Қант сындырғыш—қант тислеуіші. Қантты майдалап тислетіуі ушын қолланылатуғын әсбап. Буну *қант сындырғыш дпйди* (II-хан). Қаз. *тістеуік* (КТТС, II, 403), өзб. *омбур* (УзРС, 304), қырғ. *аттиш* (РҚРС., 317), татар. *карга борын* (РТТС, 132).

Қауға—шекер шелек. Суйық зат куйыу ушын ағаш ямаса темирден жасалған баулы шүңгіл ыдыс

⁷⁵ А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира XII—XIII вв, 132-бет.

(Майем). Қаз. *шелек* (ҚТТС, II, 483), өзб. *челак* (УзРС., 519), қырғ. *чаки, челек* (РКРС., II, 68), татар. *чиләк* (РТТС, I, 85).

Курмуш — ишине ет салып писиретуғын аўқағ. (Шым).

Лабабы // *лаўабы каса* — үлкен лаўабы кесе. Хорезм говорларында *лавань каса* деп аталады.

Лампы — жанар май: *Лампыңды аңқой* (Ақб). Әдебий тилде *лампа* сөзи жақтылық беретуғын шыра мазмунында қолланылады (ККРС., 750). Қаз., өзб., қырғ., татар. *лампа*.

Ләгән — гарелка. Тамақ ишнүге хәм баска затларды салыўға керекли ыдыс: *Қант, андай-мындай салатуғын ләгән* (Ийш). Әдебий тилде *ләгән* сөзи үлкен ыдыс, поднос деген мәнилерге ийе (ККРС., 437). Қазақ тили Шу говорында *ләгән* — ет салатуғын жалпақ табақ хәм сары мыстан исленген кишкене табақ делинсе, қырғызлар ишиндеги қазақлардың тилинде *ләгән* — тек ғана ет салатуғын жалпақ табақ.⁷⁶ Өзбек әдебий тилинде *лаган* — түби жалпақ үлкен табақ (УзРС., 237). Қыңғыз тилинде *илегән, чылапчын* (РКРС., 847). Келтирилген сөздің шығыў төркини парсы-тәжик тилиндеги *лаган*-кеседен 2-5 мәртебе үлкен ыдыс деген сөзден келип шыққан.⁷⁷

Ләмпи — лампа // шыра. Жанар май менен үйдин ишине жақтылық беретуғын буйым: *Ләмписи жақсы екән* (Аққ.). Өзб. *чироқ* (УзРС., 523).

Машын қант — шақпақ, рафинад қант: *бир машын қанттың өзін тастасаң болады* (Хәм). Келтирилген сөз қаз. *шақпақ қант* (КТТС, II, 33, 468), өзб. *чақмақ қанд* (РУЗС., 729), қырғ. *чақмақ қант* (РКРС., 725).

Пәләш — ошаққа жағатуғын отын (Досб.).

Поссық — созбан, дөнгелек формалы, майға писириледи: *Поссық қайтларда писирәдигө* (Бир. орайы).

Пошохана — пешехана. Түнде хәм күндиз уйқылар уяқытта шыбыннан қорғаныў ушын арнаўлы материя-

⁷⁶ О. Нақысбеков. Шу говорының кейбір лексикалық ерекшеліктері. «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері». 3-шығуы, Алматы, 1960, 133-бет.

⁷⁷ С. Ибрагимов. Профессиональная лексика узбекского языка, 47-бет.

дан—сүйле (марля), т. б. исленеди: *Хә: й, пошоханины асаңол* (Досб.). Хорезм говорларында бул сөз *пеша: на* (өзбек әдебий тилинде *пашшахона*) формасына ийе.

Самар—самовар. От жанатуғын жери ишки жағына орналасқан, ағаш ямаса оның көмири, қозы жағылып, суы қайнатыуға арналған металл ыдыс: *Бир нәхән самар* (Ийш). Қаз. *самауыр* (ҚТТС, II, 243), өзб. *самовар* (РУЗС., 755), қырғ. *самоор* (РКрС., 750).

Таам тақам—ишилетуғын тамақ. Оның хәр қандай түрлерине байланысly атамалары да түрлише. Бул сөзлерди халық аўызекни творчествосының үлгерлеринен де табыу мүмкин. Мысалы:

Күни-түни тамақ таппай ақ урып,
Күннен күнге қайғы менен сөгилдим⁷⁸.
Аттан сүйеп түсирди,
Жаксы тақам иширди...⁷⁹

Түбүлдүрүк—тубелек. Қазанның астына қоятуғын зат. Қаз. *тығырық* (РҚазС, 552), өзб. *таглик, поя. курси* (РУЗС., 684), қырғ. *астына қойгуч* (РКрС., 584).

Түмчә—дүмше. Мыстан ямаса алюминийден исленип, отқа суы қайнағыу үшін қолайластырылған зат: *Түмчәни қойса...* Қарақалпақстан АССР ында жасаушы қазақлар тилинде *дүмше* сөзиниң ушырасыуына байланысly Ә. Қурышжанов мынадай бир пикир айтады: „Суы қайнатыуға арналып, мыстан жасалған кумыраны (кувшинди) карақалпақша *дүмше* дейди. Сөздин тийкары парсыша *дом*-қуйырық дегени болса керек, себеби *дүмше* деп түби жууан, мойыны қылдай куманды айтады, оның куман болып көзге көринер жериниң өзи де, куманды куман етип турған нәрсениң өзи де усы түп жағы*⁸⁰. Бул айтылған пикир сөз төркиниң хәм қолланыу сферасын анықлау үшін оғада үлкен әһмийетке ийе.

Түң—дүңке. Суы қуйыу үшін арналған, темирден

⁷⁸ Қырк қыз. Нөкис, 1949, 57-бет.

⁷⁹ Сонда, 397-бет.

⁸⁰ Ә. Қурышжанов. Қарақалпақ АССР ында туратын қазақтардың тилиндегі кейбір ерекшеліктер. „Қазақ тили гарикы мен диалектологиясының мәселелері“, 5-шығуы, Алматы, 1963, 174-бет.

исленген буйым: *Түңини көтәрдик байлардың қатыл-ларының*. Келтирилген сөз Ферғана говорларында *тунука*⁸¹, өзбек әдебий тилинде де *тунука*, яғный жука темир мәнисинде қолланылып, *тунука чойнак* (УзРС., 452 хәм РУЗС., 35) дейди. Қазақ тилинің Шуғ. говорында *түңике* — қаңылтыр,⁸² қырғыз тилинде де усы мәни де айтылады.⁸³

Түтүн—хожалық, үй мәнисинде түсиңиледи: *Отыз бес түтүңдей бар шығар* (Хәм). Әдебий тилде *түтин* сөзи русша *дым* мәнисин аңлатады (ККРС., 665). Өзб. *иморат*, *бино*, *уй* (РУЗС., 174), қаз. *үй* (РҚазС., 167), қырғ. *үй* (РҚрС., 171), татар. *йорт*, *өй*, *хожалық* (РТТС., I, 256).

Уна—кесбас. Уннаи исленип, майда-майда бөлекшелерге бөлинеди, суйық тамақтың түри. Қаз. *кеспе* (РҚазС., 310), өзб. *увра*, *угра ош* (РУЗС., 330), қырғ. *кесме* (РҚрС., 320), татар. *токмач* (РТТС., II, 138).

Ҳауа соқы—тостаған. Дуз, насыбай түйеди (Ақб.).

Чанақ—кишкене табак: *Кичкәнэлэрин чанақ дийди* (Бир. орайы). Хорезм говорларында да *чанақ*.

Чекийдә—сүзбе, сүзилген айран, қағық. Қаз. *сүзбе* (ҚТТС., II, 287), өзб. *чакида* (УзРС., 513, 623).

Шал қап—жүннеп тоқылған қап.

Шорба ||*шорпа*|| *шурпа*—сорпа, еттин, балықтың сорпасы: *Шорбаға туұрайсаң. Бир порсы шорпаны бир асаған* (Майем). *Ал шурпа ғуйып берэ бер (Н-хан)*, *Шорба қылғанда йақшы болатуғын йеди* (Аққ). Хорезм говорларында *шорва*, қаз. *сорпа* (ҚТТС., II, 273).

Шуңқуршақ—саркум. Суў т. б. нәрселерди қуйып алыў ушын арналған буйым.

Шүндик—чайниктиң шүмеги, мойыны, аўызы. Қубла диалекттиң бул сөзин әдебий шығармаларда да ушырағыўға болады: *Қанзада шүндиги сынған чайнегин алып тағы да далаға шықты... Шылымның шүн-*

⁸¹ С. Ибрагимов. Профессиональця лексика узбекского языка... 75-бет

⁸² О. Пакысбеков. Шу говорының кейбір лексикалық ерекшеліктері. „Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері“, 3 шығуы. Алматы, 1960, 131-бет.

⁸³ О. Пакысбеков. Аталған мийнети, 131-бет.

дигин сыпырып, найынан услады да, күш пенен ишине тартты.⁸⁴

ж) Кийим-кеншеклерге байланысly сөзлер (бас, үсти, аяқ кийимлери, сапаат товарлары).

Бэйкэм йетик—етиктин түри: *Бэйкэм дегэн йетик бар еди. Өкшэси жоқ, нэл қагады* (Досб).

Бота— хаял-қызлардың басқа тартатуғын жүн орамалының бир түри: *Уллу чачақлы жүн бота* (Бир орайы). Әдебий тилде *пота* сөзи „қайыс“, „белбеу“, мәнсинде қолланылады (ККРС., 536).

Жайғыш—үй жұмысларында үстиге кийген кийимнің ыласланбауы ушын арналған буйым.

Жатақ малақай—дегелей малақайдың бир түри: *Жатақ малақай дийди* (Н-хан).

Жоңыриқа—үстке кийетуғын шапанды материалдың түсине хэм сапасына қарап усылай атайды: *Жоңыриқа көнә шапан*.

Кәууч—геуиш. Аяқ кийимнің сыртына тазалық ушын кийилетуғын резинадан жасалған кийим: *Мениқ кәуучум қайда* (Қыран)⁸⁵.

Пайтаба—шулғау, аяқты орайтуғын шүберек, говар: *Оларда пайтаба орау болмайдекан* (Аққ). Өзб. *пайтава* (УзРС., 316), қаз. *шулғау* (ҚТТС, II, 498), қырғ. чылгоо (РКРС., 610).

Пичмәк—келте постын. Аңның, усақ малдың терисинен исленген жыллы сырт кийими: *үстинде пичмәк бар йекән* (Ақб.). Өзб. *пүстин* (РУЗС., 968), қырғ. *ичик, тон* (РКРС., 965).

Сайаман—зонг, зонтик. Қаз. *қолшатыр* (ҚТТС, II, 264), өзб. *сойовон* (РУЗС, 250), қырғ. *қол чатыр* (РКРС 240), татар. *зонтик, чатыр* (РТТС, II. 354).

Сур—камар, қаракөл теринин ең жақсысы: *Бу жақта қамарды сур дийди*.

Текәнә—сийле. Медициналық ислерде орау, таңиу мақсетлери ушын пайдаланылатуғын сийрек тоқылған жуқа товар (Бир. орайы). Қаз. *марля* (ҚТТС, II, 128), Өзб. *марли, шаша, дока* (РУЗС., 352), қырғ., татар. *марля*.

Топпы—малақай, кулақты жауып туратуғын жыллы

⁸⁴ А. Бекимбетов. „Гүрес“, роман. Нөкис-Самарқанд, 1961, 52 хэм 70-бетлер.

⁸⁵ Қыран—Әмнүдәрья районында жайласқан ауыл атамасы.

бас кийим. Қаз. *қулақшын* (ҚТТС, II, 86), өзб. *дўппи тўппи* (РУЗС., 884), қырғ. *топу, тақья* (РКРС, 876).

Чай орамал—бир тартым жишек материалдан исленген орамал. Өзб. *кановиз* (РУЗС., 280), қырғ. *качау, шайы* (РКРС., 270), татар. *канаус* (РТТС, II, 59).

3) Адамға байланысы сөзлер

(адамның дене мүшелері, аўырыўға, халық медицинасына байланыслы)

Бурун—мурын: *Онуң бурнун тилмасаң болмайды* (еркек ешек) *себэбэ бурну қысылып жүрэлмайды* (Хәм). Қаз. *мурын* (ҚТТС, II, 150), өзб. *бурун* (УзРС, 91), қырғ. *мурун* (РКРС., 440), татар. *борын* (РТТС, II, 316).

Бул сөздеги өзгеріс туўралы И. К. Дмитриев: түркий тиллердеги „бурун“ сөзи фонетикалық жақтан, жеңил өзгеріслерге ушырай отырып, өзінде хәр қандай нәрсенің алдыңғы бөлеги қолтық (мыс) деген мәнилерди сақлайды⁸⁶—деп көрсеткен еди.

Кәллә—бас: Хийўалы жаў болса, Жәмшийти жаман, кудаға мың кәтгә шүкүр, кәлләмиз аман (фольклордан). *Йақ, қуру кәллә* йемәс (Ақб.). Қаз. *бас* (ҚТТС, I, 98), өзб. *бош, калла* (УзРС., 88, РУЗС., 137), қырғ. *баш* (РКРС., 135), татар. *баш* (РТТС, I, 198). Келтирилген сөзге байланыслы Ф. Г. Исхаков: „Слово *кәллә* [келле] калла персидского происхождения.. Оно употребляется также и в турецком языке в значениях „темя“, „макушка“, „головка“. Ср. тат. *кәләпуш* „тюбетейка“, заимствованное из персидского (ср. перс. *кәлле—пуш*) „головной убор“⁸⁷—деген пикирди айтады.

Кәсәл—аўырыў. Аўырған адамды усылай атайды: *Кәсәл болып, не болып баллар... Бизиң мынадан үлкән баламыз кәсәл болып... (Ақб.)* Мойнақ говорында *кесел* сөзи „макаў кесел“ (русша—прокоженный) деген аўырыў түрин аңлатады. Қаз. *ауыру* (ҚТТС, 1959) өзб. *касал* (УзРС., 203), қырғ. *ору, ноокас, сыркoo* (РКРС, 53), татар. *ағыру, чир* (РТТС., 1,961). Тийкар-

⁸⁶ И. К. Дмитриев. Строй тюркских языков. М., 1932. 566-бет.

гы келип шыгыў төркини арабша *кесель* сөзинеи алынган⁸⁸.

Кәсәлбәнт—аўырыў: *Бу баласы да кәсәлбәнтирәк. Өзәм кәсәлбәнтирәк* (АКБ). Қырг. *сору, борлуу, ноокас сыркоолуу* (РКРС., 54), татар: *ағыру, сырхау, хаста, чирле* (РТТС, I, 62). Өзб. *касалманд* (УзРС., 203) сөзи аўырыў, аўырыўға қолайласқан, турақлы аўырыў (хронический большой) деген мәниләрди аңлатады (УзРС., 203). *Кәсәлбәнт* сөзи хәр қийлы вариантада кубла диалекттеги изертленген объектлердің барлық жерлеринде дә айтылады. Мысалы: *Кәсәлбәнт боғансоң... кәсәлбәнт болып жарамый* (Досб.). *Фары кәсәлбәнтлеу... менам кәсәлбәнтинән.*

Қанәзил—адамның ишинен қан өтип аўыратуғын аўырыўдың түри. Буны халықтың сөйлеу тилинде *қара қантал* аўырыўы деп те атайды: *Қанәзил кәсәлгә жолықтым* (Досб.).

Мәрәшшөп—мерез шөби. Мерез—дене клеткасын притип-ширитип, ириңге айналдыратуғын жуқпалы аўырыўдың аты. „Мәрәшшөп“—жоқарыдағы аўырыўға ем болатуғын шөп атамасы. Өзб. *мараз* (УзРС., 250).

Мийә-мийе—мий, нерв системасының орайлық бас ағзасы хәм усы ағзаны қурайтуғын зат (ағза): *Кәллә дә мийә йоқ.*

Қартайғанның болмас артық *мийеси*,
Өтириктиң келмес хәш те жүйеси.

(„Қырк қыз“, 273-бет).

Мысалға келтирилген сөз өзб *мия* (УзРС., 264), қырг. *мээ* (РКРС., 364), татар. *ми* (РТТС, II, 207).

Үөкпә кәсәл—өкпе аўырыуы: *Көпшилиги йаңағы ушун өкпә кәсәл болады. Сосын уолар уокпә бомай бола ма?* Өзб. *Унка сили* (УзРС, 366), қырг. *өкпе туберкулезу* (РКРС., 374)

Өнәм бой—денесиниң хәмме жерн. Өзб. *батимом*,

⁸⁷ Ф. Г. Исхаков. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков.—Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков“, ч. IV, лексика, М., 1962, 11-бет.

⁸⁸ Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко—татарских наречий, т. I, СПб, 1869, 128-бет.

бус бутун (РУЗС., 941), қырг. *бут бойдон, чогуу бойдон* (РКРС., 938).

Сөзәк—сөз, венерикалық аурыудың бир түри: *Бир әуләри... сөзәк бәған* (Ақк.). Өзб. *сузак* (РУЗС., 138), қырг., тагар. *гонорейя*.

Тамар—тамыр, қан жүретуғын жол. Қубла диалектеги қарақалпақлар тилинде *тамар* сөзи үзиликсиз қолланылады: *Кәмпирдің тамары соғун турду* (Ақк)... *Кимистың тамарын жийди* (Ақб). Өзб. *қон томири* (РУЗС., 194), қырг. *тарамыш, тамыр* (РКРС, 190), татар. *тамыр, қан тамыры, қан юды* (РТТС, I, 284).

Тийрәк—тирйек, ниспеген көкнардың басынан тилин алынып, кептирилген сок, уўлы зат: *Жетпис бир қадақ тийрәк*. Қаз. *опиун* (КТТС, I, 16, 42), өзб. *опиум, афюн* (РУЗС, 483), қырг. *апийим* (РКРС, 479), гатар. *эфьюн* (РТТС, II, 381).

Шунатай бармақ—шунатақ

Шунатай бармақ, кос бармақ,
Аққубалу боз тырнақ,
Аққамыстың қызлары (фольклордан—Ақк).

Өзб. *жимжилоқ, чимчалоқ* (РУЗС., 367). қырг. *чыналак* (РКРС., 356), татар. *чәнчә бармак* (РТТС, 197).

и) Абстрактлық мәнилерге байланыслы сөзлер

Гәзәндә—гезбе, ел аралаўшы, қыдырыўшы: Үш гәзәнде чыққандә (Ақб.) Өзб. *дарбадар одам, оворан жаҳон, дон одам* (РУЗС., 787), қырг. *қаңғы ма, тентимши, селсаяқ* (РКРС., 780).

Гийа—көкнар. Сабағы узыннан келген қызыл, ақ жапырақлы тирйек алатуғын өсімлик: *Ұези гийа шәди* (Ақб.). Өзб. *гнә(ҳ)* (УЗРС., 110), қырг. *әпийим* (РКРС., 338), татар. *эфьюн мәги* (РТТС., II, 167, 380).

Кәппә—кептирилген, куўратылған көкнар ямаса тирйек: *Бир кәппә таслайды ақыры* (Ақб). Бул сөз өзб. *капаки* (УЗРС., 20) формасына ийе.

Салам—сәлем, аманласын хұрмет көрсетпүй: *Салам бердиң бә ағаларға* (Қыран).. *Саламда жоқ, әләмдә жоқ...* (Ақб).

Изертленген объекте жасаўшы қарақалпақлар сол жердеги өзбеклердің дәстүри бойынша биреў менен

сәлемлескен уақытында сол қолын көкірегінің алдында қойып ишәрәт (изсет) етеди (Ақб.). Қаз. *сәлем* (ҚТТС, II 253), өзб. *салом* (УЗРС 352), қырғ. салам (РКРС, 635).

Кубла диалект лексикасында жоқарыдағы группаларға қосымша искусство хәм билимлендириу ислерине байланысly төмендеги сөзлерди де ушыратыуға болады:

Гөйэндә—қосық айтпай тек наманың өзін орындаушы адам: *Гөйэндә қосық айтпай нама шертәди* (Ақб.). Бул сөз фонетикалық хәм морфологиялық өзгерислерге ушырауы нәтижесинде бизге *гөйэндә* формасында жеткен болыуы керек (салыстырыңыз: әдебий тилде—*сазенде*, ККРС., 555).

Дәрис—мектепте оқыту процесинде оқыушылар менен өткерилетуғын сабақ: *Мәктәп быйыл дәристи үөндирди* (Н.-хан). Өзб. *дарс* (УЗРС., 120), қырғ. *сабақ* (РКРС., 215), татар. *уку, занятие* (РТТС., 321).

Демирдәллы—халық намаларының бириини атамаcы. Фонетикалық өзгериске ушыраған (бизиңше, „Темир тонлы“ намасы болыуы итимал).

Рийбаб—музыкалық әсбаптын түри. Тары жүп-жуптан, сабы узын, өзбек халқының миллий музыкалық әсбапларының бири. Өзб. *рубоб* (УЗРС., 346).

к) Жайға, қурылыс материалларына байланысly сөзлер

Арғыт—жайдың пақсасының үстинен узынына қойылған ағаш (Н.-хан).

Балар ағаш—жайдың пақсасының үстине салына-туғын ағаш. Мысалы, жайдың ени 4 м, узынлығы 5-6 м. болса, балар ағаш қойылады. Балар ағаш қарыулы. Кәлемше оған қарағанда хәлсизирек. Хорезм говорларында *балар* деп аталады.

Беллик—қыспақ. Жайдың ямаса оның улыуыма майданын қоралаған уақытта (жынғыл, шенгел, т. б. менен) од беккем болыуы ушын тутылған қораның белинен беллик (қыспақ) жүргизеди. Өзб. *чирмов* (РУЗС., 190).

Дәрәзә—әйнек. Жайға жақтылық беріу ушын орнатылған айнаға формасына қарай бөлинип, орналастырылады: *Жалайырды дәрәзәдән аттылар*. Бул сөз ноғай тили Ақ ноғай диалектинде *тезере*, қара ноғай

диалекти менен өзиплик ноғай (собственно-ногайский) диалектлеринде *терезе* түрінде қолланылады⁹⁰. Өзб. дераза (РУЗС., 478), қырғ. *терезе* (РКРС., 474), татар. *тәрәзә* (РТТС., II, 371).

Дүткәч—түтін жолы. Жайдың, бөлмениң ишиндегі түтін сыртқа шығыуы үшін арнаулы қалдырылған орын хәм усы мақсет үшін исленген темир буйым. Өзб. *дудбурон* (РУЗС., 185), қырғ. *түтүн чыққыч* (РКРС., 181), татар. *төтен юлы* (РТТС., I, 272). Келтирилген сөз өзбек тили Ферғана говорларында *дудбура* формасына ийе.⁹⁰

Йемән шот—айрықша балта, ағаш жоныу үшін керекли: *Керэгәнің басында йемән шот* (Ийш).

Кәрбиш! *кербиш*—гербиш. Арнаулы исленген қәлпке салып куйылған, кептирилген ылай, кеннен қолланылатуғын қурылыс материалы: *Көнә кербишләри қапқара болуп тур. Сениң кәрбишиң болмайды да. Онуң кербишләри катта, половой* (Ақб). Өзбекше бул сөзди *ғишт* деп атайды. Ферғана говорларының кәсип-өнерлик лексикасында *кирпич* сөзиниң XIII-XIX әсирлердегі әдебиятларда ушырасатуғынын, *ғишт* (парс-тәж.—*хишт* кирпич) сөзиниң өзбек әдебиятында XIV әсирден баслап пайда болуғын С. Ибрагимов өз изерглеуінде дәлиллейди⁹¹. Н. К. Дмитриев аталған сөзди „Codex Sinaiticus“ те ерте уақытларда ушырасатуғынынан мағлыұмат береді⁹²

Кесәк—жайдың сыбауына пайдаланылған ылай. Ийленип, кеуін қалған түри: *Жайдың кесәгин силмаға тастап йедим мен, майда кесәклар түшәди*. Өзб. *кесак* (РУЗС., 300), қырғ. *тоголок* [РКРС., 291], татар. *кисәк* (РТТС., II, 91).

Қада! *қәләмишә*—жай салғанда аркалықтың үстине салынатуғын шабақшалар: *Мыналар ырас қастың үстине қәләмишә болады ғо* [Аққ]. Өзб. *хода, поя* (РУЗС., 192), қырғ. *узун чабақ, жығач* (РКРС., 188), татар. *кирта, колга* (РТТС., I, 281).

⁹⁰ Н. А. Баскаков. Ногайский язык и его диалекты. М.-Л., 1940 24-бет.

⁹¹ С. Ибрагимов. Профессиональная лексика узбекского языка... 139-бет.

⁹² С. Ибрагимов. Профессиональная лексика узбекского языка... 53, 150-бетлер.

⁹³ Н. К. Дмитриев Строй тюркских языков. М., 1962, 567-бет.

Қазық— дийўалга қағылатуғын үлкен шеге (Н.-хан). Әдәбий тилдеги *қазық* сөзи жерге қағылатуғын қазық мәнісінде (ККРС., 352).

Қықыра—бул сөз әдәбий тилде қамыстан хәм де ылайдан салынған жай деген уғымларды билдирсе (ККРС, 361), кубла диалект лексикасында үй ишини аўысық керекли затларың қоятуғын қақыра мазмунни аплатады. Бул сөз өзб. *омбор*, *омборхана* (РУзС., 291), қырғ. *кладовая* (РКрС, 281), татар. *кладовой* (РТтС., II, 76) формаларына ийе.

Қарғалық, *арқалық* пәрдийўалдың үстинен салып натуғын арқалық, төрт қырлы ямаса домалак бөрене (Досб., Аққ). өзб. *балка*, *түсин* (РУзС., 35), қырғ. *төрт қырдуу*, *устун* (РКрС., 34), тагар. *өрлеклек* (РТтС., I, 31).

Қаш ағаш—жайдың төбесине пайдаланыўға тийисли арқалық мазмуннида қолланылады (Ийш).

қәләмшә—терис айўанға қойылатуғын бир қыйлы ағашлар. Онын үстинен ший ямаса қамыс пенен бастырып таслайды (Бир. орайы). Хорезм говорларында *қаламча*.

Қәртәт—оқ, ийик жоныўшы адамның кәсиби хәм кәсибине байланыслы лақабы /Ақб./.

Қуллан—есикниң ашылып хәм жабылып турыўы ушын оған орнатылған тонса (Ийш). өзб. *ошиқ-мошиқ* (РУзС., 552). қырғ. *петля* /РКрС, 553/. *Қуллан* сөзиниң төркини *қулмн* сөзи менен өзеклес болып, фонетикалық өзгерислерге ушыраўы итимал. *Қулып* сөзи *кулуб* формасында көплеген мийнетлерде бар⁹³. өзбек тилиниң Ферғана говорларында ол *кулф* түринде айтылып /тийкары арабша *куфл*/, *қашғар қулыбы*, *сандық қулыбы*, *асп* *қулып*, т. б. болып бир неше түрге бөлинеди⁹⁴.

Қыша—қопаның түби. Жайдың пақсасының астына ызғар өткермеў ушын изолятор ретинде қойылған зат.

Нергән—жайдың арқалығының беккем турыўы ушын ушына аша орнатылып исленген тиреў ағаш-баған /Н.-хан/.

⁹³ Қараңыз: Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. II, 90-б. А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского турсира XII-XIII вв., 217-бет.

⁹⁴ С. Ибрагимов. Аталған мийнети, 52-бет.

Пақша—дийўал, пакса. Кубла диалект объектинде отырыўшы халықтың жайлары көпшилик жағдайларда ылайдың өзин ийлеў жолы менен салынып, бир пеше пақсалап турады: *Аийэрдэн пақша қойуп, мынйэрдэн бастырады. Дийўал* сөзи өзбек тили Ферғана говорларында *девор* тийкары парс-тэж.—*девор*/ формасына ийе⁹⁵ Буның төмендегидей мәнилери бар: 1) Фундаментсиз ылай қора, ылайдың бир неше қабатынан ибарат ылай дийўал; 2) ылай дийўалдың ҳәр бир қатламы қабаты/, мыс: төменги қатлам, екинши қатлам, үшінши қатлам т. б.⁹⁶

Пақырхана—үй, жай. *Ҳәр уақ нәсийбе тартып келсәңлар мынаў пақырхана* Ақб./ . Сөздің келип шығыў төркини араб. *пақыр* бедняк, ваш слуга,⁹⁷ хәм тэжикше-парсыша *хана* помещение, дом/⁹⁸ сөзлериниң биригиўинен пайда болып, пақырхана „бизниң жарлы үйимиз, хызметинизге таяр үй“ деген мазмунды аплатып тур. Аталған мысалда даўыссыз к>к алмасқан *пақыр*>*пақыр* .

Пешман—жайдын ылайын қоятуғын адам /яғный пақсаның үстинде турып, ылайдан дүзетиўши уста/ Хорезм говорларында *печман*.

Суўжалақ—қурылыс ислеринде ишине суў куйылып, ылай ийлеў ушын пайдаланатуғын ыдыс (суў корытасы) /Н-хан .

Там—жайдың бөлмеси усылай аталады: *Арғы тамды шығарып тастап йедим* Өзб. *хона, бўлма*/ РУЗС., 302/, кырг. *комната, бөлмө* /РКРС., 292/, татар. *бүлмә* РТТС, II, 94/.

Темир ошақ—жайды ысытыў ушын темирден арнаўлы исленген дөңгелек ямаса төрт мүйешли формада болып келген ошақ. Бул жердеги темир ошақлардың айырмасы: онда қазан туратуғын орын да бар.

Үй—жайдын ишки бөлмелери кубла районларда бир жерлерде *там*, екинши жерде *үй* деп те аталады: *Арғы үйдә, берги үйдә* (Бир. орайы).

⁹⁵ С. Ибрагимов. Аталған мийнет, 52-бет.

⁹⁶ С. Ибрагимов. Профессиональная лексика узбекского языка, 91-бет.

⁹⁷ С. Е. Малов. Уйгурские наречия Синьцзяна. М., 1961, 143, 168-бет.

⁹⁸ А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира XII—XIII вв., 346-бет

Үчэк—жайдың сырткы төбеси: *Тамның төбесин үчэк дийди* [Бир. орайы], *Кырг. үйдүн төбөсү* [РКрС., 313], татар. *түбә* [РТтС, II, 125].

Чүй—шеге. Курылыска керекли материал. Қағатуғын жағында қалпақшасы бар, ушлы келген, узшылығы хәр түрлі, жинишке темір: *Чүй [мыйық] уллусу, кичкәнәси боладу, жууин, жиңичкә чүй дийди* [Бир. орайы]. Каз. *шеге* [КТТС, II, 481], өзб. *мих* [РУЗС, 128], кырг. *мык* [РКрС., 127], татар. *кадак* [РТтС., I, 184].

Шарқауұқ—әйнектің, қапының үстинен қойылған беккем ағаш. Буны қойыу жайды салыу ұақтында иске асырылады (Бир. орайы). Хорезм говорларында *чархавьк*.

л) Ағаш хәм темір усташылығына байланысly сөзлер

Атлама—сына. Темирдің ски ушын ийиу ямаса ағашты жинишке етпн жоныу нәтийжесинде исленген зат. Өзб. *пона* [РУЗС., 293], кырг. *шынаа* [РКрС., 283], татар. *чөй* [РТтС, II, 79].

Дүкән—устахана II.-хан. Дүкөн—бул кумбызшылар ислеуи ушын арнаулы үскенеленген устахана. *Дүкөн*—этимологиялык жақтан араб сөзи. Ол өзбек өнерментлериниң лексикасында кеңнен қолланылып, тек устахананы емес, ал кумбызшылар лексикасында бәлким станды яғный кумбызшылық кругын, тоқымашылар лексикасында—тоқыу станогын, ағаш усталарында верстакти, т. б. билдиреди⁹⁹.

Қәләм—металлды кесиу хәм ағаш пенен алебастрға нағыс салыу ушын қолланылады. Кырг. *зубило* [РКрС., 241], татар. *тишкеч* [РТтС., I, 356]. С. Ибрагимов *қалам* қарақалпақша *қәлем* сөзиниң өзбек тили Ферғана говорларында 50 ден аслам түри бар екенлигин көрсетеди¹⁰⁰.

Қышқаш—қысқыш. Бир нәрсени [темиршилнқ исинде темирди] қысып услайтуғын темирден исленген әсбап. Каз. *қысқаш* [КТТС, II, 110], *аттиш*, *қыпчыгыч* [РКрС., 283], татар. *келәшчә*, *каргаборын* [РТтС., II, 79].

⁹⁹ И. К. Дмитриев. Строй тюркских языков, 558-бет.

¹⁰⁰ С. Ибрагимов. Аталган мийнети, 79-бет.

өзб. *омбир* /тэжикше *анбур* сөзинен/ қысқынш функциясында хызмет егеди¹⁰¹.

Пэйтеша—ушашылык балтасы /бағаналардың сыртындағы қабығын жоныў ушын жүзи өткирленип исленген балта : *Кэтта ағашларды жонуу ушун үлкэн пэйтеша* /И.-хан/. Өзб. *пойтеша* /УзРС., 331/, қырғ. *жыгач уста, балта* /РКРС., 561, 863/.

Сандал—төс//санда. Темиршилик устаханасындағы темирди ислеў ушын төс бекитилген көпшик формасындағы ағаш. Қаз. *төс//санда* /КТТС, II, 369, 244/, өзб. *сандон* /РУЗС. 400/, татар. *санда*, *тимерче сандалы* /РТТС, II, 244/. Өзбек тили Ферғана говорларында *сандон* /рус. *наковальня*/ түринде қолланылып, хәр түрли формаға ийе¹⁰².

Сериппэ—пружина, станоктың сериппэси Өзб. *пружина* /РУЗС, 679/, қырғ. *пружина* /РКРС., 678/.

Шөккиш—үлкен балға. Ушашылык хәм темиршилик буйымы. Ағашқа ямаса темирге сапланады, материалы шойыннан: *Балғаны биздэ шөккиш дийди* /Бир. орайы/. Қаз. *балға* /КТТС, I, 88/, өзб. *болға, тұқмоқ*, /РУЗС., 377/, қырғ. *барсқан, чоң балка* /РКРС., 365/, татар. *зур чүкеч* /РТТС., II, 209/. Қубла диалект лексикасындағы темиршилик, ушашылык кәсиплерине байланыслы атамалар составы бойынша хәр қыйлы хәм олар үлкен бир қатламды қурайды.

м) Жол-қатнас атамаларына байланыслы сөзлер

Қубла диалект жол-қатнас атамаларына байланыслы толып атырган лексикалық бирликлерге ийе. Олардың ишинен мына төмендегилерди атап өтиўге болады:

Арбаның дигэршиги—оны хәрекетке келтириўши дегершик. *Дигэршик* еки бөлимнен ибарат: „*күпшэк*“ хәм „*кегэй*“. Арбаның төмендегидей бөлеклери бар: *қырым баў*—қарын баўы, *арбийэр*—арба ерн, *қулақшый*—қулақтың шүйн. *Күпшэк*—гүпшек. Гүпшекти ой-

¹⁰¹ Сонда, 149-бет.

¹⁰² С. Ибрагимов. Профессиональная лексика узбекского языка., 149-бет.

ып кегей қағалды. *Кегэй*—кегей. *Қаснақ*—қаснақ, қаснақ қағылып болғаннан соң қадақ қағылады. *Мәргәнәк*—мергенек. Ол гүпшекке еки жағынан қағылады. *Көтәргі*—солак. *Көтәргі болады, оны солақ дийди.* *Мәнжирә*—арбаның бир бөлегі. Қапталына *мәнжирә* қойылады. *Алтақта*—арбаның алдыңғы бөлегіне орнатылған тақтасы

Арбаны хәрәкетке келтириүши көликке ер-турман керек. Ер-турманға байланыслы кубла диалект лексикасында мынадай атамаларды көриүге болады:

Егәр—ер. Көликлердің үстине /жаўырынына/ салынатуғын арнаулы исленген ер: *Арба егәрдә турады* /Аққ/. *Бир егәрдің үстиндә йети йыл даўласқан.*

Қарақалпақша ердің бир қанша түрлери бар: а) қус баслы *егәр*—буны „қарақалпақы ер“ деп те атайды; б) орыс егәр-қазақлардың ат миниүде пайдаланатуғын ери, т. б. „Егәр“ /ер/ бир неше бөлеклерге ийе: *үзәңги*—үзеңги /ККРС, 687/; *қуйишқан*—құйысқан /ердің басынан аттың қуйрығын орап алып туратуғын қайыс/; *қанжырға*—қанжыға, *синэбәнт*—сийнемент. Аттың көкирек алдынан тартылған қайыслар /ККРС., 576/.

Тегмәнт—текиймет /нағысланған түри/. Аттың арқасына жабылады.

Жыл—жал. Ғалыдан исленип, шапағы жалпылдап турады.

Зәмийин—аттың мойнына салынатуғын мойынтурықтың /ККРС., 462/ еки жағында жүретуғын ағаш.

Күшән—көликтің мойнына кийгизилетуғын күшен. Оның еки жағында баўы хәм қанжығалығы болады.

Мәргәнәк—арбаның бөлегі, суў оқтың ушына қағып қояды /Досб/.

Ушақ—ушан /кеменнің бир түри/: *Ушақ жүргәннин биләмис дәйди* /Досб./ . *Ужон*—қыпшақлардың сөзлингенде еки қанатлы кеме мәнісінде қолланылған¹⁰³.

н) Топонимикалық атамалар

Кубла диалекттеги топонимикалық атамаларды үйреніу иси оғада қызықтырарлық. Буның себеби әйем-

¹⁰³ С. Мугаллибов. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Тошкент, 1959, 142-бет.

ги дәүирде, С. П. Толстовтың сөзи менен айтқанда, „Орта Азиялық Египет“¹⁰⁴ болып есапланған Хорезм оазисинде жасаған халықлар хәм қалалар тарийхы өз бойына терең сырды сақлаған.

Қарақалпақстанның кубласындағы Төрткүл, Бириний районларының территориясындағы тарийхий естеликлердин бизиң эрамызға дейинги әсирлерден хәзирги ўақытқа шекем сақланып қалыўы-халық тарийхының гүўасы. Төрткүл, сондай-ақ Қарақалпақстан АССР ының базыбир районларының, улыўма карақалпақ халқының өтмиштеги тарийхы туўралы бай мағлыўматларды С. П. Толстов, П. П. Иванов, Я. Г. Гулямов т. б. мийнетлеринен табыўға болады.

Кублада жасаўшы карақалпақ тили ўәкиллери менен сөйлесиў, пикир алысыў дәўиринде сол жерде ушырайтуғын бир неше топонимикалық атамалар жазып алынды. Бул атамалардың келип шығыў тарийхын, қолланыў жағдайларын үйрениўде жумысты сол изертлениўши объект пенен тығыз байланыслы түрде алып барыў көп ғана жемисли нәтийжелерди хәм жаңа мағлыўматларды береди.

Биринши нәўбетте *Дөрткүл* (эд. орф. *Төрткүл*) ата масын қарастырайық. Гейпара информаторлардың айтыўы бойынша, бул жерде төрт көл болғанмыш, соннан „төрткөл“, „төрткүл“ атамасы келип шыққан деп болжайды. Бул пикир, бизинше, шынлыққа жақынласпайды. „Төрткүл“ сөзи төрт мүйешли деген мәнини аңлатады (ККРС., 652).

Н. А. Баскаков „Қарақалпақский язык“ атлы мийнетинде бул сөзди „тёрткюл“ /четырёхугольник/ деп келтиреди¹⁰⁵. Оннан сонғы макаласында „дөрткүл“ (эд. *төрткүл*) сөзин половец тили менен салыстыра отырып: половец тилинде *torchul*, қарақалпақ тилинде *төрткүл* /четырёхугольник-төртмүйешлик/ деген дәлил айтады¹⁰⁶. Усынылған сөз башқурт тилинде „дүрткөл“ формасында ушырасып „квадрат“, „квадратлы“

¹⁰⁴ С. П. Толстов. Древний Хорезм. Издание МГУ. 1948, 8-бет.

¹⁰⁵ Н. А. Баскаков. Каракалпақский язык, т. 1, материалы по диалектологии, 385-бет.

¹⁰⁶ Н. А. Баскаков. Состав лексики каракалпақского языка и структура слова. „Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков“, ч. IV, Лексика. М., 1962, 75-бет.

сыяклы мәниләрди аңлаганды¹⁰⁷. Л. З. Будаговтың сөзлигиндә бул сөз тат. dortki „четвероугольный“, „квдратный“¹⁰⁸, деп көрсәтилсә, В. В. Радлов оны [Ком.] *торткул* [четыреугольный/ дейли]¹⁰⁹. С. Ахаллы бул сөздің Махмуд Кашғарийдің сөзлигиндә „төрткүл, төртмүйешли жай“ екенлигинен мағлыұмат береді¹¹⁰. Бул жағына нәзер салғанда, С. Ахаллының М. Кашғарийден өзлестирген пикири ҳақыйқатлыққа жақындайды. Диалекттеги *дөрткүл* сөзиниң аргы төркини „төрт мүйешли жай, қорған“ сөзлерине байланыслы дәрәуи итимал. Себеби районның жайласқан территориясында ертеден қалған көплеген археологиялық естеликлердің болыуына төрт мүйешли қорған, қалалардың усы жерде орналасыуына байланыслы *дөрткүл* /Төрткүл/ атамасы пайда болған. Бул пикир Э. хәм В. Мурзаевлар тәрәпинен де усынылған еди. Олар „сыртқы жағынан уқсаслығына қарап, Орта Азияда ушырасатуғын ески қорғанлардың қалдықларын да төрткүл деп атайды“¹¹¹ деген пикирди айтады. Айтылған жағдай мақұлдауға турарлық. Кубла диалекттеги *Дөрткүл* /эд. *Төрткүл* топоними, тийкарынап, „төрт мүйешли жай“, ескиден қалған естелик сыяклы мәнилерге ийе.

Кубла диалекттеги *Шаббаз* топониминиң келип шығыуы ҳаққында бир неше пикирлер бар. С. П. Толстов өз мийнетлеринде бул қаланың бурын—Х әсирлерде-ақ *Қас* (*Қям*) ағы менеп белгили болғандығын, бирақ 997-жылы Әмиўдәрьяның сууы тасыуы уақтында суу түбинде қалғандығын көрсетеди¹¹². XII әсирде Орта Азия территориясында болған араб географы Самани, дәрьяның оң жағында гейпара қалалардың, қулаған қалдықлардың ушырасқанлығы хәм

¹⁰⁷ Башкирско-русский словарь. ГИС, М., 1958, 173-бет.

¹⁰⁸ Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. I, 570-бет.

¹⁰⁹ В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, т. III, ч. I, СПб., 1905, 1258-бет.

¹¹⁰ С. Ахаллы. Махмуд Кашғарының сөзлүги ве түркмен дили. Ашгабат, 1958, 133-бет.

¹¹¹ Э. и В. Мурзаевы. Словарь местных географических терминов. М., 1959, 232-233-бетлер.

¹¹² С. П. Толстов. Древний Хорезм, издание МГУ, 1948, 14-бет; По следам древнехорезмийской цивилизации, М.-Л., 1948, 27-бет.

олардың орындары сүрилип жиберілгенін баяндайды¹¹³. X ғасырда Кят қаласын суу алғаннан кейін жаңа Кят қаласы пайда болып, ол XVII ғасырға дейін өмір сүреді. Бул жердің суу хожалығы нашарлағаннан соң халықтың барлығы дәрьяның сол жағасына көшеді. Адамдар ол жерде XIII ғасырда қайтыс болған Шейх (шайх) Аббаздың мазарын (әулийесін) зиярағлап тұрады. Шейх Аббаз (Шаббаз) деген атпенен қайтадан жаңа қалаға тийкар салынады¹¹⁴. Шаббаз топонимі соңынан Орта Азияда ертеде X—XI ғасырларда жасаған илимпаз Әбну—Райхан әл Бируний атымен аталды. Бируний сөзінің этимоны тууралы айта келип, С. П. Толстов: „Әл Бируний 972//973-жылдары Хорезмнің әйемги орайы—Кят (Фир) қаласының сырт жағында (бирун-сыртқы қала деген мәніде) тууылды“¹¹⁵—деген еді.

Кубла диалекттеги *Айахан* (әд. *Аяз қала*) топонимі ертеден қалған археологиялық естелик ретінде көп дәуірлерді өз ишине алады. Гейнара информаторлар: „Бизлер Айаханның қаласының тийіндә оғурдуқ“,—деп гүрнің етеді. Аяз қала—Султан Уиз Дағтың шығысында, Төрткүл қаласының арқасы, Бируний қаласының арқа-батысында жайласқан. Ол бизің эрамыздың биринши ғасырларында салынған қорған хәм әйемги Хорезмнің гөззал естеликлериниң бири. Халық арасындағы аңыз сөзлер бул қорғанды өзи күл хәм батыр болған Аяздың атына байланыстырады. Ол Қырк қыз қорғанында өзиниң қырк курдасы менен жайлаған ханзадаға (царевна) үйленеди. Сырдәрьяның төменги бойындағы қазақлардың аңызларында хәм Абулғазы тәрешнен жазылған „Түркменлердің шежиресинде де“ Аяз образы ушырасалы¹¹⁶. Махмуд Қашғарий XI ғасырда жазған „Диван луғат ат—түрк“ атлы мийнетинде: „Аяз—қулдың аты“¹¹⁷—деп анықлама берген. Айтылған пикирлерге караганда, Аяз қала

¹¹³ С. П. Толстов. По следам древнехорезмийской цивилизации, 27 бет.

¹¹⁴ Я. Г. Гулямов. История орошения Хорезма. Ташкент, 1957, 204-бет.

¹¹⁵ С. П. Толстов. По следам древнехорезмийской цивилизации... 234-бет.

¹¹⁶ С. П. Толстов. Аталған мийнет, 22-бет.

¹¹⁷ С. П. Толстов. Аталған мийнет, 22-бет.

бизни эрамыздың I—II эсирлеринде, яғный Қушан мәденияты дәуиринде¹¹⁸ гүлленген қалалардың бири болыуы итмал. Ол ҳазирги ўақытқа археологиялық естелик түринде келип жетип, әйемги Хорезмде мәденият раўажланған дәўирде өмир сүрген қала екенлигинен гуўалық береди.

Бийбазар елатлы пунктнан Бирунийге қарап шығатуғын жолда жатқан шор, изей жерлер бар. Ол жерлерди халық аўыз еки тилинде *Ақ көл* деп атайды. Буган себеп бир ўақытларда Ақ көлдиң орнында көл болып, сонынан шор, изей жерге айналыуы итмал.

Төрткүл районының кубла-шығыс тәрепиндеги „Қызыл Өзбекстан“ (Хәзир „Совет Өзбекстаны“) колхозының бир шети Аққамыс аўылына ушласады. Жергиликли информаторлар: „*Аққамыс о қарылпақтың жайы*“,—деп гүрриң етеди. Аққамыста өмир бойы жасаушы Базарбай Еримбегов оның тарийхи туўралы төмендегилерди баянлайды: „Аққамыс бурын тоғай еди, соң ақ қамыс болған (буннан жетпис жыл бурын). Ол жердеги тоғайлықты Ахмет орыс дегенниң тоғайлығы деп атаған. Усы жерде елдиң қонысланғанына жүз жылдың шамасы болды. Ал улыўма Қаратаўдан берги жағына (Кубла районлар территориясына—О. Д.) елдиң қонысласыўына 400 жыл болған. Онан бурын бул жерлер Қыркқызлай жатқан шөл екен. Питнекке дейип (Хорезм областының жери) ол ўақытта халық болмаған. Питнекте жасайтуғынлардың барлығы да қарақалпақ...“ Екинши бир информаторлар: „Аққамыстың орнында бурып ақ қамыс көп болып, қамысты баўлап таслағанда үстинен адам жүре беретугын нар қамыс болған“,—дейди. Аққамыста ҳазирги ўақытта 20 үйге жақын қарақалпақ хожалықлары турады. Бул топонимниң Аққамыс деп қолланылыуы анығынан да қамыстың көп өсиўинне байланыслы болыуы керек.

Аққамыстан қашық емес жерде *Көк дүмнек* деген ороним гезлеседи. Мыс: *Минйәрдә Көк дүмнек дегән бар* (Аққ.)

Төрткүл қаласының шығыс-арқа тәрепинде *Әмира-*

¹¹⁸ Сонда, 23-бет.

бат (эд. *Хәмирабат*) ауылы орналасқан. Усы ауылдың ескиден киятырған атамасы тууралы информаторлар: „Әмирабат гөнә хәм таза болуп екигә бөлинәди, ата журтумуз Әмирабат“,—дейди. Буған карағанда, Хәмирабаттың халықтың сол жерге қонысласыуына тийгизген тәсирі күшли болыуы итимал. Гөнә хәм таза Хәмирабаттагы қарақалпақ үйлериниң қонысласыуына карағанда, бул жер халықтың тығыз отырған, халық дәстүрлериниң күшли сақланған точкасы болуы керек. С. П. Толстов бизиң эрамыздың Х әсиринде, яғни 985-жылы араб саяхатшысы әл-Макдисидиң Хорезм оазисинде жайласқан 32 қаланың атын атап көрсеткенни, соның ишинде Хорезм бойынша маршрутында Амир деген пункттың да аталыуына кеуил бөледі¹¹⁹. Келтирилген фактлерден Хәмирабат ауылының орны Х әсирлерде пункт, соңынан үлкен ауыл, дәуірлер өтиуі менен халық тығыз отырған елатлы пунктлердиң бири болыуы мүмкин. *Әмирабат* топоними еки сөздиң биригюинен турады: *Әмир*—буйырыушы, басқарыушы, әскербасы, динге исениушилердиң қоллаушысы (халиф), *Әмир* (ер адамның аты); *абат* сөзи—абат, жақсы дүзилген, халқы көп (УзРС., 33, 293, ҚҚРС, 15, 72).

Сөз етилип отырған территорияда *Бийбазар* топоними бар. Бул Хийўа ханларының бириниң иниси Рейнберди // Раҳимберди деген бай киcиге тийисли болып, ол усы жерде өз базарын ашқан. Оның хан тәрешинен берилген хәмели—халыққа бийлик етиу болған. Базар сол адамның хызмет орнына—хәмелине қарап қойылып, „бийдиң базары“ деп аталып кеткен. „Ғазырам базарымыз шу Бийбазар“,—дейди сол жердеги адамлар. Бийбазардың ишинен „Коминтерн“ мектебиниң түби менен „Қаралпақ“ (қарақалпақ-О. Д.) ауылына келип, сайға қуятуғын *Қаттағар* (эд. *Қаттыағар*) деген жап атамасы да (гидроним) гезлеседи.

Төрткүл қаласының арқа тәрешинде, Бирунидиң шығыс жағында III—IV әсирлерден ийесиз қалған, Х XI әсирлерде қалалардың орнында қайтадан пайда болған Гүлдирсин қаласының қалдығын көриуге бол-

¹¹⁹ С. П. Толстов. По следам древнехорезмийской цивилизации, 236-бет.

ады¹²⁰. Халық арасында бұны қарғыс атқан, ант урғажер, Гүлдирсиннің есапсыз ғәзийнесин пзлеймен деуиши адам сөзсиз өледи деген исеним сөзлер таралған¹²¹. Ол тийкарынан халық аўызеки творчествосында ушырасады. Гүлдирсин деген сатылған бахытсыз қыздың ғәгдирине байланыслы келип шыққан. Қарақалпақ халқы арасында Гүлдирсин туўралы қызықлы легенда да бар... Анығында да, *Гүлдирсин* топониминиң келип шығыў дереклерин белгилеўде халық аңыз сөзлери ҳәм жазылған гарийхий материаллар үлкеп жәрдем етеди. Бул топоним „Гүлди урсын“, „Гүлди кудай урсын“ деген халық кәҳәринен туўған ызалы сезимге тиккелей қағнаслы ма ямаса өзбекше „гүлдор“ (цветистый, разрисованный, узорчатый —УзРС., 113) ҳәм қарақатнақша „гүлдирлеў“ (Гүлдирмаманьң, дийўалдың)¹²² сөзлери тийкарында келип шыққан атам ма? Бул еле де изерглеўди талап етеди.

Төргүкүлдин кубла-шығыс тәренинде Димитров атындағы колхозда *Досбай аўылы* деген топоним гезлеседи Онда мәкан еткен хатықтың көпшилиги—қарақалпақлар. Биз бенен ушырасқан адамлар усы аўыл тарийхы гуўраты: „Дәсленки адамлар көшип келген ўақтында бул жерде тек төрт-бес жай бар екен. Олардың ишинде Досбай деген жасы уллы адам болынты. Аўыл сол кисиниң исимн менен „Досбай аўылы“ деп аталып кеткен“,—дейди. Бул топониминиң халық болжаған этимологиясы куўатлаўға турарлық. Ҳақыйқаттан да, аўыл атамасы айтылған жағдайларға байланыслы дәреўи итимал...

Қарақалпақ халқы XVIII—XIX әсирлерде ҳәр қыйлы себеплер менен қоныс жайып Әмиўдәрьяның жоқарғы/яғный ӨзССР ының областьлары/ ҳәм төменги тәренинен (Қарақалпақстанның арқа районлары—Шымбай, Мойнақ, т. б.) алғанлығы белгилн. Усыған сәйкес кубла диалект ўәкиллериниң сөйлеу тилинде *жоқары* ҳәм *төмен* топонимикалық атамалары ушырайды: *Жоқарыдан Галхин дегән келди. Аталары-*

¹²⁰ С. П. Толстов. По следам древнехорезмийской цивилизации., 236, 239—бет.

¹²¹ Сонда, 19—бет.

¹²² Русско—қарақалпақский словарь. М., 1947, 153 бет.

мыз төмәннән геләди дә. Биҙиң қарры жылда баратуғын һеди бийшара төмәнгә.

Бируний районында жайласкан Ийшан аўылы каракалпақлардың қонысланған мəkаны, „Коммуна“ колхозының жери. Жасы үлкен ғаррылардың айтыуынша, бул жер көлемі жағынан үлкен ел болып, диннің ертедегі үстемлик еткен бир дәуірлеринде өз атамасына ийе болған. Аўылдың өз алдына ийшаны болған. Усыған байланысы Ийшан аўыл келип шыққанлығы сөзсіз.

Төрткүл қаласының шығыс-арқа тәрәпинде Келтеминар (әд. Келтеминар) аўылы орналасқан. Ол таза хәм гөне Келтеминар болып екиге бөлинсиди. Хәзир бул жерлерде райондағы Максим Горький атындағы колхоз қонысласқан.

Бурында Султанбаба (Бируний районында) әўлийесине келген зияратшылардан „кудай жолы“ (өзб. назир) алыўға арналған қәлендерлердин жайын Қәлендерхана деп атаған, кейин усы атама пүткиллей үлкен бир аўылдың топонимлик атамасына айналған. Қәлендерхананың жергиликли атамаларының бирин бул этирапта жасаўшылар „Сарыкөл“ деп те атайды. Бул топонимнің усылай аталыўына себеп сол жерлердин орнында бурын көллик хәм қамыслық болғанлығынан деп түсинсе болады.

Султанбаба әўлийесиниң жолында 81 днң көпириндеги өзекке келип қуятуғын Найман деген үлкен жап бар. *Найман* топонимнің тийкары монғол тилиндеги *найм* (*ан*)-сегиз, сегизинши деген мәнилерди береди¹²³. Монғол тилинде усы сөз урыў атамасын да аналатады.¹²⁴

Әмиўдәрья районының шығыс-қубла тәрәпиндеги Қытай аўылы жеринде *Қумсәнғәр* (әд. *қум сиңген, қум басып кеткен* деген мәниде)¹²⁵ ороними бар. Жасы үлкен адамлардың гүрриңлерине карағанда, буныан 80-100 жыл бурып ол жер қала болған, оған

¹²³ Монгольско-русский словарь. М., 1957, 259-бет.

¹²⁴ Ж. Болатов. Қошағаш қазақтарының тилиндегі жерлік ерекшеліктер— „Қазақ тили тарихы мен диалектологиясының мәселелері“, 4-шығым. Алматы, 1962, 60-бет.

¹²⁵ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 422-бет.

қонсылас жерлерде Сәрсана көли жайласқан. *Кумсәңгәрде* хан хәкимине бағынбаған адамлар дарға асылған¹²⁶. Келтирилген мағлыұматлар аталған топонимнің мәнісін хәр тәрәпли ашыў ушын хәлсизирек. Оны келешекте сле де анықлап, тереңирек изертлеў керек.

Әмиўдәрья районы „Ленинизм“ колхозында көптеп жасаўшы Сапарбай Юсунов *Қыран таўы* ороними ҳаққында былай гүрриң етеди: „Бул таў, тийкарынан, Қыран деген адамның атына қойылған болса керек. Лақабы *Қыран-қарақшы*—(урлықшы). Қыран елдің андай—мындай затларын урлап, аўылға келиўге батылы бармай, сол таўдың жырасын мәкан етип күн кеширгенликтен халық таў атамасын қарақшының атына байланыстырып *Қыран тауы* деп атап кеткен“.

„Ленинизм“ колхозындағы Қытай аўылында *Мулуктар* (әд. мүлкдар) топоними бар. Өткенде Хийўа ханлығындағы жеке меншигине жер ийелеўши адамды мүлкдар деп атаған (ККРС... 469). Бул атама өзбек хәм тәжик тиллеринде *мүлкдор* түринде қолланылып, жекке меншиги бар хожайын, жер ийелеўши помещик¹²⁷ деген түсиниклерди береді. Ески түркий жазыўлары естелликлеринде *mulk mülk* (араб. патшалық, мәмлекет)¹²⁸, *mülük* (араб. басқарыўшы, хәким)¹²⁹ мәнісін аңлатады. *Мулуктар* топониминдегитар аффикси, тийкарынан, тәжик-парсы (иран) тилиндеги предметке тийисли белгиге ийе болыўшы адамның ямаса искердің кәсібін билдириў ушын қолланылатугын-дор аффиксинин фонетикалық өзгериске ушыраған формасы менен байланысы, салыстырыңыз: диал.*мулуктар*; әд. тилде—*мүлкдар*; өзб. тәж. мүлк-

¹²⁶ Кум сәңгәр топоними туўрالی мағлыұматты Әмиўдәрья районы, „Ленинизм“ колхозы Қытай аўылындағы А. С. Пушкин атындағы орта мектеп мугаллими Сапарбай Юсунов айтты берди.

¹²⁷ Узбекско-русский словарь. М., 1956, 270-бет; Таджикско-русский словарь. М., 1954, 238-бет.

¹²⁸ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности... 400-402 бет.

¹²⁹ Сонда 400-бет.

до).¹³⁰ Диалекттеги *мудуктар* (эд. *мудкдар*) топониминиң этимологиясы хэм мазмуну жокарыда келтирилген фактлер тийкарына курылган болууы керек.

Төрткүл қаласының шығыс-арқасында хэм Бирунийдин шығысында Гөргүл-Бируний асфальт жолы бойында, Орджоникидзе колхозы кеңсесиниң арқашығыс тәрәпинен 2-3 км. қашықлықта Майэмген (эд. *Майемген*) аглы қарақалпақ аўылы бар. Усы аўылдың көшини қонысланыуы ҳаққында жергиликли халық төмендегеше гүрриң етеди: „Бурынғы ўақыларда Шымбай шәхәринен бир бабамыз кубла тәрәпке қарай көшкен екен. Қаратаўға келемен дегенше көп қыйыншылықлар көрипти. Өзлери менен бирге жас емизўли баласы да болса керек. Оған сүтти де, майды да емизипти. Сонда да бала жылай берипти. Қулласы, сондай бир неше аўыр азаптарды, жол қыйыншылығын көрип, усы бизниң отырған жерлеримизге келип жетипти. Бабамыздың өзи менен бирге сиңлиси де (иниси—О. Д.) илесе келипти. Оның баласының ырас аты—Елмурат. Қатар бирге өскен жоралары оннан: „Сениң ҳаслы лакабың ким?“—деп сорағанда, „мениң лакабым Майемген,—деп жуўап қайтарады. Соннан усы жерде Майемген аўылы пайда болыпты. Жаңағы гарры бабаның қаруўлылығы, күшлилиги сонша, ҳәр бир емшеги он килограмман келген. Сол бабамыз: „Егерде мениң тухымыннан межек қайшылы межек қайшылығыға үйленсе, онда жегн жыл дегенде бир апатқа ушырайды“,—деген екен¹³¹,—депти.“ Екинши биреўлер: „Майемген ағамызды жолбарыс емизген, сонлықтан ол жүдә қаруўлы болған“,—десе, үшінши биреўлер: „Майемген Жаңадәрьядан көшип келген, усы аўылдағы адамлар Майемген, Сүгемген деген еки кисиден тарқалған, көп емес, 6-7 хожалық, өзлери көп ўақытлардан берли отырықлы“,—деп өзлериңиң бул аўыл туўралы ҳәр қыйлы пикирлериң ортаға салады. Тарийхый фактлерге салыстырып қарағанда, Майемгенниң ата—бабаларының Жаңадәрья бойлары-

¹³⁰ З. М. Маг р у ф о в. Словообразовательные и словознаменительные аффиксы узбекского языка —, Узбекско-русский словарь”. М., 1959, 719 бет.

¹³¹ Информатор-Бегим Ийбадуллаев. қарақалпақ, межек қайшылы, Майемген аўылы, Орджоникидзе колхозы.

нан көшип келип орналасыуы итимал, себеби 1746-1747—жылдың қысында қазақтардың Орта жүзіннің султаны Абылай „төменги“ қарақалпақтардың бір бөлімін „жоқарғы“ қарақалпақтарға өтіуге мәжбүр етіп, „жоқарғы“ қарақалпақтарды джунгарларға бұрығыға қарағанда да күшлірек ғәрсзлі етеди.

„Төменги“ қарақалпақтардың тийкарғы массасы кубла-батысқа, Хийұаның шегарасы тәрәпинне қарай, атап айтқанда, Қуұандәрья менен Жанадәрья территориясына, айрымлары Әмиүдәрьяның куяр жеринин шығыс бөлегине жылысып, сол жерлерге қоныс басып шекленеди.¹³² Майемген „төменги“ қарақалпақтардың айырым бөлегі болып есапланады. Деген менен бул факт еле де изертленіуі керек. Айғылған пикирлерге мынадай жағдайларды ушластырыу керек: Майемген аұылындагы жергиликли қарақалпақтарда ата-бабаларының ескиден қалған градиниялары сақланған. Ол жерде жасаушы өзбеклер менен қыз алысыу, қыз берісіу дәстүрлері турмысқа еңбеген. Тил өзгешеликлеринде ассимиляция кубылысы жоқ, диалектлик, сол жерге характерли өзгешеликлері бар. Улыұ-малық белгилері бойынша арқа диалекттеги қарақалпақтардан аз өзгешеленеди. Гейнара ұақытларда солар менен үлес, уксас. *Майемген* топониминин эти-мологиялық характеристикасы хәм қолланыу принцип-лері хакқында деректер усылардан ибарат.

„Қызыл Өзбекстан“ (хәзир „Совет Өзбекстаны“) колхозының (Төрткүл районы) арқа тәрәпинде *Мимин* (әд. *Момин*) деген топоним гезлеседи. Бул—ауыл атамасы. Сол жердеги адамлар: „Усы әгираптан жап қаздырыу исине басшылық етіу үшін Мөмин деген бир түркмен келген. Сонынан жергиликли халық оның атын Мөмин, Мимин деп атап кеткен“,—дейди. Эти-мологиялық жақтан әд. *мөмин* сөзи „жууас“, „бос“, „қулақ салғыш“, „қудайдан қорқатугын“, „қудайға исеніуші“ (КҚРС, 463) деген мазмунларды аңлатады. Бул сөз өзбек тилинде де усындай мәниде (УзРС, 277), тийкары араб тилиндеги *timin* „қудайға исеніуші,

¹³² С. К а м а л о в. Завоевание каракалпаков хивинскими ханами в конце XVIII—начале XIX вв. Пукус, 1958, 14-15 бет.

мусылман¹³³ деген сөзлерден алынған болыуы керек.

Мимин аўылында қазақ хәм өзбеклер жасайды. Қарақалпақлар жүдә сийрек, олар пахташылық, дийханшылықтың басқа да түрлери менен де шуғылланады.

Төрткүл хәм Бируний қалалары аралығында, шама менен Төрткүлден 10 км жерде халықтың тығыз жайласқан жери Сарыбий аўылы орналасқан. Жыйналған маглыўмағларға қарағанда, усы аўылға ХІХ әсирдің і ярымында Хийўа ханлығынан арнаўлы түрде қолында жоқары бийлик ҳуқуқы бар Инақбий (Сарыбий) деген адам келген. Ол 1825—1842 жыллар арасында Хийўада хан болған Аллакули ханның ағасының баласы екен¹³⁴. Оны халық Сары инақ (инақ деп Хийўа хәм Бухара ханлықларында белгили бир территорияны басқарыўшы хәм қолында ҳуқуқы бар адамды айтқан,—ККРС, 293; УзРС, 179) деп атайды екен. Сол киши Хийўа ханлығынан арнаўлы келип, Сарыбий меканынан жап қаздырған. Оның усы жерге еккизген үлкен бағы да болған, ҳәзир ол жоқ. Усы кишиге байланыслы *Сарыбий* топоними сақланған.

Төрткүл қаласының кубла-шығыс гәрeпинде Шорахан қаласының орнын көриў мүмкин. Сол жердеги адамлардың айтыўлары бойынша, Шорахан деген хан татарлар беттен 15 хожалықты алып келип оғырған екен. Биреўлер: „Шораханның өзи тама урыўынан, қала соның аты менен аталынты“—десе, екинши биреўлер: „Шорахан деген бурында бир бағыр болған, ол қалмақ иенен урысып, сол жерде бағырлық иенен атын қалдырған“—дейди. Шораханның пайда болыў, өмир сүриў тарийхы туўралы дәл хәм анығырақ фактлер соңғы жылларда Қарақалпақстан территориясында жүргизилген археологиялық, этнографиялық экспедициялар, илимий изертлеўлер нәтийжесинде жыйналды. С. П. Толстов бул территорияда жүргизилген археологиялық жұмыслар хәм басқа илимий фактлерди есапқа алып, Шорахан Х әсирге, яғный монғоллар тонылысына шекем қала ретинде өмир сүргенлигин

¹³³ Турецко-русский словарь (составитель Д. А. Магазаник). М., 1915, 135-бет.

¹³⁴ Я. Е. Ульянов. Хоразмның сугорилиш тарихи. Тошкент, 1939, 213 бет.

дәлиллейди.¹³⁵ Шорахан қаласынан ерте дәуірлерде кәрұап жолы жүргенлиги, басқа қалалар менен тығыз экономикалық байланыста болғанлығы хаққында мағлыұматты Я. Г. Гулямов та өз мийпетинде келтиреді¹³⁶. Оннан кейинги ұақытта Шорахан басқа қалалар қатарында хәр ұақыт көзге түсе баслайды. ХІХ әсирдин 60-жылларында Шорахан қаласы раўажланып, онша үлкен болмаған участкалық саўда орталығы болып қалған¹³⁷. Шорахан қаласы орнында пайда болған мәканның гүлленип кәмалга келген дәуири Совет хұкимети дәуириге гуўры келеди. *Шорахан* топонимине этимологиялық жақтап баҳа беретугын болсақ, онда мыналарды белгилеп өтиўге болады. Әдебий тилде *шор* сөзи *дузлы*, *шорлы* хәм аўыспалы мәниде *бахытсыз* деген мәниде (ККРС, 739) қолланылады. Өзбек тилинде *шўра* жердиң шоры хәм жүзимниң гүллер алдындағы гумшасы (УЗРС, 549) деген мәнилерди аңлатады. *Шорахан* сөзиниң тийкары монғол тилиндеги *шороо*, *шорой* (жер, қатлам)¹³⁸ хәм шоро (жер)¹³⁹ деген сөзлер менен төркинлес болыўы мүмкин. Бул сөздеги *хан* компоненти түсиникли нәрсе.

Бируний қаласының арқа-шығыс тәрәпинде Науайы атындағы колхоздың жерин бойлап ағатугын Шымам деген үлкен жап хәм усы атлас, бурыннан отырықлы үлкен қарақалпақ аўылы бар. Шымам аўылында туўылып өскен, сол жерди өмир бойы билетугын Нағметулла Хожаленесов бул аўыл гуўралы былайынша гүрриң еткен еди: „Шымам дегениниң себеби—сол жерде бир гөне қала бар. Оны Пунус (Жүгинис) мақсым дегениң аўылы дейди. Бизиң отырған мәканымыздың кубла жағы—Доңан муранғын аўылы, 20-30 хожалық. Булар сол жерге бизден бурынырақ кел-

¹³⁵ С. П. Г о л с т о в . По следам древнехорезмийской цивилизации... 236-бет.

¹³⁶ Я. Г. Г у л я м о в . История орошения Хорезма. Ташкент 1957, 157-бет, буган косымша усы мийнеттиң 39, 137-бетлерни қарашыз.

¹³⁷ Я. Г. Г у л о м о в . Хоразмниң сугорилни тарихи. Тошкент, 1959, 214-бет.

¹³⁸ Монгольско—русский словарь. М., 1957, 657, 661-бет,

¹³⁹ Орос монгол толь, Улан—Багар хот, 1942, 105-бет,

ген. Бизни каррылардан 90-95 жыл бурып келген¹⁴⁰.

Энди Шымам аўылының қонысласыў тарийхы ҳаққында мына нәрсеге кеўил аўдарайык: егер де Нагметул-ла Хожаленесов 1905-жылы туўылса, ол ўақытга әкеси шама менен 20 жаста. Демек, ол 1885-жылы тууылған дейик. Сонда Дошан мурабтың аўылының Шымам бойына келнў уакты 1795 жылларға туўры келеди. Үлгий төменги қарақалпақлардың Куўан ҳәм Жаңадарья бойларына қонысласыўынан 40-50 жыл соң келип, бул жерге орналасқан. Шымам аўылының арқа ҳәм шығыс тәрепиндеги қарақалпақлардың мекенласыўы шама менен XIX әсирдин II ярымына, 1870-1880 жылларға сәйкес келеди. *Шымам* топонимининг этимологиялық шығысы еле де тереңрек изертлеўди талап етеди.

о) Ұақытка байланыслы сөзлер

Ақшам—кеш, түн: *Пахта ақшам өтпей қалған. Ақшам... Рейимбай да кетти... бир ақшам қонақ болады. Ақшам шақырмағанша кашып жүреді. Жақ ақшам атасыникинә көшип йэдилэр. Пахтада ақшам байрақ бердилэр. Өзб оқшам (УзРС, 313), қырғ. кеч, кеч қурун (РКрС, 73), татар. кич, кичэ (РТтС, 19,94).*

Бырнағы—былтырдан алдыңғы: *Бырнағы йыл. Өзб. бурноғи (РУзС., 590), қырғ. мурдағы (РКрС. 439).*

Гүзэк—гүз (жылдың мәўсими): *Аўа, былтыр гүзэк кетип еди (Акб). Өзб. күз (УзРС, 221), қырғ. күз (РКрС, 488), татар. көз (РТтС, II, 394).*

Гүн орта—түски ўақыт, саат 13 тин ўақты¹⁴¹...: *Пахта машиналары бар, Гүн ортада гелэди. Гүн ортада қатын тур дийди [Досб]. Гүн ортаға дийин отырыллан [Акк]. Өзб. түш вақти [РУзС, 596], қырғ. түш маалы, чак түш [РКрС, 595], татар. көндезги аш вахыты [РТтС, I, 324].*

¹⁴⁰ Информатор.-Нагметулла Хожаленесов, қарақалпақ. естек қыпшақ урыўынан, Шымам аўылы, Паўайы колхозы.

¹⁴¹ Д. Ж. Д у й с е н г а л и е в. Постановка преподавания математики в дореволюционных школах каракалпакии. Нукус, 1960, 51-бет.

Кариғунтан—адамлардың уйқыға жатар уақытына туўры келеди¹⁴².

Сәскә // шәшкә —сәске уақыт, саат 10 лардың шамасы¹⁴³. *Азанда шәшкәдә қарасақ, лампичкилер күйип кетипти. Үйинән сәскәсиз шықпайды.*

Сәт—саат. Сутканың 60 минуты. *Иарым сәткә қалғаным жоқ [Аққ].*

Ымық—ымырт, күн батып қараңғы түсе баслауы, яғный бул намазшам уақытына туўры келеди¹⁴⁴.

П) Ақша бирликлери, аўырлық, узынлық өлшеўлери хәм саўдаға байланыслы сөзлер

Кубла диалекттеги ақша бирликлери, аўырлық, узынлық өлшеўлери хәм саўдаға байланыслы сөзлер қарақалпақ тили лексикасындағы усындай мәнили сөзлерден гейпара орынларда фонетикалық өзгерислер менен айтылады.

Октябрь революциясына дейин Қарақалпақстан жеринде қолланған ақша бирлигиниң ең кишини нул, ал үлкени—тилла¹⁴⁵ болды.

Кубла диалект лексикасындағы ақша бирликлериниң ишинен мыналарды белгилеп өтиуге болады:

Аббаз шайы—ақша бирлиги, 1 теңге 8 нул; 40 нул аббаз шайыға он ағары гөш беретугун йеди [Хәм]. Рус тили лексикасына түркий тиллериниң кирген „аббаз“ сөзи ҳаққында Н. К. Дмитриев былай дейди: „Абас-двугривенный, араб-парс. *Abbas* [собств. имя], название монеты в Азербайджане и Грузии, а также в Хорезме [Хиве], название связывают с именем шаха Аббаса Великого: стоимость монеты колеблется [20 коп.-в Грузии и Азербайджане и 29 коп.-в Хорезме]¹⁴⁶.

Ағары—аўырлық өлшеми, $\frac{1}{6}$ фунтқа [кадақ] ямаса шама менен 67 гр. тең [ККРС, 18]: *Бир теңгәгә он ағары гөш беретугун йеди [Хәм].*

¹⁴² Сонда, 51-бет

¹⁴³ Д.ж. Дүйсенгалдиев. Аталған мийнети, 51-бет.

¹⁴⁴ Сонда, 51-бет.

¹⁴⁵ Сонда, 45-бет.

¹⁴⁶ Н. К. Дмитриев. Строй тюркских языков. 490, 555-бет.

Төменде кубла диалект территориясында жасаушы информаторлардан жазып алынган *ағары* өлшемнinin сатыстырма таблицасын келтиремиз.

Ағары /Шымбай есабы бойынша/

1 батпан—54 қадақ; 0,5 батпан—27 қадақ; Ыонсэри—13,5 қадақ, қырқағары—0,5 қадақ /шерэги кем 7 қадақ/; жигирма ғары—3 қадақ, 36 мысқал; Ыонағары 1 қадақ, 66 мысқал; бешағары—81 мысқал; бир ағары—15 мысқал.

Бақа—затларға қойылатуғын бақа, пырқ,

Батпан—Нөкисте хэм Қыпшак /хэзирги Әмиүдэрья/ районларында 20 кг., Қонырат, Төрткүл хэм Шаббазда /Бируний/ 40 кг /ауырға батпан,... тең¹⁴⁷; *Бир батпан жүүерини жедирэдэжэн /Досб/. Елли батпан бийдай.*

Кубла районлардағы /Нөкистен беридеги Төрткүл, Бируний Әмиүдэрья/ батпан өлшеми:

1 батпан—100 қадақ; 0,5 батпан—50 қадақ; онсэри—25 қадақ; қырқағары—12,5 қадақ; жигирмағары—6 қадақ 12 мысқал; йонағары 3 қадақ 12 мысқал; бешағары—1 қадақ 54 мысқал; бирағары—31 мысқал.

Гэз—узынлық өлшеми, гез: *Алты тутам-бир гэз, 1 гэз-алты тутам.* „Гез-/аршин/-высота семи кулаков руки средней величины, кулаки кладутся один на другой, а в седьмом кулаке большой палец поднимается вверх. Из досок приготовлялась мерка, равная длине одного геза, напоминавшая современный метр“.¹⁴⁸

Лэпэр—бир манат: *Беш теңгэ лэпэр болады, қазирги елуу тийин барго /Хэм/. Бир манатты лэпэр дейди /Хэм/.*

Онсэри—ауырлық өлшеми. Онсэри-батпанпың $\frac{1}{1}$ ине тең¹⁴⁹

Пуруш—сатыушы: *Шапанпуруштық қылмысын тауу...*

Сатарман—биреуден алып, екинши биреуге сатыушы, алып сатар, спекулянт: *Сатарманға со еки ту-*

¹⁴⁷ Дж. Дуйсенгалиев. Постановка преподавания математики, 41-бет.

¹⁴⁸ Сонда, 42 бет; ККРС, 135, 890-бетлдр.

¹⁴⁹ Дж. Дуйсенгалиев. Аталған мийнег, 41-бет.

мақ болады. Өзб. *сотар* /УзРС., 378/, қырғ. *алып сатар*, *қызыл қулақ* /РКРС., 815/.

Тәңгә // *теңгә* — тийин, тенге: *Бир теңге - отыз йеки пул.*¹⁵⁰ *Тәңгә берип жибәр* /Ақб./ *Гүмүш теңгә* /Хәм/.

Шырған — ақша бірлиги. Рус. *червонец*, өзбекше *червон*, *червонец*: 1/ бес ямаса он сомлық тилла пул; 2/ алтын менен есаплагандағы он сомлық қағаз пул /РУЗС., 948/, он сомлық ақша белгиси /УзРС, 519/. *Еки шырғанға йеки сыйыр алдым.* *Шырған* сөзи тийкарынан кубла диалект лексикасына өзбек тили аркалы рус тилинен кириуи мүмкин, себеби *шырған*, *червон* сөзлеринин бир-бирине салыстырғандағы дәрежесин усыны дәлиллейди.

2. КЕЛБЕТЛИК СӨЗЛЕР.

Кубла диалект лексикасындағы кеуил аударарлық лексикалық топарлардың бир бөлегин адамның, жаплы жаныўарлардың, затлардың, т. б. сапалық белгилери, сыны, түри-түси, келбетине байланыслы сөзлер курайды. Диалекттеги бундай сөзлер туўралы гәп еткенимизде, оларды әдебий тил менен салыстырма планда қарап көриў макул болады. Кубла диалект лексикасы өз сағасын аўызеки тилден алады. Сонлықтан онда күнделикли сынға, сапалық белгилерге т. б. гийнсли сөзлер көплек ушырасады. Мысаллар:

Қақай — суў жуқпас, жалатай.

Насақ — өтирик, жала.

Номай — көп, мол, нобай: *номай нәрсе берди* /Аққ/.

Сылбыр — бос, колынан ис келмес, ҳайяр.

Ақ пушта — ақ жүйели, ақ түсли. Мысалы:

Ауызы кемсиген, тислери кетик,

Гөнерген келбети ақ пушта стик

/„Қырқ қыз“, 16-бет/

Бул сөз өзб. *жүйе* мәнисинде колланылады /УзРС., 335/

Алағайым — жалған, үсгиргин; бир нәрсе туўралы жалған, қалпал сөйлеў: *Уо киси алағайым сөйләмәйтүғун йеди* /И-хан/. Өзб. *ёлгон*, *нотўғри*, *хато*

¹⁵⁰ Дж. Дүйсенгалев. Аталған мийнеги, Сонда, 45-бет.

/РУЗС., 310/, кырг. *қалп, жалған, төгүн* /РКРС., 331/
татар. *ялған* /РТТС., II, 156/.

Бийуарық—исленегуғын иске бийпарұасыз, нтибар-
сыз карау... *Бийуарық айтатуғын йеди* /Ақб./ Өзб.
беғам, бепарво /РУЗС., 44/, кырг. *бейғам, шалақы...*
/РКРС., 44/, татар. *гамьсез, ваямсыз, қайғыртмаучан*
/РТТС., I, 47/.

Биткин—адамгершиликли, жаксы: *Биткин жигит*
еди. Өзб. *инсонпарвор, мурувватли* /РУЗС., 147/, кырг.
адамгерчиликтуу /РКРС., 146/, татар. *кешелекле,*
йомшак күңелле /РТТС., I, 215/.

Ғар қатын—турмыстан бузылған, жолы бузык
/ҳаял/:

*Ғар қатындай, Суртайша,
Бир сөзиңде турмадың
„Кырк кыз“, 266-бет/*

Бул атама өзб. *ғар* /УЗРС., 641/, кырг. *бузук* /РКРС.
694/ формаларында қолланылады.

Гурғун—ауқатлы, тоқ, қәрежетли: *Гурғун адамго,*
жүдә. Өзб. *бой, давлатманд, бадавлат* /РУЗС., 819/
кырг. *бай, дөөләттүү, оокаптуу* /РКРС., 811/

Зәбәрдәс—шаққан, уқыплы Өзб. *забардаст* /УЗРС,
161/.

Кәлләкәсәр—бас кесер. Жолы бузык, ипләс ис
пенеш шуғылланыушы адамды усылай атайды: *Ол адам*
кәлләкәсәр йекән /Аққ/. Өзб. *каллакесар, безори*
/РУЗС., 137/, кырг. *баш кесер* /РКРС., 136/, татар. *баш*
кисәр, юлбасар /РТТС., II, 198/.

Қатығулақ, саққулақ—еситкенеш, оқығанын яды-
нан шығармайтуғын, умытпайтуғын, дықкаты күшли
адам: *Бүгиси қатығулағ адам* /И-хан/. Өзб. *эсоан*
чиқмайдиған /РУЗС., 525/, кырг. *сергек, унутчаак*
энес /РКРС., 522/.

Мийәли—мийли, ақыллы: *Бомаса сондай мийәли*
жигит йеди. Өзб. *ақлли, мияли* /РУЗС., 901/, кырг.
ақылдуу, әстүү /РКРС., 894/.

Сардай /ашуу/—тап-таза иркинишсиз /етип ашыу/
Телбазар—ес-ақылдан айырылған, адасқан. Өзб.
телба „юродивый“, „помещанний“, „безумный“ /УЗРС.,
422/.

Тымныйтым—тым-тырыс, ҳеш үндемей.

Уллы—үлкен, басшы. *Бизгә уллу дуқтырға бара-*

саң деп қагаз берди [Акк.]. Уллу гүдүрсүн, кичи гүдүрсүн дийди [Акк.].

Халал—хадал, ҳақыйқат, шын: *Үөзү халал сөзүн айтқанда* [Досб.].

Чунақ—қулағы кесилген [адам], шунақ: *Камал чунақ дегән әккип ташлаган*. Өзб. *чиноқ, қулоғи йуқ, қулоғи кесилган* [РУЗС., 42], қырғ. *чунак* [РКРС., 42], татар. *бер қолаклы* [РТТС, II, 366].

3. САНЛЫҚ СӨЗЛЕР

Қаракалпақ әдебий тилиндеги санлық сөзлер менен салыстырғанда бул диалекттеги санлықлар тек ғана фонетикалық өзгешеліклер менен нарықланады. Сонылықтан биз бул жерде мағлыұмат ушын бир неше санлық сөзлерди усыныў менен шекленемиз.

Санлықлардың ишинде диалектлик *битта* 'эд. бир' сөзи лексикалық жақтан өзгешелікке ийе: *Битта бир тикләнип жүрмән* [Ақб.]. Бул сөз өзб. *битта* [УЗРС., 76], қырғ. *бир* [РКРС., 468], татар. *бер* [РТТС., II, 363], түрк тилинде *bir*¹⁵¹ түринде ушырасады. *Битта* сөзи М. Қашғарийдің сөзлингинде *бир* хәм *бийр* формаларында қолланылады.¹⁵² Арқа диалектте *бир* сөзи жиий ушырасса, кубла диалектте *битта* формасында гезлеседи.

Буинан кейинги санлықлардың хәммеси де тек фонетикалық өзгеріслер менен айырылып турады: *икки* /эд. еки/, *беш* /эд. бес/, *йедди* /жетти /эд. жети/, *сәккиз* /эд. сегиз/, *доққыз тоққыз* /эд. тоғыз/, *йырма* /эд. жигирма/, *оттуз* /эд. отыз/, *әлли* /эд. елиў/, *елли* /алтмыш /эд. алпыс/, *жетмиш* /жетлиш /бетмиш /эд. жетпис/, *сәксән* /эд. сексен/, *йүз* /эд. жүз/, т. б.

Кубла диалекттеги қатарлық санлар төмендеги аффикслердің жәрдеми менен жасалатуғынын көреміз.

Арқа диалектте

Кубла диалектте

-ншы, -ыншы, -ланшы -нчы, -ынчи, -ланджы,
-нши, -инши, -ленжи -ланчы нчи, -инчи, -ланджи -ленчи.¹⁵³

¹⁵¹ Н. К. Дмитриев. Стрэй турецкого языка. Л., 1939, 52-бет

¹⁵² С. Муталлибов. Морфология ва лексика тарихидан кискача өчерк. Тошкент, 1939, 61-бет.

¹⁵³ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, т. II, М., 1952, 227-бет.

Мысаллар: *Биринжи класстан оқыттым бу балларды* [Акк.]. *Бирлэнчи, йеллинчи; Ту доққызынчы бригадтың табилчиси* [Акб.] т. б...

4. ФЕЙИЛ СӨЗЛЕР

Кубла диалектеги ис-хәрекетке байтаныслы сөзлөр сол территориядагы информаторлар тилинде жиһи қолланылады.

Бул диалекттеги ис-хәрекетке т. б. тийисли гейпара сөзлердиң мысалларын келтирейик.

Айнуу—үәдесинен тайып, тураксыз болыў, турмыстан шетлеу: *Соңсоң байы айнып, оны таслаған ба?* [Н.-хан].

Аппаруу—затты ямаса баска нәрсени өзиниң тийисли ийесине, пунктке, т. б. алып барыў, тапсырыў: *Аппар дегән жергә аппарың* Н.-хан].

Байлы туруу—байлаўды, бир жерде өз орнынан қозғалмай турыў: *Байлы турған йекән.*

Барды—бар шығар, бар болыўы мүмкин, итимал: *Барды беш-алты үйли.*

Дәмли туруу—демленген қалға келген түри, ишиўге таяр тур деген мәнини аңлатады: *Чайыңәм дәмли турушту.*

Дым боған—адамгершилиги жүдә басым, иззетти, ҳурметти билетуғын қәсийетли: *Бу гиси дым боған адам.*

Дым ҳаруу—жүдә шаршаў, жалығыў, өз күшпн жоғалтыў, қартая баслаў: *Быйыл дым ҳарыды.*

Жедәл йетуу—ерегиснү, жәнжеллеснү [Акк.].

Йалп еттируу—сатып алады деген мәниде: *Қазир йүз сомға йалп еттирәди* [Акб., Акк.].

Йалиштымау—қанаатландырмау: *Қарры бизләрди йа йалиштымайды, йа мандытмайды* [Бир. орайы].

Йатыруу—есаплаў, белгили группаға жатқызыў: *Күш көликкә йатырды* [Шым.].

Йөткируу—жөтелиў.

Мәккә басуу—мәккә орыў... *Усу жергә мәккә басуўға гелдик.*

Оппыгуу—мантығыў. дем ала алмай қалыў: *Оппыгып суў жутушту* [Ийн.].

Сайдақланып минуу—алыс жолға сапарға шыққан адамдай атқа күтниниң миннү. Бул сөз халық аўызекни творчествосы үлгилеринде де бар:

...Сайдақаланып атларына минипсең,
Жолың болсын, қайда жүрдің, қарағым...
/„Қырк қыз“, 104-бет/

Салуу—суйық затты қуып бериу: *Бир шийшә бир салынады* [Аққ.]. *Шораханда азмаз бензин салдым* [Аққ.]. *Ешнияз аға, сизгәм бу сапары елуу гирәм саламан* [Аққ.].

Сауашмақ—урсыу, айқасыу, гүреснү.

Сәнуу—шашыу: *Сәпсә енди усуу йерләрдә отыра алмайсаң...*

Сығып шықаруу—ысырып шығарыу, орналастырмау [жумысқа]: *Калхоздың баслығы муну калхоздан сығып чықарды* [Аққ.].

Сыдырлуу—уйысыу, мийәси көп, штик, мол: *Бул ерик дегән сыдырылып турдуу* [Аққ.].

Сыйыруу—сыпырыу. *Сен бир сүлгү таууп бетіңди сыйырсаңо* [Досб.].

Сылуу—кыйыу; *Доғдыр көзүңдү сылайды* [Аққ.].

Сыптырылып кетуу—Қолынан сыйырылып шығып кетиу: *Ақыр бир уақта қолымнан сыптырылып кетти* [Аққ.].

Тозгуллау—посыу, көшнү.

Харуу—шаршау: *Рульгә жабысып отырғансоң харыйды да* [Аққ.].

Хауас болуу—сағыныу, хәәес болыу: *Балама хауас болуп келип йеди.*

Чаныруу—чайды қайтарыу: *Бир кәсә иләйик, чаныр* [Бир. орайы].

Чапәкәйләу—шебекейлеу, оң тәрәпи менеп емес, шеп [сол] жағы менеп барыу: *Со чапәкәйләп бара-гойажақ* [Бир. орайы].

Шолпылдатпау—шалпылдатпау, тамызбау: *Хәй шолпылдатпа ай* [Досб.].

5. КУБЛА ДИАЛЕКТТИҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚАТЛАМЛАРЫ

а) Диалектлик омонимлер

Кубла диалект лексикасындағы омонимлер хәр кыйлы сөз шақаптарынан болады. Олардың синонимлерден өзгеше характерли белгиси-айтылыуы бойынша бир, мәниси жағынан түрлише болыуы. Омонимлер

менен полисемантизмнің 'көп мәниліктің' арасындағы шекті айырыу үшін бір түрде айтылауының сөзлердің синонимлерін жыйнастырыу керек.¹⁵¹ Егер усындай жол менен сайлап алынған синонимтер бір-біріне синонимлік қағнаста болмаса, олар омоним сөздер болып табылады.

Диалекттегі омоним сөздер әдебиеттің тилдегі мәнілес сөздеріне ийе. Сондықтан мысат келтіріу процесінде биринши оринда диалекттегі сөз, сонинан әдебиеттің тилдегі омонимлер усынылды. Мысалға *майдан* сөзин алып қарайық. Әдебиеттің тилде оның мынадай мәнілері бар: 1' майдан; 2' ағыз; ағызлық; 3' гүрес майданы; 4' егиске гаярланған жер. Диалекттегі бул сөз мезгіл, ұақыг, дәуір мәнісінде ушырайды Мыс: *Жүз елуу жылдың майданы болдымекен...* /Ш.-хан.

Омоним болыу үшін бир түрлі айтылған менен билдиретуғын мәнілері хәр түрлі болыуы шәрт. Мысалы:

Мат: а' шахмат бойынша биреуден жеңилиу; б/ гүрес майданында 'урыста' аяк асгына басылыуы; Бул сөз халық ауызеки творчествосы үлгілеринде де бар:

Я душпаны *мат* етти,
Геллесин оның кеседи
/„Қырк қыз“, 144-бет/.

Қубла диалектте омонимлер лексикалық, морфологиялық хәм фонетикалық усыллар менен жасалады.

1. Лексикалық усыл. Бул усыл бойынша егерде бурын бир сөз тек жекке мәнге ийе болса, ұақыг өтиуі менен оған қосымша мәнілер жүкленеди. Усылай етип от өзіннің биринши мазмунынан басқаша мәндегі омоним дәрежесине жетеди. Мысалға *дабыл* сөзин алайық. Оның тийкаргы мәніси „аңшылардың аңға шыққанда қағатуғын дабылы“ болса /ККРС., 155/, хәзир бул сөздің омоними *хабар, хабарландырыу* деген мәніни билдиреди.

Дағ сөзинің белги, ууайым, қайғы деген жубай-

¹⁵¹ Е. М. Галкина - Федорук и др. Современный русский язык. ч. 1 (лексика, фонетика, словообразование). Изд-во МГУ, 1962, 33-бет.

ласлары, *дэрэмэт* диалектлик сөзиниң „қаржы“, „жәрдем“, „күш“, „куўат“, „йош“, т. б. мәнилери бар.

2. Морфологиялық усыл. Егер лексикалық омонимлер түбир сөзлерден ибарат болса, морфологиялық усыл бойынша сөз түбирине аффикслер қосылып, омонимлер жасалады. Мысалы:

Түтүн /эд. *тутин*/: а/ үйден сыртқа моры арқалы шыққан түтін; б) хожалық.

Талан; а таланыў /бир нәрсениң тиелеп алыўы/; б/ уй ишиндеги затларды т.б. ысырап етиў.

Келтирилген феһил сөзлер айтылыўы жағынан бир, мәниси бойынша ҳәр түрли.

3. Фонетикалық усыл. Бул жерде өзбек тилинен фонетикалық өзгериске ушырап, диалектке аўысқан омонимлерге қысқаша тоқтаймыз. Диалекттеги „шорға“ сөзиниң мынадай омонимлик мәнилери бар: а/ *шорта* кеспү; б/ бир нәрсеге шорта жуўап бериў; в/ гәпти кесип айтыў. Келтирилген мәнилерге қосымша өзбек тилинде „мурт сынғыш“ деп те айтады.

„Жуда“ диалектлик омониминиң а/ бир нәрседен айырылыў; б/ жойылтыў, в/ азапланыў, өзине керек етиў деген мәнилик компонентлери болса, ол сөз өзбекше „жудо“ формасында келип, „жойылтқан, бир нәрсесинен айырылған“ деген мазмунға ийе.

б/ Диалектлик антонимлер

Антонимлер қарама-қарсы мәнили сөзлер топары.

Қубла диалекттеги антоним сөзлерди мәнилик белгилерине қарай төмендеги турлерге бөлиўге болады.

а/ Адамға байланысly: *йақшы-қонал* /эд. *жақсы-исенимсиз*/: *Ол йақшы жигит, қонал жигит*;

б/ затларға ҳәм олардың сапалық қәсийетлерине байланысly:

Пишкән-қам /эд. *пикен* ҳәм *қам* : *Пишкән кербеш* /Ақб./

Көнә-таза /эд. *гөне* ҳәм *таза*/: *Көнә Төрткүлдиң бәри таныс маған.*

Йақшы-жаман /эд. *жақсы* ҳәм *жаман*/: *Йақшы қауун ба йекән?*

в/ Кеңисликке, географиялық атамаларға байланысly: *батқақ-қурғақ* /эд. *батпақ* ҳәм *қурғақ*/: *Батқағы-рақ бәхәр айы* /Аққ/. *Бозғалдақ жер-кебир жер* /эд. *боз* ҳәм *кебир жер*/: *Кум, өзәм бир бозғалдақ жер*

!Аққ!; *йақын-узақ* /әд. *жақын* хәм *узақ*!; *Уот умтула берәди йекән йақын йергә*. Мысалымыздагы „Уот“ сөзи хәккында. С. Муталлибов былай дейди: „От, суу сөзлеринде антонимлик қәсийет олардын қарама-қарсылығынан, яғный суудын отты өшириүшилигинше байланыслы келип шыққан. Сонлықтан да бул екеүйи бир бирине қосыла алмай қарама-қарсы болады“.¹⁵⁵

г) Ис--хәрәкеттин болыў-болмаўына байланыслы: *Йақ-аўа* /әд: *жоқ, аўа* /*хаўа*!; *Йақ, аўа төрт күн каникул* /И-хан/ т. б.

Диалектлик антонимлер жасалыўы хәм қолланылыўы жағынан өзгешеликке ийе. Олар сөйлеў тилинде, эпикалық шығармаларда, халық нақыл-мақалларында т. б. жиий ушырасады.

в) Диалектлик синонимлер

Қубла диалект лексикасында сөзлердин кеүйл аўдарарлық группасы—бул синоним сөзлер. Информаторлар сол жергиликли территорияға тән синоним сөзлер менен қатар әдебий тилдеги синонимлерди де пайдаланады. Бул, әлбетте, диалекттеги синонимлердин қолланылыў сферасынын кеңейиўине әдеүйр тәсирин тийгизип киятыр. Диалект лексикасындағы синонимлерди мынадай группаларға ажыратыўға болады: а) еки ямаса бир неше сөзлерден куралған синонимлер; б) түрли сөз шақапларынан атлық, келбетлик, фейил, рәўиш, көмекши сөзлер пайда болған синонимлер; в) идиомалық сөз дизбеклеринен пайда болған синонимлер.

Синонимлик қатарлар бир ямаса бир неше синоним сөзлерден турады: *житим—шығын*; *Душпан усудай житимлергә талай прәт ушурады* (Аққ).

Шахәр—қала—кәнт;

*Сапар тартым Хорезмдеи елимнен
Киятырман мән Сарқоптың шахрине
„Қырк кыз“, 57-беті,*

Татаў—дәрт, қыйыншылық, азап.

Тек-тек—тәселле бериў, шыдамлы болыў.

Қарастырған мысалларда синонимлер топары бир,

¹⁵⁵ С. Муталлибов. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк., 200-бет.

ски, үш, т. б. сөзлерден ибарат. Бундай сөзлердин жекке ямаса бирнешейи катар келиүйи нәтийжесинде синонимлик катарлар дөрөйдү. Усындай синонимлик катар ишинде бир сөз баскаларына караганда мәниллик жақтан айырылып турады. Бундай сөз *доминанта* ямаса *тирек сөз* делинеди.

Гэр—кәсип; Шен йемес ата гэркин қуўсаң;

Дәст—қол: Найза алған дәстине.

Батырды көрди Журынтаз.

["Қырк қыз", 54-55-бет].

Дауа—ем шара;

Дәумет—дәхмет, жала.

Адалау—тауысуу.

Келтирилген мысаллардың биринши топары диалекттеги синоним сөзлер, соңғылары олардың әдебий тилдеги синонимлик жуплары. Мысалы, *Налуу*—жалбарынуу, сорануу:

Батыр тууған Алтынай,

Аллаға етти налышты

["Қырк қыз", 186-бет].

Бабына келтириу—исти бәржай етиу, сөйлесиу:

Умытқаның жоқ оны да,

Бабына исти келтирдиң

["Қырк" қыз", 255-бет].

Диалект лексикасындағы синоним сөзлердин бир топары сынға, сапалық белгилерге байланыслы сөзлерден ибарат. Оларға мынадай сөзлерди жатқарыуға болады:

Сықбар—пейли тар.

Пашша—сүйкимли, кәдирли, бауырман:

Рахмет, пашша қыз, ише берермиз чай болса.

Мәккәм—қатты: *Рутьге мәккәм жабысыппан әйтәуур.*

Лиңкилдәк—былқылдақ, жумсақ, бос: *Тақкиниң барған жери былай лиңкилдәк болады екән [Аққ].*

Житти—билгінш: *Сондәй житти тәуин болған [Аққ].*

Ғәнимәт——ғәнибет, тәсирли, артық, жүдә жақсы:

Бираз қаррылардан бизиң мына қаррыго гәнимәт биләди [Хәм].

Синонимлер контекстте өз орнында дурыс колланыў пәтийжесинде сөйләўшиниң айтайын деген ойникирни көркем хәм мәнили егип, онда экспрессивлик тәсирликти пайда етиўге жәрдем етеди. Сонлыктан олар көркем шығармаларда жийп колланылады.

Кубла диалект лексикасында алмасық, рәўиш хәм көмекши сөзлерден дөреген синонимлер елеўли орынды пйелейди.

Мысалы: *Баржүгү—барлығы, хәммеси, гүлләни; Баржүгү усу жергә жәмлесип уотурады.*

Шалдыр—узақ, шалгай: Уөзәм бир шалдыр жер.

Хәбзамат—тез, жылдам:

Хәбзаматтың ишинде,

Хәммеси таяр болады.

[„Қырк қыз“, 272-бет].

Шарта—шаққан, тез.

Кайнақай—арнаулы, нағыз. Егер уақтыңыз болса, еринбей барып, өзин қайнақай көриң¹⁵⁶.

Көмекши сөзлерден пайда болған синонимлер: *Та—тап, анық:*

Ақ саўытты кийемиз.

Та қалғанша қасық қан

[„Қырк қыз“, 174-бет].

Ал есә /есе—ал онда: Ал есе жолыңыз болсын. А. Бекимбетов. т. б. Жайпа, шамшырақ, очерк. „Әмиўдәрья“, Пәкис, 1964, № 2, 62-бет].

Кубла диалект лексикасындағы идиомалық, фразеологиялық сөз дизбеклериниң синонимлерди жасаўда орны гиреўли. В. В. Виноградов олардан синонимлердиң жасалыўы туўралы мынадай деген еди: „Фразеологические группы или фразеологические сочетания почти лишены омонимов. Они входят лишь в синони-

¹⁵⁶ А. Бекимбетов. т. б. Жайпа, шамшырақ (очерк). „Әмиўдәрья“, Пәкис, 1964, № 2, 62-бет.

мические ряды слов и выражений.¹⁵⁷ Кубла диалект лексикасына бундай синонимдерди жийи ушыратуу-га болады. Мысаллар келтирейик:

Папалаңда—абайсызда, алас-капаста: *Папалаңда барып қалмаса* (Аққ).

Тусмалдан айтыу—шамалан айтыу: *Мей саған тусмалдан айтайын* (Досб).

Иши бомау—жумысы болмау, тиймеу. *Хан мениң менен ишиң бомасын депти* (Досб.)

Басилуу—күши қайтыу қартайу. *Бир еки жыл болды басылыпты дейди.*

Ойран етуу—қыйналдыруу бй жағдай қалдыруу: *Түкәншының кетип қағаны мени ойран етти.*

Тилийпон уруу—Телефон аркалы сөйлесу. *Тилий-понам уражақ болдым кеңсеге.*

Синонимлер адамның сөйлеген сөзине айрықша мәни берип, оны жанландырып, көркем түр беріуши қурал. Кубла диалект лексикасы сөзлік составы бойынша қанша бай болса, ондағы қолланылыушы синонимлер де сан әлұан.

г) Сөзлердин диалектлик мәнилериниң өзгеріуи

Диалект лексикасындағы көп мәнилі сөзлер қолланыуы бойынша кеүйл аударарлық.

Көркем әдебиятта, сондай-ақ тил практикасында көп мәнилі сөзлер, тийкарынан, ауыспалы мәниде хызмет етеди, ол аркалы айтылайын деген ойдың толық жеткерилиуине мүмкиншилик тууады. Бір неше мысаллар келтирейик:

Уой сөйлейди тақырлап, [11-хат]. *Сонлықтан да бетлери көшип түсип қалады*! „Қырк қыз“, 211-бет]... *Бул бир келген бәле деп, күркірейди Нәдирша* „Қырк қыз“, 186-бет]. *Мунуң энди сугасы қайәрдә?*

Усы мысалларды таллап көрейик.

Тақырлау—тийкаргы мәниси *жерди қырып тегислеу*, оннан соңғы ауыспалы мәниси *хеш нәрсени қалдырмай тазалип сөйлеу*.

Көпшуу—тийкаргы мәниси—жайдың сыбаған ыла-

¹⁵⁷ В. В. Виноградов. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины—Труды юбилейной научной сессии. Л., 1946, 67-бет.

бының сууы ашыы болғанлықтан көпшин түсиуи, аўыспалысы—адам бетиниң түлеуи;

Куркиреу — күшннң гүркиреуи: аўыспалы мәниси— адамның гүркиреуи /бул жерде адамның топылысқа өткен уақытына байланыслы айтылған/;

Сага — бир нәрсениң басланатуғын белгилн точкасы, оннан соңғы мәнилери-арықтың басланатуғын жери хәм айтылатуғын гәптиң төркини.

Көп мәнили сөзлер көбинесе атлық, келбетлик, фейил сөзлерден болады. Олардың жасалыуы усыллары төмендегише:

а) Аглыққа байланыслы: *зә: әр*—зәхәр, уў, аўқат орнына зәхәр беріу: *Зәхәрди йегирлер, зә: әрди жийин* деди.

б) Келбетликке байланыслы:

Тулпар сөзиниң тийкарғы мәниси легендарлық дэстанлардағы ат, аўыспалысы—тулпар адам. *Ой-бой, тулпар дегәншә тулпар кемшир.*

Шүкүр—бир нәрсеге миннетдаршылық билдириу, оннан соңғы мәнисе жақсы, қолдан келгенше хызмет ислеу деген мазмунды аңлатады. *Соларға шүкүр хызмет қылдым мен.*

в) Фейилге байланыслы: *Таслау*—ылақтырыу, оннан кейинги мәниси—семьядан ажырасыу, көмекши фейил мәнисинде бир истиң тамамланыуын билдириу хәм соңғысы биреуге исениу, арқа сүйеу: *Азаматларға таслайман.*

Сүйруу—тийкарғысы *сүйреу, жетелеу* аўыспалы мәниси—*адамға ғамхорлық көрсетиу: Хәр дайым сүйриди.*

Қызуу—ыссылық алыу, қызыу. Соңғы мәнилери—қуўатлы, күшли, жердиң қызыуы: *Жер қызса егилген пахтаны тамырынан күйдиреди.*

д) Диалектлик синекдоха

Гән ишинде гейпара уақытта путинниң орнына бөлшеги ямаса улыўмалық сөз орнына жекке сөз қолланылады. Сөзлердиң бундай стилистикалық мақсет пенен хызмет етиўине синекдоха делинеди. Синекдоха болатуғын сөзлер гән ишинде алмасып қолланыла береди; белгилн бир контекстте „адам“ деген сөз орнына кишиниң хәр бир денесиниң атлары алмасып

айтылып, түйел бир түсіннікті /адамды/ билдириу мүмкін.¹⁵⁸

Мысаллары: *Баласы армияға кетип қара кәллеси қалып еди дә* (Майем). *Бирақ бизиң кемпирә ти сиң батпайды ғо* (Хәм). *Бир туйақ қалған жетим йеди* (II—хан). *Бужуррақ улкәни бар йеди ғой*. Мысаллардағы *кәллә*, „*тис*“, *туйақ*, *бужур* сөзлери адамның физиологиялық қурылысына тийисли атамалар. Олар контекстте *адам*, *киси* деген сөзлердин орнында қолланылған.

Диалект лексикасындағы синекдохалар сынға, сапаға, кийим-кеншек, аўырыў атамалары т. б. байланысly. Мысалы: *қала басқа* (II.-хан). *Мен тоғызды битирип армияға гәтип қалдым. Кәоэрәк бирәудән уотуруп йазып алмаса... бессары көшип кетти. Ишиндеги көк колхоздики, жоңышқа сеники болады. Йигә тартарымысты алып берип қарап отурау. Жатуу йекеууң мәс болуң... Сонымыс сау болса алдымыста. Бирақ көнә шапанның гопин тыңлар...*

Мысаллардағы *бес* сөзи *бес километр* мәнисинде, *тоғыз-тоғызыншы* *класс* мәнисинде, *кәоэрәк* *ески үрип—әдетти көп билетугын адам* мәнисинде *бессары*—уруудың аты аркалы адамды атаў мәнисинде, *көк*—мәкке жүөери мәнисинде, *ийгә тартар* -керек жарак, күнделикли турмыста пайдаланылагуын затлар мәнисинде, *жатуу-жат*, *басқа* жақған келген адам мәнисинде, *сонымыс*—баламыз, улымыз деген мәниде қолланылып тур.

Кубла диалекттеги синекдоха сөзлер сол жерде жасаўшы информаторлар тилинде контекстке, гәнке, сөзге қосымша мәнилик отенок жүклеў хызметинде актив пайдаланылады.

е) Диалектлик эвфемизм

Эвфемизм-сөйлеўши тәренинен сулыўлап, сыпайылап айтылған сөзлердин тонары.

Кубла диалекттеги эвфемизм сөзлер адамның қуапыш ямаса күйинин, қайғы-қәсирети т. б. байланысly сезимлерди сәйкес лексикалық бирликлер арқалы сыпайылап, шеберлик непен жеткерийў ушын көбирек

¹⁵⁸ J. Кеңесбаев, F. Мусабаяев. Қазіргі казак тілі (лексика, фонетика), 77-бет.

колланылады. Буган дәлил ретинде мына мысалга кеуил аударайык: *Апам болса қозыланты* (Акк). *Барган күннің йертәңинә келин бөбәкләгән* (Ийш). *Кудайтала бир қыз бенен жамантай берди. Ал үкә, айтқаның келди дейди.*

Мысаллардағы қозғалыу, бөбәклеу сөзлери тууды деген мәниши аңлатады. Ески дәстүр бойынша, ул баланың атып агамай оны *жамантай* деп қабыл еткен. Буннан эвфемизм пайда болған. Мысалымыздағы *үкә* эвфемизми тууралы да усыны айтыуға болады. (Ол келиншектің күйеуинен киши инилерин шәриятка байланыслы *үкә* деп атау зәрүрлигинен келип шыққан.

Сондай-ақ мына мысалларда:

Сол баланы аттылар (Майем). *Бир баламыз бар еди, сол қата болды* (Акб). *Үйге келә таслаған* (Майем). *Кешә бир ақсақалдың баласы шытнап, соған барып қайттық* (Акк). *Көбиси дәрьяға ғарқ болдығо*: „аттылар“ сөзи әдебий тилдеги „көз тийиу“ орнына, „келә таслаған“, „шытнап“, „ғарқ болды“ сөзлери „кайттыс болды“ деген мазмунда хызмет етип, айрықша мәни менен айтылған.

Эвфемизм сөзлер диалект үәкиллери тилинде айрықша спецификалық өзгешеликлерге ийе болыуы менен жийи колланылады.

ж) Гөнерген сөзлер

Басқа сөзлик катламлар сыяклы кубла диалект лексикасында гөнерген сөзлер тийисли орныпа ийе. Кубла диалекттеги архаизм хәм тарийхий сөзлерди бир-бири менен тығыз байланыста алып карау керек. Архаизмлер хәм тарийхий сөзлер гөнерген сөзлерди курағаны менен, олар бири биринен айырылады. Тарийхий сөзлерге салыстырғанда архаизмлер хәзирги уақытка дейин бар, бирак басқа атамаға ийе затлар менен кубылыслардын атамасы болып есапланады. Архаизмлер сөзлердин пассив топарына тийисли. Уақытлар өтиуи менен архаизмлерде актив лексикалық бирликлер ретинде синонимлер пайда болып, гөнерген сөзлерди ысырып шығарады.¹⁵⁹

¹⁵⁹ Е.М. Галкина—Федорук и др. Современный русский язык, ч.1 /лексикология, фонетика, словообразование/... 72-бет.

Биз төменде диалектлик архаизмлер менен тарийхий сөзлерге кыскаша токтап өтөміз.

Диалектлик архаизмлер. Тилде белгилли бир уақытта жийи пайдаланылган, бирок хэзир өз орнын мәнигес сөзлер менен аўыстырган сөзлер архаизмлер болып табылады. „Архаизмлер хэм тарийхий сөзлер белгилли стилистикалық категориялар. Олар заман колоритин, реаллык тарийхий жағдайлардың анаў я мынаў картинасын көрсетиў т.б ушын қолланылады“¹⁶⁰.

Архаизмлердин қолланыўдан қалыўы бирден болатуғын процесс емес. Ол көп уақытларды талап етеди. Сонлықтан олардын пайдаланыўдан қалыўына байланыслы А. Дозаның мына пикириниң жаңы бар сыяқлы: „Причины исчезновения слов бывают социального или лингвистического характера, иногда слова исчезают вместе с исчезновением вещей, которые они обозначают (в частности, слова, относящиеся к одежде, очень быстро изнашиваются), иногда же они конкурируют с другими, лучше образованными словами, которые их постепенно вытесняют“¹⁶¹.

Архаизм сөзлердин хэр қыйлы болыўына байланыслы сөзлик составындағы архаизм, грамматикалық архаизм, ал сөзлик составтағы архаизмлер лексикалық, фразеологиялық деп те бир неше түрге бөлип қарастырылады.¹⁶²

Кубла диалекттеги архаизм сөзлер тийкарынан халық турмысында бурын қолланылған хэр қыйлы ай, күн атамалары, диний түсниклер т.б. қатнаслы.

Диалектлик архаизм сөзлердин ең баслы топары ай, күн календарына байланыслы ерте уақытларда қолланылған атамалар.

Бурынғы уақытларда кун, ай есанлаўы диншиллер тәрешинен енгизилген кәделерге сүйенди. Қарақалпақстанның барлық территориясында да ай, күн календарында халыққа түсниксиз атамалар бар еди. Бул хакқында Ж. Дүйсенғалиев мынадай деп көрсетеди: „Мусылманлар жылнаманың баслануўына ислам дини-

¹⁶⁰ Е. М. Галкина — Федорук и др. Современный русский язык, ч. I, 73-бет.

¹⁶¹ А. Доза. История французского языка. М., 1956, 222-бет.

¹⁶² III. Раҳматуллаев. Архаизм ва историзм — „Научные труды Ташкентского государственного университета им. В.И. Ленина“, вып. 211, языковедение. Ташкент, 1963, 243—250-бет.

ниң тийкарын салыўшы деп есапланатуғын Могометтин (Мухаммед—О.Д) Меккеден Мединаға көшкен жылын (бизниң эрамыздың 622-ж.16-июль) кабыл етеди. Мусылманша есаплаў (календарь) тийкары—бул айлы (лунный) жыл. Айлы жыл гезек пенен 29 хәм 30 күннен питетугын айлардан пайда болатуғыны мәлим. Усындай 12 жаңарған ай (лунный месяц) 354 күнде бир айлы жылды (лунный год) береди. Сонлықтан айлы жыл, бизниң есаплаўымыз бойынша, ҳәр жыл сайын 11 күнге кефин шегинеди хәм барлық уақытты шама менен 33 жылда айналын шығады, яғный бизниңше 32 жылға мусылманлардың 33 жылы сәйкес келеди.¹⁶³

„Ай календары“ (камария)¹⁶⁴ бойынша ай атамалары 12 түрге бөлинеди хәм олар төмендегнше аталады:

№ №	Кубла диалекте	Әдебий тилде /ай атлары/	Неше күн- нен питеди
1.	Мухаррап//мухаррам ¹⁶⁵	Мүхәррәм	30 күн
2.	Сапар	Сәпәр	29 күн
3.	Рәббийәўуал	Рәбийүләўәл	30 күн
4.	Рәббий ассаний// рәбийсәний	Рәбийүссәни	29 күн
5.	Жумада әләўуал// жүмәдий әләўуал	Жүмәдиүләўәл	30 күн
6.	Жумада әссәний// жүмәдийәссәний	Жүмәдиүссәний	29 күн
7.	Рәжәп	Рәжәп	30 күн
8.	Шайан//шаҳбан// шаэбән ¹⁶⁶	Шәбан	29 күн
9.	Рамазан	Рамазан	30 күн
10.	Шаўуал	Шәўәл	29 күн
11.	Зулхада	Зүлхәдә	30 күн
12.	Зүлхүжә	Зүлхижә	29—30 күн

¹⁶³ Дж. Дуйсенгалiev Пoстановка преподавания математики в пореволюционных школах Каракалпакии. 46-бет.

¹⁶⁴ араб. *камарь*-луна /караңыз: Л.З.Будагов. Сравнительный словарь турецко—татарских наречий, т. II, 64-бет/.

¹⁶⁵ араб. *махрәмь*-название первого месяца Мухаммедан, в котором запрещалось до исламизма вести войну. /Л.З.Будагов. Сравнительный словарь турецко—татарских наречий, т. II, 214-бет/

¹⁶⁶ шаэбан-название 8-го месяца мусульман /Л.З.Будагов. Сравнительный словарь. . т. II, 668-бет/.

Бул ай атамалары көпшілік халықтың түсиниңи ушын қолайсыз, ийкемсиз. Соңлыктан „Қарақалпақстанда ай есаплауып (Лунное легочисление) тек ғана медресениң курсин жақсы оқыған „илимпаз“ деп атаған ахунлар билегуғын еди, олар да толық емес“¹⁶⁷

Қубла диалект лексикасында „жұлдыз календары“ - шамсия¹⁶⁸ ямаса екінши түрли айтқанда золикальлық (РҚазС., 234) күнниң жүрисиң көрсетин, 12 айдың басы болған жұлдызлардың ағына байланыслы ай атамалары да бар.

Хәзирги ески ай атамаларынан *ҳәмел амал* орнына *март*, *сәуир* орнына *апрель*, *жауза* орнына *май* деп қолланылады. Шамсияға байланыслы атамалардың келип шығыуы туўралы М. А. Терентьев былай дейди: „У мусульман, кроме лунного счисления, существовало еще солнечное, введенное в 1079 году сельджукским султаном Малек шахом“.¹⁷⁰ „Бунин тийкарына (жұлдыз календары — О. Д.) тропикалық жыл қабыланып, ол бәхәр айларынан басланады да, 365 күннен ибараг болады. 12 ай хәр қийсысы 30 күннен күрайды, кем болып қалған 5 күн кейингисине қосылады. Жыл марг айынан басланады... Жаңа жылдың биринши күни „наўрыз“ деп аталады.“¹⁷¹

Диалекттеги архаизм сөзлер тек ай, күн календарларынан ғана ибараг емес. Олардың ишинде базы бир диний түсиниклерге байланыслы атамалар да бар Мәселен, диний мәкемелерде оқыған саўатлы адамларды ертеде ақун деп атаған. Бул атама қубла диалектте *аўхун*, *аўқын* формаларына ийе.¹⁷² Мысалы; *Рәхмәтулла аўқынның баласы бар*.

Бир қанша диний атамалар көпшілік халықын

¹⁶⁷ Дж. Дуйсенгалиев, Постановка преподавания математики, 48-бет.

¹⁶⁸ араб. сонне /қараңыз: Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. I, СПб., 1839, 672 бет/.

¹⁷⁰ М. А. Терентьев. О мусульманском летоисчислении. Ташкент, 1896, 15-бет.

¹⁷¹ Д.к. Дуйсенгалиев. Постановка преподавания математики..., 43-бет

¹⁷² Парс. аўқын (священнослужитель). Қараңыз: Н. А. Баскаков. Состав лексики каракалпацкого языка и структура слова — Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков., IV, лексика, М., 1962, 77-бет

Қубла диалекте қолланылушы жұлдыз календары¹⁸⁹

қатар саны	Қубла диалекте	әдебий тилде	қазақша	өзбекше	уйғырша	русша	зонакалытық шок жұлдыздардың аты		Қайсы мезгіл
							арабша	русша	
1.	Амал, хәмәл	Хәмәл	Хәмәл	Хамал	Һемәл	Март	Чәмәл	Овен	Бәхәр айлары
2.	Сәуір	Сәуір	Сәуір	Сауир	Сәуір	Апрель	Сәйяр	Телец	
3.	Жауза	/, Жауза	Жауза	Жавзо	Жәвза	Май	Цәвзе	Близнецы	Жаз айлары
4.	Сәратан	Саратан	Саратан	Асад	Сәртан	Июнь	Сәртан	Рак	
5.	Есет/әсәт	Әсет	Әсет	Асад	Әсәт	Июль	Әсәт	Лев	Жаз айлары
6.	Сүмбилә	Сүмбилә	Сүмбилә	Сунбула	Сүнбүлә	Август	Сүнбүлә	Дева	
7.	Мийзан	Мизан	Мизан	Мезон	Мизан	Сентябрь	Мизан	Весы	Гүз айлары
8.	Ақирап, ахрап	Акрап	Акраб	Акраб	Әкрап	Октябрь	Әкрәб	Скорпион	
9.	Хауыс/хауыс	Қауыс	Қауыс	Қавс	Кевус	Ноябрь	Гәвс	Стрелец	Қыс айлары
10.	Жәдүн/жәддін	Жәддін	Жәддін	Джадын	Жәддін	Декабрь	Жәддін	Козерог	
11.	Дәлуу	Дәлуу	Дәлу	Дәлу	Дәлә	Январь	Дәлә	Водолей	Қыс айлары
12.	Хүт	Хүт	Хүт	Хүт	Һүт	Февраль	Хүд	Рыба	

¹⁸⁹ Қараныз: Ү Кенесбаев Ғ. Мусабев Қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика), Алматы, 1962, 142-бет; А. Қайдаров, Ғ. Сәдуақасов, Т. Талпиев Һәзирки заман уйғур тили, I китим (лексика вә фонетика) Алматы, 1963, 99-бет; Узбекско-русский словарь. М., 1959; Каракалпакско-русский словарь. М., 1958.

уғыына қыйыншылық туұдырып, хәттеки оны ң гейна-раларының мәніси де түсінниксиз болып қала берген. Мәселен, кубла диалектте *мискин* деген сөз бар; *Бұйрдам Мискин баба дегән жер бар. Мискин араб сөзи*¹⁷³ Ол бахытсыз, жарлы, әлпайым, тил алғыш деген мәнилерди аңлатады.

Буннан басқа динге байланыслы „мусұрман“ (әд. *мусылман*), *хайт* (әд. *айт*)¹⁷⁴ сөзлери қолланылады: *Ораза хайт, құрбан хайт* (Бир орайы). Бул сөзлер күнделикли қолланыұдан шығып, арханзм сөзлерге айналған. өриси тарытған.

Арханзмлер көркем әдебиятга тарийхий шығармаларда сүүреглеу куралларының бири сынагында жиий пайдаланылады.

Тарийхий сөзлер. Белгили бир дәуірлерде заттың, атаманың яки хәрекеттиң атамасы ретинде қолланылған сөзлер ўақыг өгиуи менен гөнереди. Бул заңлы кубылыс. Дурысында да, сөзлердиң тарийхий сөзлерге айналыуы ушын олардың бурыннан қолланылын княгырганы, көп ўақытлардан берли бар екенлиги емес, ал сол сөз бөнен аталагуғын заттың қолланыұдан, пайдаланыұдан қатыуы есапқа алынады. ¹⁷⁵ Баскаша айтқанда, тарийхий сөзлер өзиниң билдретуғын реалыясы (мәніси, хызмеги) жойылып, қолланыұдан шыққан, бирақ өгкен дәуір картинасын көрсетиўге хызмет етегуғын сөзлерден ибарат ¹⁷⁶

Диалект лексикасындағы тарийхий сөзлер; 1) халықтың материаллық мәдениягы, дәстүрини; 2) хәкимшилик басқарыу ислерине; 3) халықтың социальлық турмысындағы өзгешеликлерге байланыслы болып келеди.

1) Қарақалпақ халқы өгкен заманда қыйын жағдайларды басынан кеширди. Бул қыйыншылықлар оның материаллық мәдениятына үлкен тәсирин тийгизгени менен халықтың ең жақсы миллий традицияларын

¹⁷³ араб. *мискинъ*, *мискинъ*-бедный, нищий, смиренный, скромный, покорный /Л.З. Булагов. Сравнительный словарь... т. II..., 231 бет/

¹⁷⁴ араб. „байрам“, „мереке“.—Қазак тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері • 5-шығуы. Алматы, 1953, 135-бет.

¹⁷⁵ Г. Г. Мусабаев. Современный казахский язык, ч. I, лексика. Алма—Ата, 1959, 84-бет.

¹⁷⁶ Е. М. Галкина—Федорук и др. Современный русский язык, ч. I, 84-бет.

жок етип жибере алмады. Халык сәп-салтанатына, онын миллий өзгөшеликлерине байланысly өткен дәуирлерде гүрлине жасаныў затларының пайдаланылғанлыгы мәлим. Мәселен, *сәукәл* (эд. *сәүкеле*) сөзин алып карайык. *Сәукәл* хаял-қызлар ушып исленген бас кийимнің бир формасы. Оны жай гана ислеп қоймай, алғын, гүмис т. б. баҳалы затлар менен безейди. Сонлықтан *сәукәл* ни курғын семьяның қыз-келиншеклери кийетугын болған. Бул зат баска туўысқан халықларда да ушырасады.

2) Тарийхий сөзлердин екннши топары—бул бурында болған ҳәкимшилик, урыс-согыс ислерине тийисли атамалар Мысалы, *патшах* / *пашша* (эд. *питша*), *тон* (эд. *пушка*) т. б. Бул сөзлердин айырымлары ҳәзир де сақланған, бирақ олар басқа мәниге ийе болып кеткен. Гейпараларының дәсленки мәниде пайдаланыўдан шыгып калыўы аталатуғын предметтин ҳәзир қолланбаўына байланысly.

Дурысында да, тарийхий сөзлер ҳақыйқый турмыстағы қолланыўдан қалған зат ҳәм ўақыялардың жеке атамалары гана болып табылады¹⁷⁷.

3) Халық турмысының өткендеги социальлық аўхалына байланысly бир қанша тарийхий сөзлер, атамалар да бар; *Тақсийр* (эд. *тақсыр*): *Тақсийр*, мен *Дөрткүләзмән*; *пәләкәт* (эд. *бахытсызлық*), *салғырт* (эд. *салық*), *зекәт* (эд. *зәкәт*).¹⁷⁸

„Салғырт“ сөзи дәстанларда да ушырасады;

*Салғырты бар халқыңның,
Бермеги бар халқыңның,
Оны өндирип бересең
(„Қырк қыз“, 176—бет.)*

Халық сөйлеў тилинде бурын қолланылған жыл атлары ҳәзир пайдаланыўдан дерлик шыгып қалды.

¹⁷⁷ Л. А. Введенская, Т. В. Дыбина, Н. И. Шеболева. Современный русский литературный язык /лексика, фонетика/, изд-во Ростовского университета, 1963, 98—бет.

¹⁷⁸ араб. *зекятъ*—ежегодная милостыня или пожертвование в пользу бедных, установленное кураном... В Коканском ханстве „закят, есть налог на торговый капитал в размере 1/40 части ввозимых и вывозимых товаров /Қараңыз; Л. З. Будагов. Сравнительный словарь... т. I., 605-606-бет/.

Жыл атамаларын бурып хәр кыйлы хайўан хәм т. б. атына байланыслы атаган Бул ҳаққында С. Муталлибов былай көрсетеди; „Жылнамалардын бириншии „Девони луготит түрк“ тен мәлим болыўына жыл атлары әйемги ўақытларда—ак пайда болған. Бул ҳаққында Махмуд Кашгарий мынадай деп жазәды:

„Түрки тилинде сөйлеўши халықлар он еки хайўанның атамасын он еки жылға ат (исим) етип койған. Туўылыў хәм өлиў ўақыяларын, урыс хәм басқа ўақыялардын тарийхын мине усы жыллардын дөгерегинен есанлап шығарады. Буның келип шығыў себеби төмендегише: Түркий патшаларының биреўи өткен ўақытларында өзлери жеңиске ерискен бир урыстың тарийхын билиўге қызыксынып, бир қанша адамлардан сорағанда хешким анықлай алмады. Ўақыялардын тарийхын билиў исинде буннан кейин адасып қалмаў үшін он еки айға тең етип он еки хайўанның аты менен есан жүргизиў муўапық табылды.

Патша аң аўлаўға шықты, адамларға жабайы хайўанларды Иланың (дәрья) суўына шекем кууыўды буйырды. Хайўанлар кууыўдан қашып, биринин изинен бири суўдан жүзин өтти. Биринши болып тышқан ең алды менен суўдан өткен. Жылдың басын соннан баслаған. Бул сөзге „жыл“ сөзин қосып „Тышқан жылы“ деп атаған¹⁷⁹.

Диалекттеги ески жыл атамалары улыўма халық сөйлеў тилиндеги усындай атамалардан аз өзгешеленеди. Мысалы, „ўлуў“ жылы орнына „балық“, „доңыз“ жылын „қара кийик“ деп те айтады.

Тарийхий сөзлердин бир тонары Совет властының дәсленки дәўиринде пайда болған, кейиннен басқа атамаларға ийе болып қолланыудан шығып қалған сөзлер. Мәселен, пүткил дүнья жүзи халықлары лексикасында бар КПСС тиң бурынғы атамасы Россия Социал-демократиялық рабочий партиясының (РСДРП), ВКП (б), соңнан КПСС болып өзгеріўи заман талабына сәйкес келди...¹⁸⁰.

Кубла диалект лексикасындагы тарийхий сөзлер

¹⁷⁹ С. Муталлибов, Морфология ва лексика тарихидан кичкача очерк, 21—бет.

¹⁸⁰ Е. М. Галкина - Федорук и др. Современный русский язык, ч. ... 71-бет.

қолланыу жағынан шекленіп, өгкеш замап картинасын әдебий шығармаларда баянлаўда, сондай-ақ ески жазба нускаларда жиһи қолланылады.

3) Диалектлик неологизмлер

Халық турмысы хәм мәдениатының күп сайын өсиуи оның тилинің лексикасында жаңа сөзлерди пайда етеди. Тилдің сөзлик қатламында дәслеп неологизм түринде пайда болған сөзлер кем-кем кең қолланыла баслайды да, неологизм болыўдан қалып, күнделикли турмыста актив қолланылатуғын дәрежеге жетеди. Диалекттеги неологизм сөзлердің қолланыуы шеңбери, пайда болыу дәўирлери хәр қыйлы.

Әдебий тилде қолланылатуғын *маўлет*, *уақыт* сөзлери диалектте *маўрит* формасына ийе. Ол хәдийсениң уақтына байланыслы қолланылады. Мысалы: *Кризис—ауырыўдың айығыўын билдиретуғын маўрити* (А. Бекимбетов. *Ауыр тағдирди жениўшилер*. Нөкис, 1957, 154, 247-бет).

Неологизмлердің бир топары Октябрь революциясынан соңғы ўақытта пайда болған.

Диалект лексикасында турмыстың хәр қыйлы тараўларына байланыслы рус тилинен диалектке кирип, онда жасаўшы халықлар тилинде дәслеп неологизм ретинде қолланылған сөзлер бар. Мысалы:

Ыработшы [эд. *рабочий*]; *Бирдэй со ыработшылық та жүрдим*.

Грой [эд. *герой*, *қаҳарман*]; *Партсъезде грой барго, со мениң жийәним* [Ақб].

Мидал [эд. *медаль*]; *Одан басқа мидал бар* [Н-хан].

Ордыр [эд. *орден*]; *Ордыр жоқ* [Н-хан].

Пәселкә [пәсәлкә] / *пәсәлкә* [эд. *посёлок*]—бир типте салынған турақ жайларға ийе қоныс, посёлок; *Пәселкәнің ичиндә бираз майда баллар бар* [Ақб]. *Бурин уәзимиз пәсәлкә болып йедик. Халықларды пәсәлкәгә чықарып...* [Ақб].

Әнжинәр [эд. *инженер*]; *Биринши әнжинәр арқалы салынған Төрткүл* [Досб].

Келгирилген мысаллардағы *мидал*, *ордыр*, *пәсәлкә* / *пәсәлкә* / *пәсәлкә*, *әнжинәр* диалектлик сөзлери кубла диалектте дәслеп неологизм сөзлери қатарында танылса, соңынан неологизм болып саналмай, қарақалпақ

тилинин тийкаргы сөзлери менен бирдей колланыў дәрежесине көтерилди.

Совет ели биринши рет жер жубайын аспан элемине ушырды. Усы ўақыяга байланыслы *спутник* сөзи неологизм түринде пайда болды. Батыс Германиядан шығатуғын „Ди вельт“ газетасы русша *спутник* сөзи ҳаққында былай деп жазды; „Жер шары этирапында ушып жүриўши ҳәр бир жасалма Ай-келешек ўақытта да русша *спутник* сөзи менен аталады“ („Правда“, 9-декабрь, 1957-ж). *Спутник* басқа туўысқан халықлар тиллериндегидей-ақ, қарақалпақ әдебий тилинде, сондай-ақ онын кубла диалектинде де өзгерисиз *спутник*, *Жер жолдасы*, *Жер жубайы*, түринде қатар колланылады.

Спутник сөзи ҳәзир кең масштабта колланып, онын неологизмлик характери онша сезилмейди дерлик.

Солай етип, кубла диалект лексикасындагы неологизм сөзлер өзлериниң хызмет етиў өриси бойыша ҳәр түрли болыўы менен бирге белгили бир ўақытта жаңа мәнили сөз түринде танылса да, улыўма халық массасы әбден өзлестиргеннен соң өзиниң неологизмлик сыпатын жойылгатуғын сөзлер.

Диалектлик неологизмлер ҳәр түрли функцияда күнделикли турмыстағы өзгерислерди көрсетиў, жаңа атамалардың келип шығыўына байланыслы көркем әдебий шығармаларда стилистикалық мәни берий ушып колланылады.

6. ИДИОМАЛЫҚ ХӘМ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗЬБЕКЛЕРИ.

Кубла диалект лексикасында жергиликли отырыклы ўәкиллер тилинде төмендегидей идиомалық хәм фразеологиялық дизбеклер ушырасады:

Айағына шеңгәл урнұ-жолына бөгет болыў, кесент келтириў мәнисинде: *Сен мениң айағыма шеңгәл урасаң.*

Айлантыра берий-бир нәрсени өзине қаратыў:
Айлантырып бара берэсәң.

Атасындай адам-әкеси менен жаслы адам, жасы үлкен: *Мен атаңдай адамман [Шым].*

Әжәп болур-мақул болады, истиң болыўын ҳаққында мақуллаушы жуўап берий: *Әжәп болур дийди [Аққ]*

*Әййәм билиў-бурыннан, көп ўақыттан берли билиў:
Әййәм билипти [Акк].*

*Баққыға жиберилү-дем алыўға, курортка, санатори-
йга барыў: Бажамызды баққыға жибергән экән (Досб).*

*Бети шанаштай болыў-куўраў, жыйрылыў; әжим
тартыў; Бети шанаштай болып жыйрылып қапты
го... (Н-хан).*

*Гәп бар-бир нәрсениң жөнин билиў, сол ҳаққында
гүманланыў; Мунда бир гәп бар.*

*Гунайы бар-жазығы бар, қылмыслы мәнисинде: Хәй,
балам, муның гунайы бар деди (Акк).*

*Душшы тилли-хәш кимге аўыр сөзайтпайтуғын,
туўры, сөзи мәнли адам; Кәдирғо душшы тилледи
(Майем).*

*Етигинә қараў-төмен қарап үндемей отырыў:
Етигинә қарап уотырды.*

*Жазып қалыу-хәш қандай қылмыслы нси болмаса
да, гүналы, жазықлы болыў, биреўдиң кеўлине унамаў;
Соргайнаған... сөйләймән деп жазып қалыпсаң.*

*Жаманнан жартығасық-өзи жамап адамнан жар-
ты пай аўысса да болады деп қанаатланыў; Йенди
жаманнан жартығасық дегәндәй (Н-хан).*

*Жик ашыў-бир нәрсениң шегарасын, төркинин, тәғ-
дирин билиў: Усындай сауал сорағанында бир нәрсе-
ниң жигин ашады (Н-хан).*

*Жүрәгиниң қурты бар-хүжданлы, ар-намыслы адам;
Сәл жүрәгиндә қурты бир адам келә берди (Хәм).*

*Жығылғанын көриў-белгили рәсмий адамның хыз-
мет орнынап алыныўына байланыслы айтылады; Ни-
колайдың жығылғанын бизләр көрип келдик.*

*Жыр табыў-себеп, сылтаў табыў, өсек айтыў:
Жыр таууп...*

*Зақым йетиў-кесент, зыян келтириў: Ақтық-
ларыма зақым йетәди деди.*

*Ийгә тартар—иске асып, хәжетке жарарлық: Ийгә
тартарымызды алып берди дә отырмы.*

*Йаман билгир—көп билетуғын: О йаман билгир..
Йийдәни қақма —нишиндеги бар сырды айтып қой-
ма деген мәниде: Йийдәни қақма.*

*Кән бир жақтырмау — көп ўақытка дейин жарат-
пай, мақул көрмеў:... Кән бир жақтырмаймыз.*

Кеминә жиберуў белгили мөлшердеп, ўақыттан

арттырмай, кейинше, кѣмше есаплаў: *Маңлайы қара бизди кеминэ жибѣринти* (II.-хан).

Кѣўиниңдѣги боғай—өз ойына алған, максет еткен исни болғай деп тилек билдириў: *Кѣўиниңдѣги боғай, тилиндѣги бомағай.*

Кеўлиндѣ кири йоқ—хеш кимге душпанлык, қаслык пикири жок, жолы дүзиў адам: *Кеўлинде кири йоқ, йақшы бала* (Қыран).

Көзи илмѣў—көзи көрмей қалыў; *Көзим өмириндѣ илмѣйди.* (II.-хан). Шымбай говорында бул дизбек „көзү саңлақсыз“ (көзү санлақсыз боп қалған)¹⁸¹ деп айтылады.

Көзү қыймаў—бир отырған отырықлы қонысын, белгилли мѣкәнни таслап кетнўге батылы бармаў: *Быйақты көзи қыймады.*

Көзи ҳайат—өзиниң көзи тири, еле өмир сүриўде.

Көзи ҳәкисли—көзи аўырыў: *Ҳайалдың көзи ҳәли ҳәкисли* (Аққ).

Көңли жай—кеўнли шад, қурғын, ўақыты хош: *Аймурат аўгуннуң болду көңли жай* (Сыдық шайырдан).

Күйи жетмѣў—халы жетпеў, шамасы келмеў: *Мениң күйим жетмей жүринти.*

Күл төккән йемѣс—белгилли бир қоныста тураклы отырмаў: *Жети жерден көшип, жети жергә күл төккән йемѣс.*

Қайың жигит—сын-сымбаты келискен, қарыўлы жигит: *Ири қайың жигит дейди...* (Аққ.). Бул дизбек әдебий тилде де қолланылады (ИКСРС, 358).

Қалы көрме—бир нәрсени көргенде аңсыз болма деген мәниде айтылады. Бул дизбек әдебий шығармаларда да ушырасады: *Кәдиржан, “шөптин көрсең қалы көрме” деген халықтың нақилли бар...* (А. Бекимбетов, “Гүрес”, 21-бет).

Қарап болыў—жок болыў, өлиў: *Олийдин заманларында қарап болған шығар...* (Қарамазлы аўылы)

Қарта сындырыў—ортасынан бөлнў, шорта сындырыў; *Туйағынан қарта сындырыпты* (Бир. орайы.).

¹⁸¹ Қ. Алланазаровтың 1962-жылдың гүзинде Шымбай районында жыйнаған диалектологиялық материалы, №1 дәптер, 94-бет.

Қарыз қауум — белгилі, миннетлі түрде іслеуге тийісін хызмет: *Мениң бир қарыз қауумум бар* (Досб).

Қаттырық тутпалы — қадағалау, қатаңырақ ушлау, мықлап қолда сақлау: *Енені келә ғойса, қаттырық тутпалы*.

Қолым өзиме ауур — өзін жаман сезиу, уақты хошлығы болмау; *Іеки қолым өзиме ауур болды дейди*.

Қолын ҳадаллатқан бала — еле ер жетпеген, жас-бала едн дотен мәниде: *Мен келгенде қолын ҳадаллатқан бала едн* (II-хан).

Қуры қарылмақ — тек гана карақалпақ деген мазмунда айтылады; *Қазир бир збина, қуры қарылмақ*.

Қушмақ болыу — баланың әкеси ҳәм анасы екеуи ҳәр қыйлы еки миллеттен болыуы; *Энди буда қушмақ буғаны да*.

Мазалы йигит — минез-қулқы, отырыс-турысы жақсы, тәртапли.

Майласқан әңгиме — қызықлы, жанлы, мазмунлы сөйлесиу, әңгиме айтыу... *Майласқан әңгимениң арасында оның жаназасын яддан шығарып жибериппиз* — аў... (А. Бекимбетов, „Гүрес“, 23-б.)

Матам тутыу — қапаланыу, қайғы шегиу, ууайымлау, ойланыу; *Не болды буншама матам тутқан тул қатындай гүрсинип...* (А. Бекимбетов, „Гүрес“... 149-б.)

Машы болыу — сәйкес келетуғын қағазы болыу (карта ойынында). *Машы болса машы менән бас* (маш — сәйкес, қолайлы, ККРС., 449).

Мүдүр йетуу — тоқтау, иркилис жасау, мүдириу: *Мүоүр йетип кулаған жери жоқ* (Аққ.).

Нышаны болыу — бир нәрсениң белгисин болыу, өзи гууралы билдириу: *Сондай бир нышаны болды балларда* (H-хан).

Ойран болыу — бир нәрсениң аты жөнин билмей албырау, сасып қалыу, не ислерин билмеу: *Дым ойран болды* (Ақб)

Олыһып қарау — жақтырмаған түр билдирип, кеүйлсиз, адамның бетине тигиле қарау. Бул дизбек әдебий шығармаларда да ушырасады: *Неге сен миғам олыһып қарайсаң, сыйырыңның иши жарылды, жаны жай жай тапты, — деп Әскинбай сууырылып, жап бетке қарай жүрип кетти* (А. Бекимбетов, „Гүрес“, 142-бет).

Өкимэткэ жазыу—хүкметтин басшы органларына хат, т. б. жазыу: *Өкимэткэ жазады.*

Өкишэ беруу—бир жерден орын ауыстырыу, баска жерге кетиу: *Йауымт кем-кем өкишэ берди.*

Үөргэ жүзүу—алдына қарай талпыныу, иси сәтли болыу: *Үөнэрли үөргэ жүзеди.*

Өрсақы гәп—өтирик, бийкар айтылған сөз, хабар: *Пешаханасын урлады дегән бир өрсақы гәпқо* (Досб.).

Пақырда пақыр—пақырлатып, қурыллатып тартыу (темеки т. б). *Пақырда-пақыр шылым тартып атыр* (Акк.).

Пейли алдынан шыққан—бахытлы болыу, биреудин исиниң табыслы аякланыуына байланыслы (Бир. орайы)

Посқынчылық, боған—посыу, азап көриу, булиниу: *Посқынчылық, ачарчылық боғанго.*

Сап боған күн—таўсылған, питкен күн; *Усу алма сап боған күнү мен өлэмән дийди* (Ийш.).

Сап бомау—таўсылмау, питпеу: *Әке шешәмиз он тыйын берси, ол сап болмайды* (Акк.).

Сауатын чықты—саўагын ашты, билимли болды; *Мектеп көрмәсә дә сауатын чықты уо.*

Сөздиң сырағысын айтуу—сөздиң жөнин, иргиң тийкарғы мәнисин айтыу. Бул сөз әдебий шығармала; да да ушырасады.: *Тек сөздиң сырағысын айтып атырғаным-ғой!* (А. Бекимбетов. Ауыр тәғдирди жеңиушилер, 166-бет).

Сығып жидәруу—әбден тәртинке салып, қатты айтыу, критикалау т. б: *Сығып жибәрип йеди* (II.-хан).

Сырнай өтпәу—хеш нәрсе де өткермеу: *Бизлердән оған сырнайам өткән жоқ* (Акк.) Шымбай говорында: *сырнайынан бир нәрсе үөтсә* ¹²² деп айтылады.

Тақыуа болыу—оқыған, биреуден еситкен қандай да бир хабарды ядында саклау, аны, сезими күшли болыу; *Гейбирәу тақыуа болады* (II.-хан).

Тамагы бүлкүлдәу—бир нәрседен дәме етнү, оз ойындагы нәрсесин айта алмау: *Тамагың бийтип бүлкүлдәп бара берәди дә.*

Тасырлатып қууыу—хеш қандай себеп хәм жағдай менен санаспай, қыйын, қыстаулы түрде тийнсли

¹²² Қ. Алланазаровтын 1962-ж. Шымбай районындагы диалектологиялық жазбасы, № 2 дәптер, 5-бет.

жумысқа жиберіу; *Тасырлатып пахтаға қууа бер-
эди.*

Тәртинкә қойыу—белгилі, тийісли жағдай бойын-
ша тәртинлі болыуға шақырыу; *Сени тәртинкә қойа-
ман деди* (Досб).

Тәуур қилыу—қандайда бір аұырған адамды емлеу,
соның жазылыуына, сауалып кетиуіне өз билимин
хәм күшнн жумсау: *Үш күндә тәуур қылды.*

Терис танысыу—танысыуды қәлемей керн жууап
беріу: *Мен ағайн менен терис танысайын.*

Тис қаққан—көпті билетуғын, бираз нәрсени көр-
ген, тәжіриәбеси мол; *Елдиң ишиндә тис қаққан
жас үлкәнләри көп биләди.*

Тиш йемәу—хеш кимнен сөгис, бақырыс, азап,
еситнеу: *Кишидән тиш йемәдик.*

Тәмәнниң адамы—Әмиүдәрьяның төменги жағында
жайласқан, Қарақалпақстанның арқа районларының
бириниң үәкили; *Ысақ аға да хаслы тәмәнниң ада-
мы ғо* (Хәм).

Турмыстан сығылыу—күнделикли күн кешириуи,
турмысы нашар болыу (Аққ).

Тусауды кесуу—хеш нәрсеге қарамау, қыйыншы-
лықтан қорықпай, гөзлеген мақсетине жетиу: *Тусауды
кесип Қаратаудан өтсин.*

Тууба етуу—ерискен табысына, белгилі истин
нәтийжесине қанаатланғанлық түр билдириу.

Түртунип жүруу—белгилі бир нәрсе бойынша
материал жыйнау, оны жүзеге асырыуға таярлық көриу:

*Жүрген жеримдә соған бир түртунип жүрмән
(Аққ).*

Улы тоңқылды—қандай да бир нәрсеге қарсылық
билдириу, ол туұралы өз пикирин басқаларға айтыу:
Бүгин атыздың иши улы тоңқылды шығар.

Усалып барыу—усақланып, майдаланып кетиу (ақ-
ам, жаңлы жаныұарлар, зат т.б.): *Усалып баратыр.*

Үйи йиңғыр—биреуден кеуилн қалып, оған жамаң
тилек, сәтсізлик тилеу, қарғау.

Хал қилыу—қаслық, душпанлықты иске асырыу:
Түрмәгә *хал қиламан деди* (Досб).

Хасый болыу—диний уғымда қудайдың белгилен-
ген тәртибин бузыу, оннан тысқары шығыу; *Қудайға
хисый боп не бопты* (Досб).

Чама бомау— жагдайы болмау, шамасы жетпеу, хэлсизлик етиу; *Йемәккә чама бомаса*.

Чөп болып қалыу— адамның белгили бир ауырыу салдарынан азыуы ямаса денсаулығының төменлеуи; *Қарры чөп болып қалды* (Ақб).

Шәккинамайдан айтыу— шамадан, шеги усы емесе деп болжап айтыу: *Шәккинамайдан айтыуға болмайды*.

Шәрйат исиндә шерим жоқ— диний уғым; шәрйат бойынша ислениуғе, жүзеге асыуға тийисли нәрсеге қарсылығым жоқ деген мәниде; *Шәрйат исиндә шерим жоқ деген* (Аққ.).

Шермәндә қылыу— журт алдында уялтыу, дурыс ислемеу; *Китапханаларымызды жиууын тастап шермәндә қылып жүр* (Н.-хан).

Шийдән тысқары— үйден бир шығын бөчекленип кеткен адам; *үйдән шыққан ғыз шийдән тысқары деген*.

Шипшиктәй қатыу— шәппиктей, желімдей (ККРС. 731) қатып қалыу; *Шипшиктәй қатып қалады* (Хәм).

Шүберәк боп қалыу— қартайғанлық хәм ауырыу себебинен адамның азып қалыуы; *Йелә қартайын шүберәк боп қағаны*.

Шыйырып алыу— жүдә көп, мол етип бир нәрсени өз пайдасына алыу; *Пул алғандам йаман шыйырып алған*.

7. АРАБ-ИРАН ТИЛЛЕРИНЕН КИРГЕН СӨЗЛЕР.

Қарақалпақ тилине араб хәм иран тиллеринен сөзлердиң кең масштабта ауысыу уақыты XI—XV әсирлерге тууры келеди ¹⁸³. Бул дәуирде пүткил Орта Азияны араблардын жаулап алғанлығы тарийхтан белгили. Қарақалпақ тили хәм оның кубла диалекти лексикасында араб—иран сөзлериниң орналасыу, қәлипле сиу дәуирлери тууралы айтқанда К. К. Юдахинниң, "... Орта Азиялық түркий тиллериндеги иран лексикалық элементлериниң тийкарғы массасы персиянлардан емес, ал Орта Азиядағы иран халықларынан, биринши нәу-

¹⁸³ Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. Изд. по "Высшая школа" М., 1969, 120-122-бетлер.

бегте, тәжик тилинен кирген* ¹⁸⁴ деген орынлы пикирин есте тутуу керек.

Араб-иран тили элементлери кубла диалект лексикасында көбинесе жасы үлкен информаторлар тиллеринде ушырайды. Төменде араб-иран тиллеринен кубла диалектке аўысқан сөзлердиң гейпараларын келтиремиз. Олар илимий, диний, өндириллик, сиясий—жәмийетлик, үй буйымлары атамалары, абстракт түсиниклер т. б. байланыслы.

Ада—бир нәрсенин питиуи, тамамланыуы, таўсылууы; *Келеси намадорға шейин ада бомайды*.

Ески түркий жазыуларында бул сөз *ада* соңы, орынланыуы ¹⁸⁵ деген мазмунда, казак тилинде *ада*—таўысыу, биротала питириу (КТТС, I, 11), өзбекше *одоқ*—соңы, ең ақырында, ең кем дегенде. ең кеми (УЗРС 296), кыргызша *ада*—соңы, тамамланыуы ¹⁸⁶ деген мазмунды береді.

Тәжик тилинде бул сөздиң мәніси тиккелей дийханшылык, суўғаруу ислерине байланыслы қолланылып *одоғ*—дәрьяның бойындағы суўсыз жатырған жер участкалары ¹⁸⁷ дегенди аңлатады.

Парсы тилинде *ада*; 1) уплата (төлеу); 2) произношение (айтылу); 3) выражение (гәп): *Талапты орынлау, сөз сөйлеу* ¹⁸⁸ деген мәнилеринен *төлеу, гәп* (гәпи *ада* болмау) сыяқлы мәнилері сақланып басқаларының мәніси тарылған.

Ада сөзиниң тийкаргы мәніси дәслеп парсы, тәжик, сонынан өзбек тили аркалы диалектке аўысқан.

Бақшы-бақсы, халық дәстанларын дуўтар менен орынлайтуғын адам: *Ахмат бақшы деген өткән* [Акб]. Қазақша *бақсы* сөзине мынадай түсиник бериледи: „Әйемги ўақытларда ел арасында жүрип, өзиниң „жинлериниң“ себеби менен аўырыу-сырқатты өгирик емлеп, қараңғы, саўатсыз халықты алдап күн кешире-

¹⁸⁴ К. К. Ю да х и н. О киргизском термине „акын“. Сб. „Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятипятилетию“. М., 1953, 328-бет.

¹⁸⁵ С. Е. Мал ов. Памятники древнетюркской письменности. 354-бет.

¹⁸⁶ К. К. Ю да х и н. Киргизско-русский словарь М; 1940, 15-бет.

¹⁸⁷ Таджикско-русский словарь. ГИИ, М., 1954, 284-бет.

¹⁸⁸ Персидско-русский словарь, ГИИ, М., 1960, 12 бет.

гугын палкер ҚТТС, I, 85/. Диний жақпан бул сөздиң этимоны жокарыдағы мазмуннан ибарат. Өзбекше *бахши*: 1/ жыраў, халық бақсысы; 2/ порхан, палкер; дуға оқыўшы; 3/ Бухара ханлығындағы бипәларға кеткен кирис ҳәм шығыстың приход и расход/ суммасын алып барыўшы-бахши /УзРС., 57/.

Айтылған сөздиң кәлиплеснү процесин ҳаққында К. К. Юдахин мынадай деп жазады: „чтобы уяснить себе возможность перехода значения от „учитель, наставник“ к „певец-импровизатор“ полезно будет обратиться к термину „бахши“, который в разных фонетических вариантах и с различными значениями до сих пор живет в языке киргизов, казахов, узбеков, туркмен, уйгур и монголов. В первичном своем значении „учитель“ оно употребляется у монголов. У киргизов, казахов, узбеков, уйгуров это слово пережиточно существует в значении „шаман“, „знахарь“ — заклинатель. В некоторых узбекских говорах, а отсюда и в современном литературном узбекском языке им обозначается сказитель богатырского эпоса, а у туркмен „певец-музыкант“, „сказитель.“¹⁸⁹

Кубла диалекттеги *бахшы* мазмун жағынан өзбек ҳәм түркмен тиллериндеги *бахши* сөзи менен төркип-лес

Тәжик тилинде *бахши*—жыраў, жинлерди корғаўшы, дуға оқыўшы;¹⁹⁰ нарыша—*бахши*: а/ бас кус беги; б/ секретарь; в/ инспектор; 2. қазнашы /казначей/¹⁹¹. Тәжик, парсы тиллериндеги *бахши* сөзинин мәнилик жағынан диалекттеги *бахшы* сөзнен паркы бар. Онын этимоны усы айтылған сөзден гаралыўы шүбхәсиз. Диалекттеги *бахшы* сөзинин тек халық дәстанларын дуўтар менен орыплайтуғын адам деген жалғыз мәниси бар, басқа мәнилерин усы ўақытқа дейин қолланылып, соң қалған болыўы итимал.

Бәдирөй сөгис—сөгистиң түри. Мәниси жағынан турпайы сөгис: *Сосын менам бәдирөй сөгис пенен*

¹⁸⁹ К. К. Юдахин. О киргизском термине „акын“. Сб. „Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетиям“. М., 1953, 326-бет.

¹⁹⁰ Таджикско-русский словарь... 52-бет.

¹⁹¹ Персидско-русский словарь... 60-бет /Буннан былай қысқаша—ИРСл).

сөктим /Акк/. Өзбек тилинде *бад*-жамап, онбаган, иш-лас /УзРС., 49/ деген мазмунды береді.

Тәжик тилинде онбаған, жамап сөзи *бад*¹⁹², ал бет, жүз, жақ, шеке сөзи-*ру, рӯи*,¹⁹³ *рӯй, чехра, афт, сима*¹⁹⁴ деген формаларда ушырасады. Өз алдына мәниге ийе *бад* хәм *рой* сөзлери *и* изафетлик көрсеткиши жәрдеми менеп биригип жүзи, бети жамап, онбаған деген мәнини береді.

Кубла диалектте *бәдирөй* сөзи өзиниң туўры мәнісинде емес, ал аўыспалы мәниде-мазмуны, түри жамап сөгис деген мәниде қолланады.

Бәйит—өлген адамның денеси, өлиги: *Бәйит қудуқтан еки үш қила четр болады...* Араб. *мейит, меитъ* „мертвый, мертвое тело.“¹⁹⁵

Ғар—таўдағы үңгир, геўек, қуўыслық жер: *Анйәр-дәги таудың ғарына көмдик деп айтады...* /Ийш/. Бул сөз қарақалпақ тили сөзликлеринде гезлеспейди. Қазақ тилинде *ғар*—үңгир /сай, таў үңгири—РҚазС., 524/, өзбекше *ғор, унгур, магора* /РУзС., 554/, уйғырша *ғар* /РУйғС., 856/¹⁹⁶ мәнилеринде ушырасады. Демек *ғар* сөзи Орта Азия хәм Қазақстан жериндеги түркий тиллеринде бар. Бул сөз кубла диалектке тәжик тили аркалы кирген, себеби тәжикше *пещера* сөзин *ғор, магора* деп атайды. Сондай ақ *ғар* /араб. үңгир /пещера/¹⁹⁷. Солай етип, *ғар* сөзи түркий хәм иран тиллеринде таўдың үңгири, ғары деген мәнини береді.

Дәли дийўана—есинен айырылған жинли дийўана, жинли тиленши (қайыршы); *Үш күнге дейин дәли дийўана йетти* (Аққ).

Диалекттеги *дийўана* сөзи тиленши, қайыршы, хәр кимнен қайыр сораўшы; ал *дәли* -тамаша адам, күл-

¹⁹² Русско-таджикский словарь. ГИС, М., Сталинабад, 1949, 155-бет.

¹⁹³ Талжикско-русский словарь. . 329-бет

¹⁹⁴ Русско таджикский словарь... 289-бет.

¹⁹⁵ Л. З. Будагов. Сравнительный словарь..., т. II., 272-бет.

¹⁹⁶ Русско-уйгурский словарь. М., 1956. Буннан былай қыскаша—РУйғС.,

¹⁹⁷ А. К. Боронков. Лексика среднеазнатского тefsира XII—XIII вв., 115-бет.

кили, мәжгүнлеу әжайып адам, қызық адам, ерси деген түсиниклерди аңлатады¹⁹⁸.

Өзбекше *девона*: а/ юродивый/ делбе, ләмсер, аңқау; диний: гезенде, қәлендер¹⁹⁹, бесповатый /жинли/, сумасшедший /жинли/; б/ аұыспалы мәнисинде: чудной /бир беткей/, чудаковатый /мәжгүнлеу/; в/ сөйлеу тилинде *попрошайка* /тиленши, қайыршы/, нищий-дийуана, қайыршы, тиленши мәнилериң аңлатады /УзРС. . 124/; әзербайжан тилинде *диванэ* сөзи-сумасшедший, безумный, *дали-диванэ*—сумасшедший, безумец, обезумевший²⁰⁰, усы тилдеги *дали* сөзи—сумасшедший, умалишенный, безумец, сумасброд. *дали-олмаг*—сөйти с ума деген түсиникти билдиреди²⁰¹. Тәжик тилинде *девона* сөзи өзбекше мәниси менен бирдей. Парсы тилинде *диване*—ақылсыз, жинли, еси жарым, маўбас, делбе, ләмсер, аңқау; диний: гезенде, қәлендер, басы айналған деген мәнилерге ийе /ПРСл., 234/.

Келтирилген мысаллардаң көриниўинше, *дали* сөзи түркий тиллериңиң огуз группасындағы тиллер арқалы /әзербайжан, түркмен/ кубла диалектке сиңисип, ол тиллердеги *дийуана* сөзиниң толық мәнисин бермей, *дийуана, қайыршы, тиленши* деген мазмунларда ушырасады.

Дууайбәнт—дууаға байланыслы деген мәниде қолланылады. Ески түсиник бойынша, сыйқырлық ис пенен шугылланыўшы адам. *Дууа* диний китаптан оқылатуғын текст; *Дууайбәнтин алғамбыз*.

Дууа, тийқарынан, қуранның қысқаша жазылған баплары. Қазақ тилинде *дуға* /ҚТТС, I. 174/, өзбекше *дуо*. Диний: намаз, арбаў, дууалаў, арўак шақырыў; сөйлеу тилинде—сәлем, йигиликли тилеклер /УзРС, 134 . әзербайжан тилинде *дууа*—намаз, табыныў²⁰², тәжик тилинде *дуо*—намаз мәнисинде қолланылады.

Дууайбәнт сөзиниң екинши компоненти өзбек, әзербайжан, тәжик тиллеринде—кисен, бугаў, тусаў, жәбир, жип, арқан, бууылған, баў, бир нәрсеге бәнт, сыйқырлық, тилсизлик т. б. мәнилериң билдиреди.

¹⁹⁸ Русско—каракалпакский словарь. М. 1917, 806 бет.

¹⁹⁹ Сонда, 8.б-бет.

²⁰⁰ Азербайджанско-русский словарь, Баку, 1941, 106-бет.

²⁰¹ Сонда. 102-бет.

²⁰² Азербайджанско-русский словарь., 115-бет.

Келтирилген фактлерге сүйенип, *дууайбэнт* сөзинин этимоны ҳаққында мынадай пикир айтыу мүмкин: *дууа* сөзи—намаз, арбау, дууалау, табынуу, сәлем т. б. мәниде, *бэнт* эд. бэнт байланған, байлашылы, сыйқырлык, тусалған т. б. мәнилерде қолланылып, *дууайбэнт* атамасын пайда еткен Мәнилик жағынан ол „дууаға байланған“, „дууаға табынған“ т. б. мазмунды береді. Бул сөз араб тилинде де бар: *dua*—молитва²⁰³

Жэм—жыйнағы, жыйынтығы, аўқамы, жуўмағы: *Хэммэси бир жэм* [Ақб.]. Тийкары арабша *жамиаат* „общество“ сөзиниң қысқаша айтылғаң формасы²⁰⁴.

Инқылап—революция, аўдарыспяк: *Инқылапты қурған экэн*. Тийкары араб-парсы сөзи. „Инқылап“—революция²⁰⁵ деген сөз.

Ләхэт—өлген адамды қоятуғын орын, қәбир, гөр: *Қәбирди ләхэт дийди ... тайинэ қазып қоиады* [Бир. орағы]. Бул сөз араб. *lahit/hdi*—қәбир, мазар, тас табыт [саркофаг] делинеди [Турец.-рус. сл., 378].

Мақам—дәреже, хызмет орыны, үлкен мәртебели болыу: *Шундай мақамға йеткен*. Бул сөз араб. *макат*: а/ орын, мәкән, турған жери; б/ хәмел; в/ инстанция, ҳүкимет; г/ музыкалық тон [Турец.—рус. сл., 390-бет].

Әдебий тилде *муқам*—нама, ҳәр түрли саз, т б. мәнилерде ушырасады [ККРС., 466-бет]. Араб тилиндеги мәнилери кубла диалектте тарайған.

Матлуб—бир нәрсени талап етиу: *Матлубини қолынан бермэк...* [И-хан].

Араб. *matlap* [bi]—талап, түсиндириуди талап етиу, тилек, усыныс [Турец.-рус. сл. 397], парс. *матлуб*—талап еткен нәрсе, тилекке ылайық, тилек бойынша [ПРСл, 506] деген мәниде қолланады.

Мәгәс [мәгәс—сөзи көбинесе мийнетти сүймейтуғын не жақпас жалқауларға қарата айтылады. Оны дәстанлардан да табыу мүмкин:

ЖИ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности . . . 377-бет.

²⁰³ Н. А. Баскаков. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова, 77-бет.

²⁰⁴ Н. А. Баскаков. Состав лексики каракалпакского языка.. 80-бет.

*Қарап жатсаң күни-түни,
Мийсиз мәгес боласаң...*

/„Кырк кыз“, 311/

Парс. *магас*—бийкар жүрнў, шыбын ушлаў /ПРСл, 524/ мәнісінде айтылады.

Мәрдикар—жумыс адамы деген мәнінде: *Байағы мәрдикар жылы келдим.*

Ол этимологиялық жағынан *мәрд* хәм *кар* сөзлерини бириккен түри: мазмуны ер адамның иси, ердиң кәсиби деген түсиникти береди. Өзбек тилинде *мәрдикар*—қара физикалық жумыс адамы, күнликши /УзРС, 250/, тәжикше *мәрдиқор*—күнликши, қара жумыс адамы /Тадж.-рус. сл., 216/. Келгирилген сөздиң тийкарынан. Орта Азия территориясында қотлапылып, басқа түркий тиллеринде ушыраснаўы тарийхий дәўирге байланысly деўге болады. *Мәрдикар* сөзиндеги *мәрд*: а) ер адам, күйе; б) қандай да бир иске жарамлы /ПРСл., 481/, *кар*—ис, жумыс, қәнигелик /ПРСл, 390/ деген мәнінде ушырасады. *Мәрдикар* сөзинини этимоны гуўралы мынадай ишкирге келиўге болады: Кубла диалекттеги *мәрдикар-мәрд* хәм *кар* сөзлериниң биригиўи нәгийжесинде жасалып, ер адамның иси, ердиң кәсиби, физикалық жумыс адамы, қарапайым адам /бурын да күнликши/, қәнигелиги қара жумыс деген мазмунды береди.

Мийман—қонақ. Биреудини үйине қыдырып келген адам. Бул сөз кубла диалект ушын характерли: *Үйә мийман келди* /Аққ./, *Мийман* сөзи арқа диалекттиң гейпара жерлеринде ушырасады²⁰⁶. Парс. *меһман* хәм *миһман* - қонақ /ПРСл, 546/, тәжик хәм өзбек тиллеринде *меҳмон* /Тадж.-рус. сл., 227; УзРС, 260/. Кубла диалект лексикасына *мийман* сөзи қоңсылас өзбек тилиниң тәспири арқасында өгкен.

Музафفات—область, округ, т. б. административлик көлемдеги хызмет орны: *Галкин музафفات сөйләсти ойди го* /Досб./... *Музафفاتқа билмәш болған йекән* /Досб./ Сөздиң төркини тәжик тилиндеги *музофот*:

²⁰⁶ Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык. I, Материалы по диалектологии..., 197, 254-бет.

а/ дөгөрөк, эгираң, округлер, провинция; б/ край, область /Тадж.-рус. сл., 234/. Ол өзбек тилинде де бар /УзРС., 269/.

Мубтала—ауырыу ямаса тосаттан болған жагдай пәтийжесинде адамның хәлсиз, хәрәкетке келмей қалыуы: *Анақ қолы мубтала болған* /Аққ./.. Тийкары тәжикше *мубтало*; а/ бир нәрсеге /ауырыуға/ дуушар болған, жинли. мәжгүн; б/ бахытсызлыққа ушыраған, капаланған т. б. уғымларды аңлатады /Тадж.-рус-сл., 235/. Бул сөз өзбек тилинде де сол мәниде қолланылады /УзРС., 268/.

Мүдәррис—мүдәрис. Ески ўакытлардағы диний мектеп оқытыўшыларын усылай атаған. Бул сөзге „Каракалпақша русша сөзлик“ төмендегише анықлама береди: „мүдәрис-бурынғы Хийўа ханлығындағы диний оқыў орны—медресениң басшысы“ /ККРС., 468/.

Парс. *модаррес* -муғаллим, оқытыўшы, профессор мәнисин аңлатады /ПРСл., 477/. Л. З. Будагов оны араб. *мүдәррис*—профессор, оқытыўшы, үйретиўши деп көрсетеди.²⁰⁷

Муҳир—мөр. Белгили мәмлекетлик хәм жеке документлерге, ис қағазларына басылатуғын мөр. Бул сөз тәжик-парсы тилиндеги *мўһр*—печать сөзинен таралған.²⁰⁸

Писәнтли — писентли, тексерилген, сыналған, гарантияланған /кепиллик берилген/, мақуланған, исенген деген уғымларда жумсалады: *Түкәншидан писәнтли алдық* /Досб./.. *Писәнт етмий йүрүпти* Мысаллардағы *писәнтли*, *писәнт* сөзлери арасында мәнилик жақтан өзгешелик бар. „Писәнтли“ сыналған, кепиллик берилген, исенген сыяқлы мәнилерди аңлатады. „Писәнт“ сөзи хәр ўақыт фейилге байланыслы болады: *писәнтли алыу*, *писәнт етмәу*.

Кубла диалект лексикасындағы „писәнт“ сөзи тәжикше „*писанд*“ — мақуланған, унаған, жағымлы, максетке муўапық келетугын /Тадж.-рус. сл., 307/ деген түсиниклерге байланыслы. Каракалпақ тили лек-

²⁰⁷ Л. З. Будагов. Сравнительный словарь., т. II, 219-бет.

²⁰⁸ А. К. Боровков Лексика среднеазиатского тегсира ХII—XIII вв., 227-бет; С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности..., 400-бет.

сикасына, оның қубла диалектине бул сөз тәжик тили арқалы араласыуы итимал.

Пушпан — пушайман, ашыу, кек өкшиш. Бул сөз „Алпамыс“, „Қырк қыз“ дэстанларында да гезлседн:

Қозгалған соң душпаны,
Кэхэринне мннеди,
Ишине сыймай *пушпаны*

/„Қырк қыз“, 195-бет/.

Пушпан өзбек тилинде *пушмон* [пушайман /УзРС., 335/, түркменше *пушман этмек* /РТМС., 634, 720/, уйғырша *пушайман* /РҮЙГС., 1097/, тәжикше *пушаймон* /Гадж-рус. сл., 315/ вариантларында қолланылады. *Пушпан*—этимоны бойынша өзбек хэм тәжик тиллериндеги *пушмон*, *пушаймон* сөзлери менен төркинлес.

Рисала — белгили маманлық бойынша қолланба, қурал, устав: *Рисалаңды билмэйман дедим* Ақб... Ол тәжик тилинде *рисола* түринде ушырасып: а/ трактат, шығарма, монография, додалау; б/ хат /Тадж.-рус. сл., 326/ мәнилериңде қолланылса, өзбекше *рисола*: а/ өнерментшилик бирлеспесиниң уставы; б/ трактат, сәлемлеме; в/ брошюра /УзРС., 344/ мәнилериң аңлатады.

Бул сөз қубла диалектке өзбек хэм тәжик тиллеринен арабша *рисалэ*—сәлемлеме, хат, трактат...²⁰⁹ сыяқлы мәниси менен кириуи итимал.

Тәпсир — мазмуны түсиниксиз нәрсени түсиндириу, аныклама берю мәнсинде айтылады: *Мақыраж дегән тәпсир болады*.

Мақыраж, *тәпсир* сөзлериңиң екеуи де нарсыша *тәпсир* — аныклама, түсиник, комментарий (ПРСл., 126/, шығыу, шығыс, нәтнәйже, жуумак /ПРСл., 474/ түсиниклериң билдиреди.

Түкән—магазин, дүкән, азық-ауқат, санаат товарлары, халыққа керекли буйымларды сатыу ушын ар-

²⁰⁹ Д. З. Будагов. Сравнительный словарь..., т. 1., 592-бет.

наўлы саўда орыны: *Түкәнши*.. /Досб./, *Түкәншидан писәнтли алдық* /Досб./ Бул сөздің басқа түркий тиллеринде ушырасыуы ҳәм келип шығыуы ҳаққындағы мәселе бираз кеўил аўдарарлық.

Кубла диалектте *түкән*—магазин, *дүкән* —темиршилик устаханасы деген мәнилерде қолланылса, оның қазақ тилинде де жергиликли өзгешеликлер менен ушырасыу фактлары гезлеседи. Мәселен, Қосғанай областы Торғай районындағы қазақлар тилинде *дүкен*-соқаның тиси /лемех/²¹⁰ деп аталады. Қазақ әдебий тилинде *дүкен*-лавка /РҚазС., 328/, кумық тилинде *түкен*-магазин²¹¹, әзербайжан тилинде *дүкан* /Рус.-азерб. сл., I, 525/, уйғырша *дүкан* /РўйгС., 534/, қырғызша *дүкән* /РҚрС., 319/, өзбекше *дукон* /РУзС., 328, ноғай тилинде *лавка түькен*²¹² түрінде қолланылады. Бул сөзди көпшилик түркий тиллеринен ушыратыу мүмкин. Енди *түкән* сөзинин шығыу дерегин қарастырып көрейик. Оның диалектке тәжик, өзбек тиллери арқалы аўысыуы игимал. Себеби тәжик тилиндегі *дүкон* /Рус.-тадж. сл.278/ өз сағасын парс. *доққан*-лавка, *дүкән*, магазин /ПРСЛ., 222/ деген сөзлерден алып, фонетикалық өзгерислерге ушыраған ҳәм басқа түркий тиллерине де аўысқан.

Үмбәт—үмәт, үмәт, бәтәти бір ўақыяның иске асырылыуына исеним, алдын ала тилек, әрман, дәме: *Үмбәти болса сол негә хабар амайды* /Досб./ Бул сөз арабша *үммәт*²¹³. Ол көбинәсе диний ұғымларға байланыслы гезлеседи /Мыс: *мусылманлықтан үмүтү болса*., *қудайдың үмбәти боса*/. Қазақша *үмәт* /ҚТТС., II, 437/, әзербайжан тилинде *умма*—исеним, дәмели болыу, күтиу /Азерб. рус. сл. 301/, түркменше *умыт*, *тима* /РТмС., 341/. Кубла диалектте *үмбәт*—үмәт, дәмели болыу, исениу деген мәниде өзинин толық формасын сақлаған ҳалында қолланылады.

Уазза—үгит, пәсияг, ўәсият: *План орыуланама, уазза айтып отырууң керәк* /Н-хан. Бул сөз қаз. *уағыз* /ҚТТС., II, 404/, өзб. *ваз*, *хутба* /РУзС., 667/.

²¹⁰ С. А. Аманжолов. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959, 372-бет.

²¹¹ Русско-кумыкский словарь. М., 1960, 387-бет.

²¹² Русско-ногайский словарь, М., 1956, 277-бет.

түркмен, *вагыз, несихат, үндев* /РТМС., 592/, кум. *ваьза — насигьат* /Рус.—кум. сл., 799/, уйғ. *вазэ* /РУйгС., 104/, кыргыз. *үгүт* /КРС., 666/, тэж. *ваьз, хутба, ваьзгуни* /Рус.—тадж. сл., 602/, парсы тилинде *ваз—үгит, нэсият* /ПРСл., 587/ формасында ушырасды. Л. З. Будаговдың сөзлигинде арабша *вазь* увещание, проповедь, речь²¹⁴ түрінде келтирилген.

Кубла диалекктеги *уазза* сөзі үгит, нэсият, ақыл сөз деген түсиниклерди береді. Оның морфологиялық қурылысы төмендегіше: сөздің тийкары *уаз* атлық сөз, буған атлықтан атлық жасаушы *а* суффикси жалғанған²¹⁵. Соның нәтижесінде *уаза* сөзі пайда болған. Ондағы *а* дауысшылары аралығындағы *з* қос сеске айналып, эпентеза процесі нызамы тийкарында „*уаз+з+а*“, яғни *уазза* түрінде кәлиплескен.

Уақым—бурынғы Хийўа ханлығында диний адамларға тийисли жерлер: *негизи уақым жер*.

Бұл сөз диалекте фонетикалық өзгеріске ушыраған қалында айтылады. *Уақыф* /эд.орф./ > *уақым* /диал./.

Парс. *вагф* төмендегіше мәнилерди аңлатады: 1/ кудай жолына садақа ямаса ўэсияг етип қалдыруй; 2/ басқа биреўге беріў хуқықынан айырылған ийели жер; 3/ пауза, алыс /ПРСл., 588/.

Фазалат—адамгершиликке, унамлы қасиетлерге байланысly айтылатуғын сөз: *Әнуў-фазалатлар байаны*. Бундағы *әнуў*—кеширим мәнісінде айтылған. *Фазалат* араб, *фазл ~ фазилат*—ержеткенлик, адамгершилик²¹⁶ мәнісин билдиреди. Бұл сөз гэжик хәм өзбек тиллеринде: а/ эржеткенлик, артықмашлық; б/ билимлик, эрудияция: билим, талант мәнілерине ийе /Тадж. рус. сл., 405; УзРС., 486/.

Халқа—курсаў, шеңбер, сақыйна, жүзик; сырға; *Бир биреўгэ илдирэтуғун халқасы бар* /Акк/. Араб. *halka*: а/ сақыйна; б/ түйин; в/ курсаў /Турец.-рус. сл. 229. Бұл сөздің тэжик хәм өзбек тиллеринде де ушыратыў мүмкин (Тадж.-рус. сл., 497; УзРС., 651/.

²¹³ Л. З. Будагов. Сравнительный словарь., г. II., 392-бет.

²¹⁴ Сонда, 303-бет.

²¹⁵ В. С. Расторгуева. Краткий очерк грамматики таджикского языка. „Таджикско-русский словарь.“ М., 1954, 543-бет.

²¹⁶ А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тифсира XII—XIII вв., 344-бет.

Шандан – есансыз, сан-әлұан деген ұғымды билдиреді; *Тухуму бирдур, мийўэси шандан болур* /Мйш/.

Тәжикше *чандон* төмендегіше мәнилерде қолланылады: а/ соншалық, соншама, усылай, сонша, көп; б/ канша болса да; в/ сол ұақытқа дейін, хәзирше; г/ баянлауыш сөз бенен қатар келгенде бийкарлау мәнісін билдиреді /Тадж.-рус. сл., 437/. Бул атама өзбек тилинде де бар /УзРС., 515/.

Шардэрэ – төрт тәрәпинен де есик қурылған бөлме /жай/: *Шардэрэгэ келип түскен*. Тәжик тилинде „чордара“: 1/ гөрг есик қурылған бөлме: екеуі арқа тәрәпинен, екеуі кубла тәрәпинен; 2/ екинши этажда орналасқан төрт есикли бөлме /Тадж.-рус.сл, 445/.

Шән – адамның пәнжеси, табаны, аяғы қолы, алақанының басқан изи /Н.-хан/. Тәжик тилинде бул сөздің тийкарғы үш функциясы көрсетилген: чанг-І: шаң, II табан, тырнақ, шаппат; ашылып турған алақанының өзи: III: музыка әсбабы /Тадж.-рус. сл., 436/.

Биз кубла диалект лексикасындағы араб-иран сөзлериниң гейпараларына тоқтадық. Буннан усы диалекттеги араб-иран сөзлерин туўели менен сыпатланды деген жуўмақ келип шықпайды.

Ерге ұақытларда араб басқыншылары Орта Азиядағы халықларды басып алыу менен бирге оларды өз динине ендирип, диний жақтан бағындырыўды мақсет еткен еди²¹⁷.

Халық өз азатлығына Октябрьдің жеңиси арқасында еристи. Усының нәтийжесинде карақалпақ миллий тилиниң раўажланыўына кең мүмкиншиликлер туўды. Араб-иран тиллеринен сөз аўысыу процесі Уллы Октябрь революциясына шекемги дәўирде ғана актив ҳәрекетке ийе болған еди.

Кубла диалектке араб-иран тиллери элементлериниң көплен аўысыўына кубла диалект ўәкиллериниң қонсылас Хорезм, Хийўа жерлеринде жасаўшы өзбек хәм тажиклер менен тығыз қарым-қатнаста, экономикалық, мәдений т. б. байланыста болыўы себепши болған.

²¹⁷ Л. Кеңесбаев. *Ф. Мусабасев. Қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика)*. Алматы, 1962, 98-бет.

8. ӨЗБЕК ХЭМ ТҮРКМЕН ТИЛЛЕРИНЕН КИРГЕН СӨЗЛЕР

Кубла диалект лексикасында белгили орынды ийелешти группа-өзбек хэм түркмен тиллери аркалы аўыскан сөзлер.

Бул жердиң территориялық, мәдени т. б. шараятларына байланыслы билимлендириў, административлик, кенсе жумыслары, жергиликли орындардығы жәмийетлик ислер өзбек тилинде өткериледи. Оқыў-тәрбия ислери де усы тилде алып барылады. Усы жердеги карақалпақлар географиялық орналасыўы бойынша өзбеклер хэм түркменлер менен компактлы жайласқан, яғный Өзбекстанның Хорезм, Бухара хэм Түркменстанның Ташаўыз областьлары менен қонылас. „Бир тилден екинши тилге аўыскан сөзлерди изертлеў мәселесинде бул сөзлерди тилде бар тийкарғы сөзлерден айырыў, сол тилге сөздиң аўысыў хэм кириў жолларын анықлаў методологиясы истинң басламасы болып есапланады.“²¹⁸

✓ Өзбек хэм түркмен тиллери аркалы диалектке аўыскан сөзлердиң шегарасын айырмай, олар туўралы белгили бир пикирге келиў кыйын.

Бир тилдиң екинши тилге тәсири ҳаққында В. С. Расторгуева, т. б. авторлар мынадай деп көрсетеди: „екинши тилдиң ана тилине тийгизген тәсири еки тилликтиң /двуязычие/ тиллери хэм формалары, сол жерде турыўшылар арасында ен жайлы дәрежеси хэм басқа тилдеги халық менен байланысының көптен берли болыўы тийкарында анықланады“²¹⁹. Бул пикирдиң кубла диалекттеги өзбек хэм түркмен тиллери аркалы аўыскан сөзлерди анықлаўға да тиккелей қатнасы бар. Себеби, Орта Азия хэм Қазақстан жериндеги халықлар бир-бири менен әсирлер бойы тәгдири хэм тиллериниң тарийхий раўажланыўы жағынан усас болып келди.

Белгили рус илимназы И. А. Бодуэн де Куртенэ тиллер арасындағы өз ара гәсир, сөз аўысыў процесс-

²¹⁸ В. А. Богородицкий Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань, 1953, 204-бет.

²¹⁹ В. С. Расторгуева, Ч. Х. Бакаев, М. И. Исаев, А. А. Керимов, Л. А. Пирейко. Типы двуязычия у иранских народов Советского Союза. VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август, 1964). М., Изд-во „Наука“, 1964, 7-бет.

лери ҳаққида айта келип: „ҳеш қандай да таза араласпаган... тил жоқ ҳам болуви мумкин эмес“²²⁰—деген еди. Тилларди араласқан ямаса араласпаган деп есапламай, ал“ ... оларды барлық ўақытта ҳар қыйли контактта“²²¹ деп санаў керек. Өз ара контакт /байланыс/ нәтижесинде сөзлер бир тилден екинчисине аўысади. Кубла диалект лексикасындағы өзбек ҳам түркмен тиллери арқалы сөз аўысыў процесин қарастырғанда В. Решетов, Т. Иброҳимовлардың „... өзбек тили диалектлериниң қазақ, түркмен, қырғыз ҳам қарақалпақ тиллери менен генетикалық байланыслары өзбек тилиниң өз ишинде салыстырма методты кеңнен пайдаланыўға имканият береді“²²² деген пикирине игибар бериў керек.

Өзбек ҳам түркмен тиллериниң тәсири көбинесе диалекттиң сөзлик составында көринеди. Өйткени тарихий ўақыялар ҳам өзгерислертиң сөзлик тәрипинде, айырым алғанда сөзтиң лексикалық мәнісинде көбирек көзге тасланады.²²³ Халықтың басынан өткерген тарихий дәўирлериниң гүўасы ирегинде биринши нәубетте оның сөзлик составы байыйды. Бир тилден екинчисине аўысқан сөз сол тилтиң фонетикалық, морфологиялық нызамларына байланыслы өзгериске ушыран, тилде қәлипеседи.

Революцияға шекемги дәўирде өзбек ҳам түркмен тиллеринен көп ғана лексикалық бирликлер аўысқан. Кубла диалект лексикасында өзбек тили арқалы аўысқан сөзлер көбирек көзге түседі. Диалекттеги аўысқан сөзлертиң екинши группасы түркмен тилинен кирген. Бул гейпара жерлерде Төрткүл районы „Совет Өзбекстаны“ колхозы Аққамыс аўылында, М Горький атындағы колхозда, Бируний районы „Коммуна“ кол-

²²⁰ И. А. Бодуэн дэ Кургенэ. О смешении хрикогенных иезиков. „Журнал министерства народного просвещения“. 1901, № 9, 14-бет.

²²¹ Р. А. Будагов. Введение в науку о языке. М., 1958. 395-бет.

²²² Виктор Решетов, Турсун Иброҳимов. Өзбек тилишуослигидаги баъзи ақтуал проблемалар. „В. И. Ленин номидаги Ўрта Осиё давлат университетиниң илимий асарлари“, Өзбек тили масалалари, САГУ нашриети, Тошкент, 1957, 16-бет.

²²³ В. А. Звегинцев. Семасология. Изд-во МГУ, 1957, 256-бет.

хозында т б. карақалпақ, түркмен халықларының аралас жасауына байланысты...

Төменде өзбек хәм түркмен тиллеринен кубла диалект лексикасына аўысқан мынадай сөзлерди алып караймыз:

Ағзы — аўызы, адамның, жанлы-жаныўарлардың т. б. аўқатланыў ағзасы: *Ағзы бирдур, тили йеки* /Ийш./, *Өзб. огиз* /УзРС., 313/, түркм. *ағыз* /РТмс. 654/.

Алақо — байланыс, қарым-қатнас: *Бизиң бу районлардың оның менен көп алақосы жоқырақ*. *Өзбекше алақо* /РУЗС., 769/ формасында ушырасады. Кубла диалекттеги *алақо* сөзи фонетикалық өзгериске ушыраған: диал. *алақо* < өзб. *алоқа*, яғний онда *о а, а* > *о* өтиў процесслери көринеди.

Анда — сол ўақытта, анаў, усы, ол деген мәни беретўын силтеў алмасығы: *Рәбийа анда отыра береди*. *Өзбек тилиндеги анда* /УзРС., 34/ сөзи диалектте өз формасында өзгериссиз қолланылады.

Асасланыў — тийкарланыў, сүйениў, тирек етиў: *Негә асасланып берәсәң дийди*. Бул сөз өзбекше *асосланмоқ* /УзРС., 41/ деген феийл сөздиң кубла диалектте лексика-фонетикалық хәм лексика-морфологиялық өзгерислерге ушыраған түри.

Асасы — тийкары, негизи: *Қарры асасы Көк шегәдә туўулған*.

Асасланыў сөзиниң тийкары-*асасы*, өзбекше *асосий* болып есапланады.

Ашақ — узақ, алыс жер: *Бирәуу ашақ баржақ* /Акб./, Бул сөз жергиликли түркмен аўызекли тилинен кириўи итимал. Ол ески түркий жазыўлары ескерт-

кишлеринде ^А*asa* ²²⁴ формасындагы ҳал феийл түринде ушырасады. *Аша* сөзине *қ* аффикси жалғанған *ашақ* раўини жүзеге келген. Келтирилген мысалдагы *баржақ* сөзи де тийкаргы морфологиялық қәсийетлери хәм этимологиялық шығысы жағынан түркмен тилине тән ²²⁵.

Әсә — онда, олай болса. Диалектлик *әсә* бул жерде

²²⁴ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности., 360-бет.

²²⁵ А. Н. Конопов. Тюркские этимологии. „Ученые записки Ленинградского государственного университета“, № 179, серия востоковедческих наук, вып. 4. Л., 1954, 273-275-бетлер.

қарсылас мәнилі дәнекер сөз; *Қауун кесип жесң әсә*. Өзбек тилиндеги *әсә* сөзиниң диалектке аўысқан түри. Фонетикалық өзгериске ушырап /*Ә>ә*/, өзб. *әсә*, диал. *әсә* түринде қолланылады.

Бағалар-балалар, жас өспиримлер, нәрестелер: *Бағалар сау болса көрәрдә. Мына бағалар не иш менән кегән. Армияға кеткән бағалар.*

Өзбек тилинде *болалар, фарзандлар* (РУЗС., 160), түркменше *чагалар, балалар* /РТМС., 140/. Диалекттеги *бағалар* фонетикалық формасы бойынша түркмен тилиндегиге жақын.

Бәдирәң-қияр. Бул Хорезм говорларынан кубла диалектке аўысқан. Хорезмлик өзбеклер қиярды *бадраң*, өзбек әдебий тилинде *бодринг* /УЗРС, 78/ деп аталады. Диалекттеги *бәдирәң* сөзинде *а>ә* даўыслыларының алмасыўы хәм эпентеза процесин /қосымша и сесин/ байқалады.

Гитжақ-кетежәк: *йертәң ойаққа гитжақ йедик* /Ақб/. Түркмен тилинде феийлдин келер мәхәлиниң аффиксн-*жақ-жәк* хәр бир бетке тийисли көрсеткишсиз бетленеди: *мен гитжәк, сен гитжәк, ол гитжәк*- „я пойду“, „ты пойдешь“, „он пойдет“²²⁸. Кубла диалектте де *гитжақ* сөзи феийлдин келер мәхәли билдиреди. Мәнисин хәм формасы түркмен тилиндеги /*гитжәк*/ сыяқлы. Диал. *гитжақ* // түркм. *гитжәк* сөзлеринде *е-а* даўыслылары хәм *к-қ* эксплозив даўыссыз фонемалары өз-ара алмасқан. Келтирилген дереклерге сүйенип, диалекттеги *гитжақ* феийл сөзи түркмен тилинен аўысқан деп айтыўға болады.

Гөмуў-көмиў, жерлеў, жер астына топырақ пенен жасырыў: *ўол өлгәндә Султан бабаға гөмәди*. Бул сөз түркмен тилиндеги *гөмлек* сөзин /РТМС., 549/ арқалы қәлиплескен.

Дәрйә // *дойра*-дәп, музыкалық әсбап /Ақк/. Хорезм говорларында *дейра* /әд. орф. дойра/. Өзбекше формасына қарағанда метатеза кубылысы /дәрйә-дейра/ хәм даўыслы фонемалардын /*е>ә*/ өзгериске ушыраўын көринеди. Бул сөз диалектке өзбек аўызекин сөйләў тили хәм Хорезм говорлары арқалы өзлескен.

²²⁸ А. Н. Кононов. Тюркские этимологии., 273-274-бетлер

Жоран - шулық, түрлі жиптен тоқылған, аяққа кийетуғын кийим: *Жораненэн болады го* [Досб./]. Тийкары түркмен тилиндеги *жоран* [РТМС., 390] сөзинен аўысқан.

Идора-кенсе, жұмыс басқаруы орны: *Шу идора-қачан ишкэ түшэт йекэн э?* Бул сөз кубла диалект-типе өзбек тилинен [идора-РУЗС., 625] кирген.

Икайа - әнгиме. Өзбек тилиндеги *ҳикоя* [РУЗС., 720] сөзиниң кубла диалектте сөз басында даўыссыз сесгин түсип қалыуы процесине [контракция, аферезиске] ушыраған түри [салыс: диал. *икайа* : өзб. *ҳикоя*]. Келтирилген мысалда даўыссыз фонемалардың өз ара сәйкес кубылысы [a < o] бар [диал. *икайа*] [өзб. *ҳикоя*]. Барлық жағдайларды есапқа алғанда *икайа* сөзи өзбек тилиниң жергиликли өзгешеликлеринен диалектте аўысқан деуге болады.

Йадгэр - естелик. Өткенди есте сақлауы ушын белги, нышан: *Тек йадгэрлик учун йазылған* [Қарамазлы... *йадгэрлик* ушун *боған* [Қарамазлы]. Өзбек тилинде *едгорлик* [РУЗС., 525], түркменше *ядгэрлик* [РТМС., 460] формаларында келип, кубла диалекттеги *йадгэр* сөзине сәйкес келеди. Бул сөз өзбек хәм түркмен тиллеринен теңдәй аўысыуы игимал.

Йанги - жаңа, таза, тутылмаған: *Йанги техника дегэн қарылпақта...*

Диалекттеги *йанги* келбетлик сөзи Хорезм говорларындағы *йаңа*, өзбек әдебий тилиндеги *янги* [РУЗС., 444] сөзлери менен төркинлес хәм кубла диалектте өзбек тилиниң жергиликли өзгешеликлерин менен аўысқан.

Йарлық - грамота, қағаз [жарлық, фәрман] ²²⁷. Иси, тәрғиби, халық алдында көрсеткен ҳадал хызметини ушын берилетуғын рәсмий жазбаша түрдеги документ: *йарлық грамота алдым*. Махмуд Қашғарийдин сөзлингинде *йарлік* қағаншын [түркише], ханның [монғолша], императордың [қытайша], хожайынның хаты, буйрығы [чигиль тилинде, хәм буны оғузлар билмейди] ²²⁸ деп көрсетилсе, ески түркий жазыулары естеликлеринде *jarluq* ; *jarluq* деп оқылады. *Jarluq* — при-

²²⁷ Русско-каракалпакский словарь. М., 1947, 150-бет.

²²⁸ Махмуд Кошгарий. Девону луғотит түрк, III т. Тошкент, 1963, 49-бет; Узбекско-русский словарь. М., 1959, 506-бет.

каз /буйрық/, монголша *jarlik*²²⁹ болып қолланылады. *Йарлық* сөзінің ертеректегі мәнісі буйрық, фәрман. Бул сөз кубла диалектке өзбек тилинің фонетикалық нормасын саклаган ҳалында кирген. Ол диалекттеги хәм өзбек тилиндеги /диал. *йарлық*/ /өзб. *ёрлик*, вариантларды салыстырып көриў арқалы тастыйықлапалды.

Лауазым - белгилн хызмет орыны, жұмыс ислейтуғын, атқаратуғын жер: *Қолынан лауазымын алып сорлатиман*. Бул өзбек тилиндеги *лавозим* /УзРС., 237/ сөзінің кубла диалекттеги фонетикалық айырмашылығы менен колланған формасы.

Мухбир - хабаршы, газета-журналларға, т. б. мақала, хабар жазып туратуғын адам: *Шу мухбирлармаған керек еди*. Тийкары өзбекше *мухбир* /РУЗС., 312/ сөзи.

Мудур - басқарыўшы, белгилн хожалықты басқарыўшы мәкеме басшысы: *Азанда таўық ферма мүдүрү күрди муну*. Диалектке аўысқан вариант өзбек тилиндеги *мудир* /РУЗС., 200/ сөзи екенлигин келтирилген мысал дәлиллейди.

Немә - не өзи, не нәрсе, қандай нәрсе, не айтып турсан деген мәнилерди билдириўши алмасық сөз: *Немә, Рүстәм кегән жоқ па?* Ол өзбек тилиндеги *нима* /РУЗС., 954/ сөзінің диалектлик варианты сыпатында ушырасады. Диалекттеги *немә* сөзинде *e < и*, *э < а* даўыслылары өзбекше вариантына қарағанда фонетикалық өзгериске ийе.

Ничик - не ис. Истиң төркини неде, не ис? қандай ис? деген сораў алмасығы мәнісин береді: *Буничиктур, беш барып, төрт қайтмағы* /Ийш/. *Заман ничик заман болды* /Сыдық шайырдан/. Кубла диалекттеги *ничик* өзб. *нечук*-тиң фонетикалық өзгериске ушыраған варианты.

Оңа - *оган*. Ол бетлеў алмасығының бирлик сан, барыс сеплигиндеги формасы. Диалект лексикасына түркмен тилиндеги *оңа* алмасығынан аўысқан.

Рассом-сүүретши, художник, сүүрет салыўға қәнийге адам: *Рассом келди ғо* /Ақб.. Өзбек тилинде *рассом* /РУЗС., 940/.

²²⁹ С. Е. Малоп. Памятники древнетюркской письменности... 385-бет.

Рэхбар-басшы. Белгили бир мәкемеге басшылык етиўши, басқарыўшы адам: *Бир рэхбар берэман деди* /Ийш/. Бул сөз өзбекше *рахбар* РУЗС., 749/ сөзинен кубла диалектке аўысқап. Сөздин бас позициясындағы *a > ә* даўыслы фонемаларында фонетикалык жақтан өзгерис бар.

Сазақ-сексеўилдин майда түри. Хәр қайсы бир тайақ алып сазақтан... /Сыдық шайырдан/. Хорезм говорларында *дә-сазақ*. Бул сөз жергиликли Хорезм өзбеклери хәм кубла районлардағы өзбеклер тили арқалы диалектке тараған.

Санга-саған. *Сен* силтеў алмасығының барис сеплигиндеги түри: *Санга жәрдән босын дән...* (Өзбек тилиндеги *сенга* /РУЗС., 857/ силтеў алмасығының бириши позициядағы *e > a* даўыслылары өзгерип, диалектке аўысқан түри.

Сартараш-шашгараз. Шашты, сақал-муртты алғызатуғын орын хәм оны кәсип еткен кәнийге адам: *Сартараш дүкән* /Ийш/. Ол өзбек тилинде *сартараш* /УЗРС., 357/ түринде қолланылады.

Сатйан-сатқан. Буйымды өз баҳасына туратуғын акшаға ямаса оған қуны тең нәрсеге алмаслаў: *Германия алған адамларын Америкаға сатйан ақыры* /Акк/. Усы сөздеги /сатйан/ *йан* аффикси түркмен тилиндеги келбетлик фейилдин хәзирги мәхәлли билдириўши-*ян*; *йән* аффикслери менен форма жағынан бирдей. Мысалы: *гөтер-йән, дем алян, учян*²³⁰.

Кубла диалекттеги бул сөзди түркмен тилиндеги вариантына салыстырып, *сатйан* сөзи морфологиялык белгилери бойынша түркмен тилинен өткен деген жуўмаққа келүүге болады.

Сахт-катар, алған бағыт, нийет еткен ис: *Атларыңның не деп басларың тарттың, қайтсе өе бул жерде сынбасың сахтың...* /„Қырқ қыз“, 274/.

Сахт өзбек тилинде *сохт* формасында келип: *a/* қурылыс, катар; *b/* сыртқы түри, фигурасы; дене қурылысы /УЗРС., 379/ деген мәнилери билдиреди.

²³⁰ Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. Фонетика и морфология /под ред. Н. А. Баскакова и М. Я. Хамзаева/. Ашхабад, 1964, 180-бет.

Бул сөз тәжик²³¹ хәм парсы²³² тиллеринде де бар. Оның бул тиллердеги мәнісн өзбекше мәнісн менен бирдей. Ал парсы тилинде ол қыйып, қағаң, аўыр, азаплы деген мәнилерди аңлатады²³³.

Тәржима-бир тилден екінши тилге аударыў: *Султан Хусайн заманында бул китап парсы тилинә тәржима қылымды* [И.-хан]. Кубла диалектке өзбек тилиндеги *тәржима* /УЗРС., 408/ сөзи аўысып, ондагы *а* -*ә* фонемалары фонетикалық өзгериске ушыраған.

Худ // *хут*-тек, тек ғана, тап, арнаўлы: *Худ ўезинә тигәди* [Бир орайы]. *Хут әлиппәни шығуу ушун он сәккиз ай керәк* [Ийш]. *Хут соның үйинә барып түсәли. Хут баймақлының Уәзи...* [Ақб]. *Худ* // *хут* сөзлери өзбек хәм түркмен тиллеринен өзлескен. *Худ* өзбекше *худ, худди* /УЗРС., 506/ хәм *хут*, түркменше *хут* /РТМС, 674/.

Хайат-тиришилик, өмир сүриў, күнделикли турмыс кешириў: *Олда бир хайат кешириўши мақулуч* [Аққ]... *Хайат уақтында бир көрсәтип йеди* [И.-хан]. *Хайат дегән тиришилик*. Бул сөз мазмуны хәм формасы бойынша өзбек тилиндеги *хәйт* /УЗРС., 648/ сөзи менен бирдей хәм сол тилден өзлестирилген.

Хәли-еле; ўақытты, мезгилди билдириўши рәўиш сөз ²³⁴ *Хәли бизләрднң доходты берген жоқ* [Аққ]. *Хәли* рәўиши өзбекше *хали* /УЗРС., 650/ хәм түркменше *хәли* /РТМС., 162/ сөзлеринен өзлескен.

Хийсаб-есап: бул жерде: теңи жоқ, билгиш деген мәниде. *Бируний алымлықта хийсабсыз*. Өзбек тилиндеги *хисоб* /УЗРС., 658/ сөзи кубла диалект лексикасынан орын алып, диалектте *о* > *а* даўыслы фонемалары өз-ара өзгерген.

Химмәтләу-хүрметләу, дыққат бөлнү, кең пейиллик, ар-намыслы: *Қатчынны химмәтләсә, марапатласа кем болмайды*. Өзбекше *химмат*-кең пейиллик, дыққатлы, гамхорлық /УЗРС., 658/ сөзи кубла диалектке өзиниң тийкаргы формасын сақлаған тү-

²³¹ Тәжикше: *сохт* [Таджикско-русский словарь... 364-бет].

²³² Парс. *сахт* [Персидско-русский словарь... 275-бет].

²³³ Бул да сонда. 275-бет.

²³⁴ И. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II., 221-бет.

ринде кирген. Бунда /диал. *ҳиммат* ~ өзб. *ҳиммат*/ а) э фонемаларының фонетикалық өзгериске ушырауы көринеди.

Шиймолий - арқа: *Шиймолий Хорезмгә йтады*. Кубла диалектке ол өзбекше *шимолий* [УзРС., 541/ сөзинен аўысқан.

Шол // *шу*; *шул* - сол, ана [анаў], усы, ол: *Шол Ұорысты излэп кеткэн. Шу шаш дегэн кеткэн тап желкэсинэ түсэди* [Акқ]. *Тумақ кийил турған шу. Шул йелгэ... Шу лийкин таудың арқасы*.

Өзбекше *шу* [УзРС., 547/], түркменше *шу*, бу [РТМС, 870/].

Шол сөзи қарақалпақ тилиндеги „сол“ силтеу алмасығы екенлигин, ондағы *с*/*ш* дауыссызларының өзбек тили тәсири менен диалектте фонетикалық өзгериске ушырауын көремиз.

Шуяқ - сол жақ, сол тәреп, сонда: *Әпкэт шуйаққа* [Н.-хан]. Бул сөздің бириңши компоненти өзбек тилиндеги *шу* [УзРС., 547/ хәм екиншиси *йақ-жақ* сөзиниң фонетикалық варианты.

Шүйэр - сол жер: *Мени шүйэрдэ туўған*. Ол өзбек тилиндеги *шу* силтеу алмасығы [УзРС., 547/ менен *йэр* атлық сөзиниң биригиуинен пайда болған.

Кубла диалекттеги *шунда* [эд. *сонда*], *шундай* [эд. *сондай*], *шунуң* [эд. *соның*] сыяқлы алмасықлардың төркини өзбекше *шу* сөзине байланысly.

Жоқарыда кубла диалект лексикасына өзбек, түркмен тиллеринен аўысқан сөзлердин гейпаралары усынылды. Келтирилген мысаллар бул тиллерден сөз аўысыу кубылысларына сыпатлама бериуге хызмет етеди. Диалекттеги сөзлердин лексикалық, грамматикалық, базы бир жағдайда фонетикалық нызамларын түркий тиллери менен салыстырып көриу-онын раўажлануу дереклерин /бир тилден екинши тилге ауысыу процесинин/ ашып бериуге хызмет етиуи хәм кең имкәнният туўдырыуын естен шығармау дәркар²⁵.

Өзбек хәм түркмен тиллеринен диалектке аўысқан

²⁵ Виктор Решетов, Турсун Иброҳимов. *Ўзбек тилшунослигидаги башки актуал проблемалар*. 15-бет; А. К. Боровков. *Галжикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков*. Ученые записки института Востоковедения АН СССР*, т. IV, М., 1952, 165-200 бетлер

сөзлердің нызамлықларын үйрениў ушын алды менен усы процессги болдырагуғын кубылыс, жағдайларды салыстырыў керек. Дурысында да бул жағдай өмир-талабынан, турмыс зөрүрлигинен диалект ўәкиллеринин жасаган тил орталығынан ҳам т. б. факторларда келип туўады.

Кубла диалект лексикасына өзбек ҳам түркмен тиллеринен сөзлердің аўысыўы мине усы жағдайлар тий-карында әмелге асты.

9. РУС ТИЛИНЕН КИРГЕН СӨЗЛЕР

Елимиздеги басқа түркий тиллери сыяқлы қарақал-пақ тилиниң лексикалық составына да рус сөзлери Уллы Октябрь революциясына дейинги дәўирде-ақ кире баслаган.

XIX әсирдин екинши ярымында Ф. Энгельс рус тилинин роли туўралы айта келип, мынадай деген еди: „Россия шығысқа қатнас мәселесинде ҳақыйкаттан да прогрессивлик роль аткарады.“²³⁶

Бул тилди үйрениў арқалы рус халқының әдебия-ты, мәдениаты менен танысып, олар менен экономикалық қарым-қатнас орнатыўға, миллий мәденияттың раўажланыўына кең мүмкиншилик туўатуғынын реалы турмыс дәлиллеп отыр.

Революцияға икемги дәўирде үстем класс ўәкил-лери рус тилин үйрениўге тосқынлық жасап келди.

Рус лексикасынан қарақалпақ тили ҳам оның кубла диалектине сөзлердің өтиў дәўири-XIX әсирдин II яры-мына, яғный тийкарғы халық массасының Россияға қосылғаннан кейинги дәўирине туўры келеди. Ол ўа-қытта рус тилинен аўысқан сөзлер саўда қатнасықла-ры, әскерий, сиясий, мәдений, административлик ис-лерге байланыслы ҳам бир жағынан күнделикли тур-мысқа тән сөзлер болды.²³⁷

Рус сөзлериниң тилимизге көплен аўысыў дәўири-Октябрьден сонғы дәўир. Әдебий тил менен диалек-ткге сөзлердің келип қосылыўы тилдің раўажланыўы,

²³⁶ Письмо Ф. Энгельса К. Марксу от 23 мая 1851 г. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения (перепечатки 1814-1853), т. XXI, М.—Л., 1929, 211-бет.

²³⁷ П. А. Баскаков. Состав лексики каракалпацкого языка и структура слова., 79-бет.

байыуы ушын тийкаргы дереклерден саналады. Рус тилинен аўысқан сөзлер тил лексикасының көпшилик бөлімлері хәм терминологияның арнаўлы шақапшаларын өз ишине алды.²³⁸

Кубла диалект лексикасына рус сөзлери Октябрьден сонғы дәўирде кире баслаган. Онда турмыстың хәр кыйлы шақаплары-аўыл хожалығы, мәденият, ден саўлық т. б. байланыслы сөзлер көп. Олар улыўма қарақалпақ тили сөзлик составындағы өзіндей эквивалентлерине салыстырғанда айта қаларлық изоглоссалық вариантларына ғана емес, ал лексика-фонетикалық, сондай-ақ фонетикалық өзгерислерге де ийе. Диалект лексикасындағы рус тилинен аўысқан сөзлер шәртли түрде 8 бөлімге бөлинеди:

1/ **Сиясий-жәмийетлик хәм административлик басқаруўға байланыслы сөзлер:** *закун* || *зәкүн* |эд. закон|;²³⁹ *Закон су. Зәкүнүңди мынйаққа алып қой деди; кем-самол* |комсомол|: *улкән балам кемсамолға кирип, он тоғыз жасында йеди; ләлиг* || *нәлүк* |налог|: *ләлигүңди берәсәң... деп. Нәлүккә жеткиндәй боп қутуламыз; пенсә* |пенсия|: *Со жаңағы пенсәгә шықты; райсибис* |райсобес|: *Уону райсибис нетпәйди* |Ақб|; *сабрайын* |собрание|: *Усу жердә сабрайын болды; совет* |совет|: *Севетти құрған уақтында небир адамлар келди* |Ақб|; *слот* |слет|: *Слот болды го* |Ақб|; *Биздә пилләкәрлердиң слоты болады* |Н.-хан|; *ырайун* |район|: *Гәш пыланшыда ырайун бойынша бир адам йекән т. б.*

2/ аўыл хожалығы өнімлери, техникасы хәм оған байланыслы сөзлер: *бақ* |бак|: *бистобка* || *вистовка* |выставка|: *Сахат йеддидәмә бистобкаға чықамыз* |Нәш|; *Вистовкаға Москваға бардық* |Н.-хан|; *звина* |звено|: *Баста звина болған* |Ақк|; *иси батыр* |экскаватор|: *Иси батыр деведиго; ишкәп* |шкив|: *Мынау ишкәп қайыстың ишкәби; көндик* |копюшья|: *Көндиктә исләди* |Майем|; *мханизм* |механизм|: *Бир кәттә жүрип турған мханизм бар дийди* |Н.-хан|; *си-*

²³⁸ Н. А. Баскаков. Тюркские языки южной Сибири. Алтайский язык. В сб: „Младонисемные языки народов СССР“. М.-Л., 1959, 152-бет.

²³⁹ Биринши орында кубла диалектеги, скобка ишинде рус әдебий тилиндеги формалары келтирилди |О. Д.|

литр /селитра/: Шегәгә силитрди көп берсәң қар-
быз болады; шиланки /шланга/: Косилканың шилан-
ки И.-хан/ т. б.

3/ ис қағазлары, есап хәм саўда ислерине катнаслы сөзлер; бириказ /приказ/: Быйыл тазадан бир бири-
каз болып жерди алдылар; диала /дело/: Диаласын
таууи әжелди гой; жалопы /жалоба/: Биз ақыры сон-
дай жалопы қылдық /Хәм/: кәссийир /кәстир /кассир/:
Тәшкеңгә кетиппә кәссийир. Кәстирин башшылар
апарып; митр метр/: Муз бир митрдән асламырақ қат-
ты го И.-хан; наўмир /номер/: наўмири оурус кел-
сә; опит /буфет/: Бир баласы капративте опит ача-
ды; читауут /счетовод/: Әлимып дегән читауут;

4/ транспорт, қурылыс, байланыс хәм санаат исле-
ринне байланыслы сөзлер; аптабыз; аптаууз /автобус/:
Уөзи аптабыз, алты дигәришиги бар. Аптаууз жи-
бәрипти; баз /автобаза/: Баздың арйағында бираз
қарылпақ бар; забыт//зауут /завод/: Забытқа мына
жол туўру. Зауутта исләйди Майем; каладор//кали-
дор /коридор/: Каладордың иши бир стена. Цент-
ральный коидор бар; мата//матасәкил //мәтәсәкил//
мотсикил/мотоцикль/: Мата менен әкипти. Мәтә-
сәкил менен келди. Мотцикилдиң алдында мынау
қол былай ойнап турады го Аққ; машина дебит
/ГАЗ-69/: Шерипбай минәди машина дебит/ Қарамаз-
лы; тақсы /такси/: Тақсы туттуқ; тхник /техник/:
Жайдың тхниги /И.-хан/.

5/ мәдений ағартыу, халық билимлендириуи хәм
ден саўлықты сақлау ислерине байланыслы сөзлер:
инстот /институт/: Инстотта оқып жүргән; инду-
алид /инвалид/: Агам индүалид /И.-хан/; куронт/
курот /курорт/: Мен бирақ куронтқа бардым /Досб/;
Со мапазда куротқа кеткән йекен /И.-хан/; қули
/клуб/: Мәзи бир салынған қули /Аққ/; мәзий /му-
зей/: Мәзийда бизиң сүўрәт тур экән /Ийш/; нерби
/нерв/:... ишки нербиләриң сау деди /Аққ/; рәңгән
/рентген/: Тешкәрип көрип рәңгәнгә түшүрдү;, хәп-
тәк /аптека/: Хәптәк күмбатарда /Майем/;

6/ әскерий, физкультура хәм спорт ислерине бай-
ланыслы сөзлер: ақап//оқап /окоп/: Ақаптың үсти-
нән ийт секирәди. Оқаптың ишиндәгәм көринәди;
буталион//паталион /батальон/: Уөзимизди бутали-
онға алып кетти. Паталионға кеттиго /Аққ/. Уор-

таншымыз паталионга кәтип, со тас көмирдә қалды; камандир/|камандияр |командир/; Камандирләр бундай еттирмәйди |Аққ|. Камандияры жазып бәрә бергән |Ақб|. Майыр |майор/; пушқы |пушка/; Қырқ. беш дегән пушқы бар |Аққ/; ыстадиан |стадион/; Үл-қән ыстадианды айналдырып жүрекән |Ийш/.

7/ Үй әсбап-үскенелерч, азык-ауқат хәм кийим-кеншек атамаларына байланыслы сөзлер: камыт |конфета/; кәстирилкә |кастрюля/; пәшийнә |печенье/; пилмән |пельмени/, шепкә |шапка/; Әй шепкәли, қашаңғы арқалап жүрәсәң |Досб/; шетки |щётка/; пәтийңки |ботинка/ т. б.;

8/ календарь, астрономия хәм хәр кыйлы өлшеу-лерге байланыслы сөзлер: агус |август/; Он екннши агус күнү мен китап алдым |Аққ/; киләмтитир |километр/; Нурата сәксән киләмтитир |Ақб/; Мунут |минут/; Отыз мунут, ийгирми чунут; сннтәвир |сентябрь/; сннтәвирдә келдим; сөткү |сутка/; Соңғыларға үш сөткү болду |Аққ., Ақб./ т. б.

Кубла диалект лексикасында рус тилинен аўыскан топонимикалык хәм ономастикалык атамаларға байланыслы мынадай сөзлер бар:

Аустрия-Австрия: Аустрия келди.

Дмитр-Димитров |колхоз аты/; Олар Дмитргә тийисли.

Ждан-Жданоз |колхоздың атамасы/; Ждан төрт.

Мәскәү-Москва: Мәскәүгә барды |Ақб/.

Олга-Волга |дәрья атамасы/; Қарылпақ әуәлдә Олга дәрйасының бойында отырады әкән |Досб/.

Сыбыр-Сибирь: Сыбырғы жибәрәтуғын еди |Досб/.
Бәри сыбырда... т. б.

Диалект лексикасында фонетикалык өзгериске ушырап қолланатуғын рус тилинен аўыскан сөзлер еки группаға бөлинеди:

а/ даўыслыларға байланыслы фонетикалык өзгерислер:

Сөз басында, ортасында хәм ақырында келетуғын а даўыслысы диалектке аўыскан рус сөзлеринде төмендегидей даўыслылар менен алмасады: а > и, ә, ә/е/, и-бурки |әд-бурка/, гәйки |гайка/, мәрки |марка/, меркә |мерка/, прикез |приказ/, түбуретки |табуретка/, шайбы |шайба/;

О даўыслы сесн сөз басы, ортасы хәм ақырында.

мынадай фонетикалық кубылысқа ийе: *о > а, ә, у* — *ас-тонопка* /эд. остановка/, *нәселки* /носилка/, *рай ПУ* /рай ПО/.

е > и, и: *поршын* /эд. поршень/, *римонт* /ремонт/, *сизон* /сезон/, *чихол* /чехол/, *ранин* /раненый/; *и > е, е:* *бент* /бигт/, *интирнат* /интернат/; *у > о:* *брос* /брус, брусья/; *ы > и* — *вийсилкә* /эд. высылка/, *кәрита* /корыта/. Диалектке аўыскан рус сөзлеринде даўыссыз *с* сесі менен басланған сөзлердин алдына *ы, ү* фонемалары косылып айтылады, яғни, буннан протеза процессин көриўге болады: *ыстанок* /эд. станок/, *үстөл* /стол/. Сөз ақырында *пс, ск* даўыссыз сеслери қатар келген жағдайда русша сөзлерге *и* даўыссылы косылып айтылады: *гипси* /эд. гипс/, *дески* /диск/ т. б.

Гейпара ўақытларда сөз ақырындағы даўыссыз фонема /мысала *а*/ түсин қалады, апокопа процесин келип туўады: *растрат* /эд. растрата/, *рот* /рота/ т. б.

б/ даўыссызларға байланыслы фонетикалық өзгерислер: *в > б* — *пробэрки* /эд. проверка/, *берстак* /верстак/; *д > т* — *колотки* /эд. колодка/; *т > д* — *домоддых* /дом отдыха/; *к > қ* — *зақас* /эд. заказ/; *л > р* — *камзор* /эд. камзол/; *ч > ш* — *шашны* /эд. частный/; *щ > ш* — *йәшик* /эд. ящик/ т. б.

Диалекттеги базы бир рус сөзлеринде сөз ақырында тислик /денталь/ *т*, тил алды /палаталь/ *й*, ал гейде тугас аффикстин де түсин калыў фактлери гезлеседи. Мысалы *т, й, ть* түсин қалады: *артис* /эд. артист/, *шашны* /частный/; *извес* /известь/; *-ный* айтылмайды: *уполномочен* /эд. уполномоченный/.

Рус тилинен диалектке аўыскан сөзлер бәрхә фонетикалық өзгерис пенен айтыла бермейди. Хәзирги ўақыттын өзінде-ақ *клещи, главный, оборот* т. б. сөзлер өзгериссиз русша формасында айтылады. Қолланылыўы, фонетикалық структурасы жағынан рус тилинде қарақалпақ тили хәм оның кубла диалектинде бир түрли айтылатуғын сөзлер диалекттен көплеп орын алып киятыр.

Хәзирги ўақытта рус тили СССР халықлары ушын ғана емес, ал дүнья жүзи мийнеткешлеринин сүйикли тили. Кубла диалект лексикасында рус тилинен аўыскан сөзлердин кеңнен қолланылыўы — қарақалпақ халқының аўызекен сөйлеу тилиниң хәр тәреплеме раўажланып байыўын көрсетеди.

III БАП

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ДИАЛЕКТЛЕРИНДЕГИ ТУҰЫСҚАНЛЫҚ ТЕРМИНЛЕРИ

Қарақалпақ әдебиі тили хәм аўызекі сөйлеў тилинде қолланылатуғын туўысқанлық терминлерин изертлеў биз тәрәпинен 1961-1976-жыллар даўамында үзликсиз түрде алын барылды. Халықтың жергиликли тилиниң сөз байлығында мәдениеттиң, аўыл хожалығының хәр қыйлы тараўларына, адамлардың күнделикли турмысы, топонимикалық, т. б. атамалар менен бирге басқа туўысқан тиллерден сөзлик составқа аўысқан сөзлерде көплен ушырасады.

Изертлеўдин барысында қарақалпақ халқы арасында бир қанша жыллар даўамында сақланын, өзиниң тарийхый традициясына ийе болған, шығысы хәм структурасы бойынша қызығыўшылық туўдырыўшы туўысқанлық терминлерин бойынша бир қанша материаллар жыйналды. Топланған туўысқанлық терминлерине қолдан келгеннише анализ жасай отырып, оқыўшылар журтшылығына усиниўды мақул көрдик.

Диалектлик лексика составындағы туўысқанлық терминлерин үйрениў мәселеси кеўил аўдарарлық ис, себеби қарақалпақ әдебиі тилинде туўысқанлық терминлер республика массасының күнделикли пайдаланатуғын пресса тили менен берилсе (әдебиі норма), диалектлердеги туўысқанлық сөзлерин информаторлар менен жақыннан гүрриңлесин, пикир алысыў нәтийжесинде жүзеге келген белгилі территория ўэкилинин туўысқанлық терминин болын табылады.

Қарақалпақ тилинин қубла диалект лексикасындағы туўысқанлық терминлерин өз арнасын улыўма халықлық тилден алады хәм тилдеги Шымбай, Кегей-

ли, Тахтакөңир; Мойнак, Коңырат, Ленинабад, Шомапай, Хожели говорлары менен салыстырғанда спецификалык өзгешелигине ийе. Себеби, Төрткүл, Бируний, Әмиүдәрәя районларындағы жасаўшы карақаллардың туўысқан қазақ, өзбек, түркмен, т. б. халықлар менен ағайынлик қарым—қатнаста иргелес өмир сүрүўи нәтийжесинде диалекттеги геїпара туўысқанлык терминлердин қолланылыўына аталған тиллердин тийгизген үлесин де көрнўге болады.

Түркий тиллериндеги туўысқанлык терминлериниң изертленнўине (соның ишинде карақалпақ тилиниң де) Л. А. Покровскаяның мийнети²⁴⁰ арналған. Макала авторы түркий тиллериндеги туўысқанлык терминлериниң келип шығуў, қолланыў, т. б. тәреплерине терең анализ жасайды.

Сондай-ақ карақалпақ халқының аўызеки сөйлөў тили өзгешеликлерин тийкарында туўысқанлык терминлерин изертлөў мәселелерин де қолға алына баслады²⁴¹.

Түркий тиллериндеги туўысқанлык терминлерди халықтың аўызеки тилинен жазып алып, изертлөў мәселесине Н. П. Дыренкованың қырғыз тили²⁴², Х. Г. Юсуповтың башқурт тили бойынша²⁴³ ҳәм А. П. Дульзонның Нарым крайы ҳәм Причулымьядағылар тил-

²⁴⁰ Л. А. Покровская. Термины родства в тюркских языках. В сб. „Историческое развитие лексики тюркских языков“. М., 1961, 11—81—бетлер.

²⁴¹ О. Доспанов. О некоторой близости терминологии родства у каракалпаков и башкир. В сб. „Археология и этнография Башкирии“, т. IV. Уфа, 1971, 229—231—бетлер; Т. Бегжанов. Термины родства в Муйнакском говоре каракалпацкого языка. В кн. „Вопросы диалектологии тюркских языков“. Баку, 1966, 189—194—бетлер.

²⁴² Н. П. Дыренкова. Брак, термины родства и психические запреты у киргизов. В сб. „Сборник этнографических материалов“, под ред. проф. Богораза—Тана, № 2. Л., 1927, 7—24—бетлер; Сол автор. Роль, классификационная система родства и брачные нормы у алтайцев и телеут „Материалы по свадьбе и семейно—родовому строю народов СССР“, вып. I. Л., 1926, 247—259—бетлер; Сол автор. Родство и психические запреты у шорцев. „Материалы по свадьбе и семейно родовому строю народов СССР“, вып. I. Л., 1926, 260—265—бетлер.

²⁴³ Х. Г. Юсупов. Термины родства в башкирском языке (из наблюдений над лексикой башкирских говоров). Сб. „Вопросы башкирской филологии“, М., 1959, 123—135—бетлер.

лериндеги тууыскалык терминлерге байланышы²¹⁴ мийнетлери арналган.

Тууыскалык терминлерин үйрениү—тек лингвистикалык нәзерден эмес, этнография хәм тарийх бойынша да зәрүрли нәрсе.

Кубла диалект лексикасындағы тууыскалык терминлерин улыўма халыклық карақалпақ тили сөзлик фондынны айырылмас бир бөлөги, бунын себеби: бириншиден, карақалпақ халқы ушын бир хәм түсиникли; еккиншидеп, өмирге керекли түсиниклерди аңлатады; үшіншиден, бир неше жыллар даўамында сақланылып келеди; төртиншиден, жана сөзлер хәм түсиниклер пайда болыўы ушын база болып хызмет етеди.

Кубла диалекттеги тууыскалык терминлерин қолланыўы жағынан түрлише, хәр бир термин адамның жас үлкенлиги ямаса кишилиги, хұрметлилик, агайинлик карым—қатнасты өзине терең синиреди.

Диалект лексикасындағы тууыскалык терминлерин терең изертлеўди талап етеди. Сонлықтан биз арқа хәм кубла диалектлерде бар тууыскалык терминлерди: 1) қаны бойынша тууыскалык терминлерин; 2) неке бойынша тууыскалык терминлерин деп салыстырма планда карастырдык.

1. ҚАНЫ БОЙЫНША ТУУЫСКАЛЫҚ ТЕРМИНЛЕРИ АТА

Әдебий тилдеги „әке“ (отец) тууыскалык терминин кубла диалектте „ата“, „атай“, „әтис“, түринде қолланылып, ол жерде жасаўшылар өзиниң туўған әкесин жоқарыда көрсегилген сөзлер менен атайды. Бул сөзлер диалект территориясының барлық жеринде де ушырасады. Оның контекст пининде қолланыўына мысаллар келтирейик: *Соңғы уақытта оның аталары Гүдирсинге көшкән* (Аққ). *Атамыздың аталары келген бу йерге, қарылпаққа; атамыздың ноқарысына өтип көргенимиз йоқ. Бизиң атамыз алты жаста келген* (Ақб.). *Ата, Ибрайым аға шақырын атыр* (Досб.). *Атай...* (әкесиниң алдына жуўы-

²¹⁴ А. Н. Дульзон. Термины родства и свойства в языках Нарымского края и Причулымья. „Ученые записки Томского Государственного университета“, Т. XI, 1954, 73-бет.

рып шыккан жас баласы ушлай сүрөңлейди)²⁴⁵. Карры өлгөн экен, атис (Акб.). Атаң йокө: э, атаңнын уруу йокма!

„Ата“ сөзүн каракалпак халык дэстанлары „Қырк кыз“ хэм „Қурбанбек“ тен де ушыратыўға болады²⁴⁶.

*Сол уақлары Журынтаз,
Атасы болып бул байдың*

Жолын қууды талайдың („Қырк кыз“, 67—бет).
*Атамыз қайда дегенде,
Атаң өлди дей гөрме....*

(„Қурбанбек“, 26—бет)

*Атадан жаратсаң төртлерди жарат,
Бири өлсе үши келер қасына.*

(„Қурбанбек“, 37—бет).

Бул сөзди Ақылжан айтқанда *атасы* көп қапа болды... („Қурбанбек“, 81—бет). Батыр бала ол *атасының* сынап киятырғанын билип, *ата* разы, алла разы, *атамның* жаманлық сөзиниң жолында шыбындай жаным тасаддық деп, тулпарын минип, Зулман шәхәрине қарап Қурбанбек батырдың атланған жери скен („Қурбанбек“, 52-бет).

Наманган областының өзбек говорларында бул сөз „*деда*“ (отец, папа)²⁴⁷, кубла диалект (каракалпак тили—О. Д.) территориясындағы өзбеклер тилинде „*атый*“ (*атый*, шорўаңызны алын), каракалпак тили арқа диалектинин Тахтакөпир говорында „*ата*“ (*атаның* кевони балада...²⁴⁸, түркменлердин сөйлеў тилинде „*кака*“²⁴⁹, қырғыз сөйлеў тилинде „*ата*“²⁵⁰, чу-

²⁴⁵ Салыстырыңыз: башкурт тили говорларында да „атай“ (Х. Г. Юсупов, Аталған мийнеттин 124-125—бетлери).

²⁴⁶ „Қурбанбек“—каракалпак халык дэстаны, Қурбанбай жырау Тәжибаевтан жазып алынған. Нөкис, 1962 (Аталған жырау кубла диалекттин уәкили).

²⁴⁷ А. К. Боровков, Узбекские говоры Наманганской области, „Научные труды ТашГУ“, вып. 211, языковедение, Ташкент, 1963, 32-бет.

²⁴⁸ Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык. 1, Материалы по диалектологии. М., 1951, 17—бет.

²⁴⁹ Л. А. Покровская, Термины родства в тюркских языках, 26-бет.

²⁵⁰ Н. П. Дыренкова, Брак, термины родства и психические запреты у кыргызов, „Сборник этнографических материалов“, № 2, Л., 1927, 9-бет.

ваш тили диалектлеринде „ати“, „аттей“, „атте“²⁵¹ түрүндө колланылады.

„Ата“ сөзи тийкарынан диалектлик форма болса, оның әдебий тилдеги эквиваленти „әке“. Өз әкесине иззет, хүрмет етиўи арқасында ҳәр ўақыт оған хабарласканда „аға“ деп, ал әкесиниң өзи жокта баскалар менен сөйлескенде (мениң әкем) т. б. формаларда колланылады. Диалект ўәкиллери барлық ўақытта „ата“ формасында сөйлеседи. Бул карақалпақ тили кубла ҳәм арқа диалектлери арасындағы айырмашылықтың бир белгиси болып саналыўы тийис.

„Ата“ термининиң ҳәзирги заман түркий тиллериндеги формалары, өзгешеликтери, ески формаларда колланылыўы ҳаққында Л. А. Покровская терек мағлыўмат берген²⁵².

Туўысканлық қарым—қатнасты билдириўши „ата“ сөзи әдебий тилге салыстырғанда кубла диалектте айтылыў формасы бойынша басқана, беретугын мазмуны „әке“ сөзиниң хызметин өз ишине алады.

Енә

Кубла диалектте әдебий тилдеги „ана“ сөзи орнына „енә“ (мать) сөзи колланылып, әдебий тилден өзгешеленеди. „Енә“ сөзи карақалпақ тили арқа диалектинде ер адам тәрәпинен өз ҳаялының анасына ямаса ҳаял тәрәпинен ериниң анасына айтылады, ал кубла диалектте буннан өзгеше, адам өзиниң туўған анасына „енә“ деп хүрмет жасайды (хабарласады).

Бул форманың кубла диалектте кеңнен колланылыўына төмендеги мысалларды келтирейик: *әнә йенәсам атасының тилин үйренди* (Аққ.). *Шунуң енәси; енәси келип бир қаррыға тийди* (Ақб). *Енәмиз қәнәдәкли қоқырат. Жақағы баланың енәси өзбәк еди.*

„Енә“ сөзи жаңлы—жәпыўарларға байланыслы да айтылады: *өзиниң енәсин бир заман емәди дә айырылып кетәди* (Аққ.).

²⁵¹ Т. М. Матвеев, Краткий обзор чувашских диалектов. В сб. „Материалы по чувашской диалектологии“, Чебоксары, 1960, 61—бет.

²⁵² Л. А. Покровская. Аталған мийнет, 25—27 бетлер.

Шымбай говорында „енә“ сөзине сәйкес „афа“ тууысқанлык терминин ушыратыуға болады (*аузы толуп афа дегенин айтпайсаң ба!*)²⁵³. „Афа“ сөзн арқа диалекттин көпшилик жерлеринде өз апасына хүрмег көрсетип хабарласқанда қолланылып, оның өзи жоқта сыртынан „ана“ деп айтылады. Арқа диалекттин Мойнақ говорында бул сөз бир неше мәнилерге ийе: а) апа (эд. ана); б) ана ямаса апай (үлкен қыз апасы). Гейпара уақытларда жақыннан таныс адамларын да апа, апай деп айтыу мысалларын ушыратыу мүмкин.

Қарақалпақ халық дәстанларынан да бул сөзди ушырағамыз. Мысалы:... *Алтмыш болар енеси* („Қыр-бизбек“, 47—бет).

„Енә“ тууысқанлык терминин Наманган областы өзбек говорларында, Ферғана қарақалпақларының ауыз-еки сөйлеу тилинде енә²⁵⁴, чуваш тили жоқарғы хәм төменги диалектлеринде „апай“ (верхн.), „анне“ (нижн.)²⁵⁵ сыяқлы формаларда гезлеседи.

„Енә“ сөзинин қолланыу шеңбери кен екенлигин көрсете келип, тууысқан халықлардың ауыз-еки сөйлеу тиллеринде айтылған сөздин өзгешеликлерге ийе болыуын жоқарыдағы мысаллар дәлиллейди.

Бул сөзге қосымша кубла диалектте жуп сөз түриндеги „ата-енә“ формасы да бар. Келтирилген сөздин хәр бири өз алдына турақлы мәниге ийе. Аталған терминлердин әдебий тилдеги параллели „ата—ана“.

Демек, „ата-ана“ жуп сөзиндеги биринши компонент „ата“ сөзи тийкарынан кубла диалект лексикасынан әдебий тилге орналасқан болыуы мүмкин.

„Енә“ сөзинин контексттеги хәм жеке турғанда атқаратуғын хызметине байланыслы Л. А. Покровская: „Егер „ана“ терминин контексттен тыс ямаса бел-

²⁵³ Қ. Алланазаровтың 1962—жыл Шымбай районында жүргизген диалектологиялык жазыулары. № 1 Дәптер, 74—бет. Жазба ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақ филиалы тарих, тил хәм әдебият институтының қарақалпақ тили тарихы хәм диалектологиясы секторында сақлаулы.

²⁵⁴ А. К. Боровков. Жоқарыда аталған мийнет, 33—бет.

²⁵⁵ Т. М. Матвеев. Краткий обзор чувашских диалектов. „Материалы по чувашской диалектологии“, Чебоксары, 1960, 61-бет; П. П. Ашмарин. Заметки по чувашской диалектологии. Жоқарыда аталған жыйнақ, 66-бет.

гили биреу хаккында гәп болган жагдайла барлык түрки тиллеринде „ана“ мәһсинде, сондай-ак қаратпа ретинде енесинне (ҳаялының анасы, еринин анасы), қудағайына хәм улыўма алганда өзинен үлкен туўысқаньна (родственница) хәм жасы үлкен хаялға байланыслы да айтылады²⁵⁶—деп көрсетеди. Кубла диалекттеги „енә“ туўысқанлык терминн көрсетилген функцияны толық атқарады.

Башқуртстанның арқа хәм шығыс районларында „енә“ сөзи „инәй“, ал кубла хәм кубла шығыс районларында „әсә“ хәм „әсәй“ формаларында ушырасады²⁵⁷.

Кубла диалекттеги „енә“ туўысқанлык терминн каракалпақ әдебий тилине, сондай-ак, туўысқан халықлардың говорлары, диалектлеринде қолланылышы өзиндей сөзлер менен салыстырын карағанда белгили өзгешеликке ийе.

Атқаратуғын хызмети, өз мазмуны бойынша дүньядағы ен хұрметли адам—„ана“ ның атамасы кубла диалектте „енә“ түринде айтылады, бирақ оған тийкарғы арна улыўма каракалпақ тилинн сөзлик фонды.

М а м а

Кубла диалект лексикасында „ата“, „енә“ туўысқанлык терминлери менен бирге „мама“ (әдебий тилде „кемпир апа“) сөзи қолланылады.

„Мама“ сөзиннн тийкарғы мазмуны—бул әкесиннн анасын билдириў. Изертленген объекттиң барлык жеринде де айтылған сөз ушырасады. Каракалпақ тилиннн арқа говорлары ушын характерли сөз—„әже“. Мойнақ говорының қазақдәрья елатлы пунктындағы каракалпақ мүйтен уруўы ўәкиллери өзиннн туўысқан қыз апасын да „әже“ дейди. Усы говордың басқа жерлеринде туўған анасыннн ямаса әкесинннн шешесин гейпара жагдайларда „мама кемпир“ деп те атайды.

Демек, кубла хәм арқа диалектлер арасындағы парықты жоқарыдағы сөзлерди салыстырыў арқалы көриўге болады. Өз пикирлеримизди мысаллар арқалы дәлиллейик: *Мамамыз бизди баққан* (Ақб). *Бизинн ма-*

²⁵⁶ Л. А. Покровская. Аталған мийнети, 23-бет.

²⁵⁷ Т. Г. Байшев. Башкирские диалекты в их отношении к литературному языку. Изд-во МГУ, 1965, 49-бет.

майдың көзи көрмей қалды (Аққ.). *Кет, мамаң бар үйде* (Досб.). *Мамайлар бар шығар* (Аққ.).

„Мама“ туұйсканлық терминин Башқуртстан АССР ының арқа-шығыс районларындағы диалектлик өзгешеліклер менен салыстырып карайык: *Кэртнэй* „бабушка“ — карт „старый (ая)“, „старший (ая)“ хэм *инай* „мать“...²⁵⁹ деген еки сөз бирикпесинен пайда болып, әдебий тилдеги „кемпир апа (ана)“ мәниинде жумсалады. Бул еки сөз арасында (сыртқы айтылыу формасы бойынша) айырмашылык бар екенлиги көринип тур.

Кубла диалекттеги *мама* туұйсканлық терминин казакша, кыргызша *мама*, *бабушка* (общее с перс.²⁵⁸) деген сөзлер менен төркинлес болууы мүмкин.

Түркий тиллериндеги ача// әже сөзлеринин қолланылыуы, хәр қыйлы фонетикалык вариантлары туұралы Л. А. Покровская сөз қозғап, оның этимологиялык төркинин де карастырады²⁶⁰.

„Мама“ сөзи кубла диалектте ; „кемпир апа“ мәниинде қолланылса, хәзирги ўақытта арқа диалектте көбинесе жас өспиримлер тилинде „апа“, „ана“ мәниинде хызмет етеди.

Жуұмақлап айтқанда, кубла диалектте „мама“ (әдебий тилдеги „кемпир апа“) сөзи „әкесинин анасы“ деген мазмунда жумсалады.

Буўа// бува// баўа

Туұйсканлық қатнастарды билдиретугын сөзлердин ишиндеги өзгешелик диалекттеги *буўа// бува// баўа* (әдебий тилдеги „ата“) сөзлеринде көринеди. Диалектлер лексикасында аталған сөзлер кен таралған. Келтирилген терминлер информаторлар тилинде фонетикалык өзгерислерге ушырауы мысалы, у>в: *буўа// бува* хэм у>а: *буўа// баўа* нәтижесинде усындай формаларға ийе болған.

Буўа// бува// баўа туұйсканлық терминин арқа диалектте, ондағы говорлардың лексикасында бар сөзлер-

²⁵⁸ Х. Г. Юсупов. Аталған мийнети, 126-бет.

²⁵⁹ Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко—татарских наречий. Т. II, СПб, 1871, 200-бет.

²⁶⁰ Л. А. Покровская. Аталған мийнети, 28-бет.

ге (мысалы, „ата“, „баба“) салыстырғанда сыртқы формасы, фонетикалық тәрәппнен де өзгешеликке ийе.

Аталған терминнің кубла диалект лексикасында ушырауына мынадай мысалларды келтиремиз:

а) бууа:

Бууамыз Хийуаның ханына батыр болыпты (Қарамазлы). Шержан бууа китап оқыйды. Бууаға айтыбедимго,—бууаларымыз кегән. Бууа дедим. Бу журтти бизиң ата бууаларымыз боған. Ата бууалар Қазалы, Ақ мәшиттән кегән (Қарамазлы).

б) бува:

оннан бурун буваларымыздың өмири өткән бүйэрдә /Досб); буваң мудар келәтин еди го (Ақб.). Жолдаслардың бувасы да Буқараның арқасында отырады йекән да (Ақб.).

в) бауа:

Қурбан айттан бурун йеди бауамыстың кесәлли болғанына. Рәйкә бауа шу ханның уазийри.

Мысаллардағы бууа//бува/! бауа сөзлерин салыстыра отырып, олардың арқа диалектке қарағанда өзгеше екенлигин көреміз.

Л. А. Покровская: „Ана“ термині түркіі тиллериндеги „ата“ терминне салыстырғанда кешнен қолланылады. Себеби „ата“ термині гейпара тиллерде (тур., гаг.) өзиниң синоними „баба“ (әке,—„отец“, ата—„дед“, атасының атасы—„предок“) сөзлери тәрәппнен қысын шығарылған... „ата“ термині қолланылатугын басым көпшилик тиллерде ол сөз (баба—(). Л.) әке мәнисинде, ал баба ол тиллерде ата мазмунын, гейпара уақытларда атасының атасы (прадед) деген мәнині де береді²⁶⁰—деп көрсетеди.

Бул пикир кубла диалекттеги бууа / бува// бауа тууысқанлық терминне де байланыссы, ал диалекттеги сөздин функциясы Л. А. Покровская тәрәппнен айтылған жағдайға ушласады. Көплеген түркіі халықларының ауызеки тилинде усы аталған мазмун, форма бар, бирақ гейпара өзгерислерге ийе екенлигин көреміз. Мысалы; „...ата, ата—баба түсиниклери Баш-

²⁶⁰ Л. А. Покровская. Аталған мийнети, 23-26-бетлер.

²⁶² Т. Г. Б а н ш е в. Жоқарыда аталған мийнети, 49-бет.

куртстанның арқа хәм багыс районларында „бабай“, „бууай“ сөзлери менен бериледи. Кубла хәм шыгыс районларында атаны „апа“ деп атайды. Кейинги сөздиң таралган районларында „бабай“ сөзи де белгиле, бирак бул сөз бенен жасы ортадан асқан ҳаяллар өзлериниң күйеўлерин атайды — деп келтиреди Т. Г. Баншев өз мийнетинде²⁶².

Ал алтайлылар хәм телеутлилер тилинде „...аталарды хәм әжелерди, олардың инилери хәм синилерин улыўма термин менен *абиш* хәм *анаш*“²⁶³ — деп атайды. Чуваш тили говорларында бул сөз „аслаттей“, „манақ“, „мақан асатге“²⁶⁴ формаларында гезлеседи.

Бууа // *бува* // *бауа* туўысқанлық терминин туўысқан халықлар тиллериндеги өзи мазмунлас сөзлерге қарағанда өзгешеликке ийе екенлигин келтирилген мысаллар дәлиллейди. Көрсетилген сөзлер кубла диалектте әдебий тилдеги ата мазмунын береді. Оның колланыўындағы өзгешелик кубла диалект лексикасының спецификасына байланысly.

Инилер хәм қарындаслар

Туўысқанлық терминлериниң тағы бир өзгешелиги — әдебий тилдеги „*ини*“ туўысқанлық термининиң кубла диалектте „*үкә*“, „*қарындаш*“ формаларында қолланыўына байланысly. Төменде биз усы сөзлерди қарастырамыз.

Үкә // қарындаш

„*Үкә*“ атамасын кубла диалектте жийи ушыратыўға болады. Арқа диалектте бул сөз „ини“ түринде гезлесип, жасы жағынан хәм туўысқанлығы бойынша киши инисин билдиреди. Арқа диалекттеги тағы бир өзгешелик — „*үкә*“ сөзиниң өзинен кишкене балаларды атаў ушың, оларға нәзик қарым-қатнас жасағанда айтылыўы.

Қубла диалектте бул сөз барлық ўақыт „*үкә*“ формасында. Буида „ини“ сөзиниң ушырасыў жағдайы сий-

²⁶² Н. Дыренкова. Род, классификационная система родства и брачные нормы у алтайцев и телеут — „Материалы по свадьбе и семейно-родовому строю народов СССР“, вып. 1. Л., 1923, 255-б.

²⁶⁴ Т. М. Матвеев. Аталған мийнети, 61-бет.

рек. Диалект ўзгиллериниң тилинен „үкә“ сөзи бекем орын алган. Пикиримизди мысаллар арқалы көрсетейик: *Укәмниң баласының екеуинә шықты*. Акб./ *Со мынаның үкәси. Бирәүгә аға, бирәүгә үкә*. Мысаллардан „үкә“ сөзи диалектте тийкарынан „киши ини“ хызметинде экенин көриү мүмкин. „Үкә“ термини консылас өзбек тили тәсиринен жергиликли кубла диалектте кириүи игимал деген пикир туўады. Пикиримизди өзбек тили говорларының мысалы дәлиллейди. Өзбек тилиниң барлық жеринен мысал келтирмей-ақ Шахрисябз говорындағы „үкә“ сөзини келтириү жеткиликли²⁶⁵.

Диалекттеги „үкә“ туўысканлык терминиң синоними— „*қарындаш*“ сөзи. Хәзирги қарақалпақ тили, сондай-ақ арқа диалектте „қарындас“ сөзи ер адам тәрепинен өзиниң туўысқан қарындасына ямаса туўысқан болмай-ақ, кеўили жақын, хәттеки бийтаныс жасы кишини хаял-қызларға хұрметли түрде иззетлилик билдиргенде айтылады. Бизин бул пикиримизди Л. А. Покровскаяның мийнети де тастыйықлайды.²⁶⁶ Деген менен, „қарындаш“ туўысқанлык терминиң „үкә“ ге қараганда қолланыў дәрежеси диалектте тарылған сыяқлы (мыс: *кимниң қарындаш экәнин билмийди*).

„Қарындаш“ сөзи этимологиялық жақтан „*қарын*“ чрево, утроба, „*даш*“ (бирге қатнасқанлық, шерикликти көрсетиүши аффикс)—бир қарыннан шыққан, шерик мәнилериң анлатады.

Түркий тиллеринде „қарындаш“ туўысқанлык терминиң функциясы, қолланыў сферасы, жасалыў жоллары ҳаққында Л. А. Покровская дәлийлли хәм терең пикирлер айтады.²⁶⁷ Бул сөз қарайым тили диалектлеринде „қарындаш/қарындас“²⁶⁸, башқұрт тили говорларында „қарындаш“²⁶⁹, „Девону луғотит түрктә“ „қарендош“²⁷⁰, түркмен тили жазба дереклеринде „қарын-

²⁶⁵ Б. Джурасев. Шахрисябзский говор узбекского языка. Ташкент, 1961, 20-бет.

²⁶⁶ Л. А. Покровская. Аталған мийнети, 39-бет.

²⁶⁷ Сонда.

²⁶⁸ К. М. Мусаев. Грамматика караймского языка (фонетика и морфология). М., 1964, 108-бет.

²⁶⁹ Х. Г. Юсупов. Жоқарыда аталған мийнети, 127-бет.

²⁷⁰ С. Мугаллибов. Морфология ва лексика тарихидан жискача очерк, Тошкент, 1959, 31-бет.

даш“ (*он қарындаш*²⁷¹), чулым түрклери диалектлеринде „қарындаж“²⁷² болып айтылады.

„Қарындаш“ сөзинің қолланылыуы функциясы жақында Х. Г. Юсуповтың „Бәлкім бул сөз бенен ерге ұа қытларда барлық ини хәм қарындасларды атаған шығар. Бул болжауымыз басқа түркий тиллеринде, мысалы, шор, уйғыр, половецлерде „қарындаш“—„киши ини“ деген мәнини, ал башқурт, қазақ хәм қырғыз (сонын ишинде каракалпак тилинде де— О. Д.) „киши қарындас“ мазмунында болыуы керек“²⁷³—деген пикирине қосылыуға болады.

Үкә//қарындаш сөзлери кубла диалектте параллель қолланылса да, „үкә“ тууысқанлық термини онда актив ушырасады.

Айапа

Диалектлер лексикасындағы кеуіл аударарлық сөз—*айапа*“ тууысқанлық термини. Бул бөз бенен сөйлөуши өзинен жасы үлкен қыз апасын атайды.

Қаракалпак тилинің арқа диалектінде айтылған сөздің мазмунын беретуғын „*эйжепа*“ термини ушырайды. Кубла диалекттеги *айапа*—арқа диалектте фонетикалық өзгериске ушырауы нәгийжесинде (а>э, ж фонемасы пайда болыуы) айапа>эйжепа формаларында қолланылады. Мыс: *айапаңды көрдің бе?* Изертленген сөз еки бөлектен (ай хәм апа) ибарат болып, бир мазмунды „үлкен қыз апа“ деген түсінпкги береді. „Айапа“ сөзи әдебий тилде—„апа“ формасында. Бул термин қазақ, башқурт, қырғыз, азербайжан, т. б. тиллеринде хәр қыйлы мазмунға, түрге ийе.²⁷⁴

Башқурт тили говорларында (шығыс говорлары) „*апай*“ сөзинің қолланылыуы тууралы Х. Г. Юсупов „...апа“ сөзи (кейинги „и“ сеси айтылмай) шығыс го-

²⁷¹ З. Б. Мухамедова. Заметки по лексике туркменского языка /по письменным источникам/. „Труды института языкознания АН Туркм. ССР“, вып IV Ашхабад, 1962, 170-бет.

²⁷² А. П. Дульзон. Термины родства и свойства в языках Нарымского края и Причулымья. „Ученые записки Томского государственного университета“, т. XI, 1954, 65, 75-бет.

²⁷³ Х. Г. Юсупов. Аталған мийнети, 127-128-бетлер.

²⁷⁴ Л. А. Покровская. Жокарыда аталған мийнети, 32-бет.

ворларында „дядя“ мәнісінде скенлигин айтыу қызык-лы”²⁷⁵—деп көрсетеді.

„Апа“ (буган қосымша „айапа“) термини түркий тиллериниң қыпшақ грунасындағы—өзбек, қазақ, қарақалпақ, уйғыр тиллері үшін характерли екенлигин ескерген жағдайда,²⁷⁶ „айапа“ сөзиниң кубла диалектте жиі ушырасыуын, басқа туұмсанлық терминлер қатарынан орын алыуын айғыу لازم.

Сиңли

Кубла диалекттеги „сиңли“ туұмсанлық термини жергиликли ўәкиллердиң сөйлеу тилинде ер адамлар тәрәпинен ҳаял-қызларды атауға байланыслы сөз болып табылады ҳәм әдебий тилдеги „қарындас“ сөзиниң мазмунын береді. „Сиңли“ термининиң тийқарғы мәніси—ҳаял-қызлардың (туұмсан яки туұмсан емес) жас өзгешелигине байланыслы бири екиншисин атайтуғын термин. Аталған диалектте сөйлеушилер „сиңли“ сөзин гәпниң рети келгенде қәлеген ўақытқа қоллана береді. Буны төмендегидей мысаллардан көриу мүмкин: *Бирәуи өзимниң сиңлимниң қызы* (Н.-хан). *Шымбайдың қаласында өзимниң сиңлилерим бар. Базирбайдың сиңлисин алып берди* (Акк.).

Демек, „сиңли“ сөзи ер адамға байланыслы айтылады да, ол „қарындас“ сөзиниң синонимі ретинде қарастырылады. Өз ретинде „қарындас“ туұмсанлық термининиң қолланылыуындағы қызыклы жағдайды мына мысалдан көриуе болады; *Бердимбетовтың ҳәйәлиниң қарындасы* (Н.-хан). Истин анығында, ҳаял адамның қарындасы емес, ал сиңлиси, сонлықтан да контексттен бул сөздиң (қарындас) қолланылыуындағы өзгешеликти көремиз.

„Сиңли“ сөзиниң тарийхий жағын қарастырсақ, ол ергеден қиятырған сөз. Орхон ескерткішлеринде siñil „киши қарындас“, „киши сиңли“ түринде ушырасады.²⁷⁷ Түркий тиллеринде „сиңли“ термини фонетика-

²⁷⁵ Х. Г. Юсупов. Аталған мийпети. 127-бет.

²⁷⁶ Л. А. Покровская. Жоқарыда келтирилген мийпетин. 32-бет.

²⁷⁷ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. 421-бет.

лык өзгериске ушыраган, мыс: каз. *сиңли.*, кырг. *сиңди.*, тат. *сеңел.*, озб. *сиңил.*²⁷⁸ чулым түрки тилинде — „*сингним*“ (младший брат моего мужа)²⁷⁹.

К. Л. Задыхина Эмиүдәрьянын төменги жагындагы Каракалпакстан АССР ының Кыпшак (хәзир Эмиүдәрья) Хожели, Коңырат хәм Хорезм областынын бир канша районларында жүргизген этнографиялык нзертлеуинде тууысканлык карым-катнасты билдиретуғын сөзлерди көплен келтиреди, опда да „*сиңли*“ сөзин гезлестиремиз.²⁸⁰ Алтайлылар хәм телеүтлер тилинде бул сөз „*сi-инi*“²⁸¹, кыргызлар тилинде „*сиңди*“²⁸², башкурт тилиниң кубла шығыс хәм арка шығыс говорларында „*һеңне // һеңде*“ формасында колланылып, үлкен қыз апасының өзинен киши сиңлисине қарата айтқан сөзи болып есапланады²⁸³. Қараймы тили диалектлеринде бул сөз *тув-дух* түринде айтылыу формасына ийе.²⁸⁴

Қаракалпак тили кубла диалектиндеги „*сиңли*“ тууысқанлык термининиң хызмети башкурт тили говорларының жағдайы менен теңлес. „*Сиңли*“ тууысқанлык сөзиниң кубла диалекттеги функциясын арка диалектин мысалы менен салыстырғанда екеуи арасында өзгешелик бар. Себеби, арка диалект үәкиллери өз қарындасларын „*сиңли*“ деп атамайды, ал „*қарындас*“ деп құрмет жасайды, буған керисинше, кубла диалектте „*сиңли*“ сөзи ер адам тәрәпинен өз қарындасына яки бийтаныс ҳаял-қызға арнап айтылатуғын термин. Тий-қарынан, кубла диалект үәкиллериниң тилинде „*сиңли*“

²⁷⁸ Л. А. Покровская. Аталған мийнети, 33-бет.

²⁷⁹ А. П. Дульзон. Жокарыда келтирилген мийнети, 69-бет.

²⁸⁰ П. Л. Задыхина. Узбеки дельты Аму-Дарьи, „Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции“ [под общей ред. проф. С. И. Толстова], т. I, М., 1952, 421-бет. Тууысканлык терминлери ҳақкындағы толық мағлұмат усы мийнеттиң 415-426-бетлеринде келтирилген.

²⁸¹ И. Дыренкова. Род, классификационная система родства и брачные нормы у алтайцев и телеут. „Материалы по свадьбе и семейно-родовому строю народов СССР“, вып. I, Л., 1926, 255-бет.

²⁸² И. Дыренкова. Брак, термины родства и психические запреты у кыргызов. „Сборник этнографических материалов“, № 2, Л., 1927, 8-бет.

²⁸³ Х. Г. Юсупов. Жокарыда аталған мийнет., 127-бет.

²⁸⁴ К. М. Мусаяев. Грамматика караимского языка (фонетика и морфология). М., 1964, 116-бет.

сөзи ушырасыуы—қоңсылас өзбек тили Хорезм говорларының тәсири арқасында пайда болған, ол өзиниң қызыклы қоллануы жағдайлары бар сөз.

Әкә

Изертленген мекандағы туұысқанлық терминлерине байланыссы гезектеги өзгешелик „әкә“ сөзиниң функциясы, айтылыу формасына қатнасты.

Қарақалпақ тили арқа диалекти, оның говорларында бул термин „аға“ формасында қолланса, кубла диалектте оған „әкә“ сөзи туұра келеди, бирак екеуиниң де беретуғын мазмуны өзинен үлкен адамға әденли түрде қатнас жасау ушын айтылагуғын сөз. Сондай-ақ арқа диалектте „аға“ сөзи өз әкесине де айтылады.

Қубла диалектте „әкә“ сөзи турақлы түрде хәрекет етеди. Буған қосымша төмендегінше пикир жүритиуі дурыссы болар еди. Төрткүл, Бируний, Әмиўдәрья районларында жасаушы қарақалпақ тили ўәкиллери бир неше жыллар даўамында өзбек, қазақ, түркмен халықлары менен бирге өмир кеширин, турмысында тығыз қатнас орнатылған. Бул жағдай тилде өзиниң изин қалдырыуы нызамлы. Сонлықтан туұысқанлық терминлериниң кубла районларында жасаушы қарақалпақлар тилинде өзгерислерге ушыран айтылыуы ҳаққында сөз болғанла тиллердиң бир-бирине тәсири, т. б. себеплерди есапқа алыу керек. „(әкә)“ сөзиниң диалектте ушырасыуына мысаллар келтирейик *Әкәмиз тоқсан сәккиз йашта өлди. Рәмәт әкә. Әкәсиниң бирәуи аман келди. Әкәси кегән.*

„Әкә“ сөзи контексте жүдә жиий қолланылады. Түркий тиллеринде аталған терминниң қандай формада қолланылыуы туұралы мағлыуматты Л. А. Покровскаяның мийшетинен көриуіге болады. Бул сөз фонетикалық тәрепинен үш вариантта ушырасады. Мысалы:

ғ—варианты: әзерб., гаг., қырғ., таг., түркм., тиллеринде— „аға“;

ғ—варианты: башқ., қазақ, қ-қалп., түр., ҳақ., якут тиллеринде— „аға“.

к—варианты: алт., өзб., уйғ., ҳақ.,— „әкә“ форма-

ларында екеплиги жокарыдағы автор тәрәпинен көрсетилген²⁸⁶.

Демек, „*әкә*“ тууысқанлык термини кубла диалекте к-варианты түрінде айтылыу формасына ийе. Бул бирден болған процесс емес, ал бир неше уақытлар дауамында ауызеки тилде қәлипсесип, өзгерислерге ушырыуы салдарынан тууған.

Аталған түркий тиллериниң хәммесинде де „ака“ тууысқанлык термини „үлкен аға“, „жигит аға“, тууысқан ямаса кеуили жақын кисини де хұрметлеу, қарым-қатнас жасау белгиси ретинде айтылады.

Чуваш тилинде „акка“ термини „үлкен қыз апа“, „әкесиниң ямаса анасының қарындасы хәм сиңлиси“, усыған қосымша кемпир апасынын әке тәрәпинен сиңлиси дегенди аңлатады. Бирақ „аға // ака“ терминлериниң чуваш тилинде жокарыдағыдай семантикалық өзгешелигин айтыу қыйын²⁸⁶. Томск түркилериниң /әуштинеслер/ сөйлеу тилинде бул сөз „ака“²⁸⁷ формасында, қырғызлардын ауызеки тилинде „аке“²⁸⁸, башкурт тили кубла говорларында „абзый“ хәм „ағай“ түрінде ушырасып, „ағай“ сөзи „өгей әке“ хәм „ағай“ деп айтылады²⁸⁹.

„Әкә“ сөзиниң тийкарғы төркини „ақа“ формасында болып, „аға“ мәнисин аңлатқан²⁹⁰.

Келтирилген фактлерге карағанда „*әкә*“ термини диалектте жийи қолланады. Арқа диалекттеги сөзлерге салыстырғанда форма жағынан өзгеше.

Кубла диалекттеги „*әкә*“ тууысқанлык термини актив қолланылатуғын сөзлер қатарынан орын алады.

Баға // уғул // қозы

Тууысқанлык байланысты билдиретуғын сөзлер ишинде *баға // уғул // қозы* терминлериниң кубла диа-

²⁸⁶ Л. А. Покровская. Жокарыда аталған мийнетт., 33-34-бет.

²⁸⁸ Л. А. Покровская. Жокарыдағы мийнетт., 35-бет.

²⁸⁷ П. А. Дульзо п. Аталған мийнетт., 80-бет.

²⁸⁸ И. П. Дыренкова. Брак, термини родства и психические запреты у кыргызов., 8-бет.

²⁸⁹ Х. Г. Юсупов. Келтирилген мийнетт., 127-бет.

²⁹⁰ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности... 359-бет.

лектте қолланыўындағы өзгешелик басқалары менен салыстырғанда айрықша болып табылады. Әдетте *баға* // *уғул* // *қозы* сөзлери тилде әдебий орфографиялық жағынан „*бала*“, „*ул*“, „*қозы*“ деп өзгешеленеди. *Баға* // *уғул* бир-бирине синоним сөзлер. Диалект ўәкиллери *баға* // *уғул* сөзлерин кең масштабта қоллана биледи. Оны төмендеги мысаллардан көрейик: *Көтәрип өсиргән бағаларымызго* [И.-хин]. *Бағалардың қолларын шайдырық* [Қыран]. *Уғул һақшы болса кеўил шырағы* [Мақтымқулыдан] [Досб].

Мысаллар ҳәр қыйлы территорияда жайласқан информаторлардан жазып алыныўына карамастан, бир тийкаргы ойды „*жас бала*“, „*ул*“ деген сөзлердин мазмунун аңлатады.

Қубла диалектте „*қозы*“ тууысқанлық термини де бар. „*қозы*“ сөзи тийкаргы мәнисинен баска „*бала*“, „*ул*“ деген сөзлерге синоним ретинде келеди:

Айпара қолында бир солкум жүзүм,
Төрткүлдин жолунда саргайды көзүм,
Сибиргә айдаса өзим кетәрмән,
Қолымдағы һаш қозымды кетәрмән

[фольклордан].

Апам болса қозылады [Аққ]. *Таза дегән аһалда қозылады.*

Контекстлерден көриниўинше, биринши мысалдағы „*һаш қозы*“—„*жас бала*“, „*перзент*“ мәнисинде, „*қозылау*“—„*жас босаныў*“, „*перзентли болыў*“ мәнисинде. Жергиликли өзбек информаторлар тилинде де [қубла диалекттеги/ аталған сөз бар/ *қозым хабарым болмады*]. Будан өзгеше, карақалпақ тилиниң Шымбай гопорында ҳаялының жас босаныўын „*туўма тайлы*“, [быйыл *туўма тайлы болды*²⁰¹], адамның өзи қайтыс болып, изинде жеткиншеги, баласы жоқ деген сөзди „*туйак*“ [Күнхожадан *туйак жоқ, туйак қалмады*]—деп айтады.²⁰²

Аталған *баға* // *уғул* // *қозы* сөзлери Мойнак говор-

²⁰¹ К. Алланазаровтын Шымбай районында жүргизген диалектологиялық жазбалары [1962-жыл], № 1 дәптер, 48, 85, 87-бетлер.

²⁰² Сонда.

ында „ул“, „бала“, деген мәнилери менен кагар „томатай“, „жаманнеме“, „солдат“ формаларында,²⁹³ Хожели каракалпакларының сөйлөү тилинде баға /мыс: *Үзүмиз қартайған соң бағаларды қалхозға бердик*/ сыяқлы вариантларында ушырасуын қызығарлы жағдай.

Бушан еки диалект /кубла хәм арқа/ арасында усундай тууысқанлык терминлерди колланыўда парк бар екенлигин көриў қыйын емес.

Кубла диалекттеги тууысқанлык терминлер ишинде *баға* // *угул* // *қозы* сөзлери бар деп айтқанда, ол территорияда әдебий тилдеги *перзэнт* /*Тәғәлдиңәм перзэнти йоқ*/, сағыйыр /жас бала/ деген сөзлер гезлеспейди деген ой шықпайды: бул сөзлер айтылған меканда колланылады, бирак жүдә аз.

Түркий тиллеринин көпшилигинде *баға* // *угул* сөзлери бар. Булардың ишинде этимологиялык, сондай-ақ фонетикалык, морфологиялык өзгериске ушырап, өзине кеўил аударарлык термин—бул „угул“ /әдебий тилдеги „ул“/.

Л. А. Покровская түркий тиллериндеги тууысқанлык терминлери туўралы мийнетинде „оғул“ сөзинин түркий әдебий тилиндеги колланыў формаларын, қандай өзгерислерге ушырауын, сөздин тарийхий тәрепин анализлеген.²⁹⁴

„Оғул“ сөзинин этимологиялык тәрепин ашып берийге арналған өз макаласында А. Н. Кононов Г. Вамберидин²⁹⁵, В. Радловтын²⁹⁶, В. Бангтин²⁹⁷, А. Н. Бернштамның²⁹⁸ аталған сөзди анализлеген пикирлери есапка ала отырып, төмендегише дәлил айтады: „Слово *огул* состоит из двух элементов: *оф*+*ул*; *оф*, сопо-

²⁹³ Т. Бегжанов. Каракалпак тили Мойнак говорынын лексикалык өзгешеликтери /канд. диссертация/. Нөкис, 1966, 63-бет.

²⁹⁴ Л. А. Покровская. Аталған мийнети. 15—17-бет.

²⁹⁵ H. Vambery. Etimologisches wörterbuch, der turko-ta artschen Sprachen. Leipzig, 1878, § 50.

²⁹⁶ N. Radloff. Phonetik der nordlichen Turksprachen. Leipzig, 1882, § 239.

²⁹⁷ W. Bang. Vom Koktürkischen zum Osmanischen. Berlin 1919, Bd 2,3, Mitteilungen § 66.

²⁹⁸ А. Н. Бернштам. Социально—экономический строй орхон-енисейских тюрок VI—VIII веков. М.—Л., 1946, 116-бет.

ставляется с древним *оғ*, „мать“²⁹⁹, которое входит в состав и поныне бытующего слова *оқсуз* /сирота/, дословно „без матери“, „лишенный матери“. Это же слово с потерей палатализации в форме *оқ-оғ*³⁰⁰, имеет, как известно, значение „род“, „племя“, второй элемент-аффикс-*ул*—уменьшительный, сохранившийся в нескольких словах, в том числе и в слове *сиң—и* „младшая сестра“³⁰¹. Следовательно, слово „*оғул*“, исходя из семантики составляющих его элементов, значило: младшая /меньшая/ мать-потомство“³⁰².

„*Оғул*“ хәм „*оғлан*“ сөзлери менен бир тийкаргы түбирге ийе болған „*оғлик*“ термини ески түркий жазыуы естеликлеринде „*қозы*“ хәм „*илақ*“ түринде ушырасып³⁰³, хәзирги әзербайжан, түркмен хәм түрк тиллеринде буған косымша—*улаг*, фонетикалық өзгерислер менен казак, кыргыз, каракалпак тиллеринде қолланады. Бирак гейпара арқа-шығыс түркий тиллеринде „*оғлақ*“ басқа мәниге ийе, мысалы, хақ. „*оолах*“—мальчик, тув. „*оолак*“—сыннишка, бараб. „*улак*“—„мальчик“³⁰⁴. Бул келтирилген дәлилге қосылыуға болады. Себеби, ески түркий жазыулары естеликлериндеги „*қозы*“ формасындағы тууысқанлық сөзи қубла диалекттен орын алған. Демек, *қозы* термини ертеде қолланылған, оның тарихий тамыры арқа-шығыс түркий тиллерине уқсас келин шыққан хәм ацлатыуға тийисли мәниси де сол сыяқлы.

Солай етип, *баға* // *уғул* // *қозы* тууысқанлық терминлериниң қубла диалект лексикасында атқаратуғын функциясы, қолланыу сферасы жүдә кең, ол контекстте жиий ушырасады. Бул сөзлердиң қолланыуында каракалпак тили қубла хәм арқа диалектлери арасындағы өзгешелик бар.

²⁹⁹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности... 405-бет.

³⁰⁰ Э. В. Севортян. Фонетика турецкого литературного языка. М., 1955, 123—124-бетлер.

³⁰¹ W. Bang. Аталған мийнети... § 1

³⁰² А. Н. Кононов. К этимологии слова „оғул“, — „сын“. В сб. „Филология и история монгольских народов“ /Памяти акад. Бориса Яковлевича Владимирова/. М., 1958, 176-бет.

³⁰³ С. Е. Малов. Аталған мийнети, 403-бет.

³⁰⁴ Л. А. Покровская. Жоқарыда аталған мийнети, 16-бет.

Баға // уғул // қозы сөзлери қубла диалекттеги тууысқаплық байланысларды аңлатыушы терминлер болып, тарийхий—этимологиялық қәлиплесиуйи жағынан кызыклы фактлерге толы.

КИЗ // ГЫЗ

Диалектлердеги тууысқанлык терминлери ишинде *киз // гыз* сөзи буниан алдынғы айтылған *баға // уғул // қозы* терминлерине салыстырғанда өзгешеликке ийе. Себеби *киз // гыз* диалектлик термини әлебий тилдеги эквивалентине қарағанда фонетикалық өзгериске ушыраған. Бирақ беретуғын мәниси биреу *„жас қыз бали“* деген түсникти аңлатады.

Айтылған ойымызды бир-еки мысал арқалы көрсетейик: *Лубаның қизын көрмей кесәм бақырар деди Н.-хан! Алты гызды жибәрипти районға министр.*

Ески түркий жазулары естеликлеринде „оғул“ хәм „оғлан“ сөзлери „қозы“ хәм „ылақ“ мәнислеринде қолланылған³⁰⁶ деген пикирди есапка алған жағдайда, қубла диалекттеги „қызалақ“ сөзини /өзимиздиң қызалақлар отыр—Н.-хан/ жоқарыдағы фактке салыстырып, „қызалақ“ сөзиниң түбирине екинши бир өз алдына мәни бериуши „ылақ“ түбири биригип *ы>а /ылақ> алақ/* фонетикалық өзгериске ушыраған хәм түбирлер биригип, бир мәнисти аңлатыушы „қызалақ“ тууысқанлык термини дөреген.

Түркий тиллериндеги „кыз“ сөзиниң хәр түрли формада гезлесиуйи, өзгерислер менен айтылыуы, контекст ишиндеги атқаратуғын хызмети ҳақкында мағлыұматты Л. А. Покровскаяның мийнетинен де көриуге болады.³⁰⁶ Усынылған *киз // гыз* терминлери өзбек хәм уйғыр тиллериндеги „киз“ сөзиниң айтылыуына жақын. Бунда „к“ дауыссы фонемасы тил алды „и“ фонемасы сыяқлы айтылады хәм барлық тиллерде де „кыз“ мазмунында жумсалады. Бирақ тува тилинде усы сөз самка /урғашы/ түринде болып, „кыс“ деп аталынады³⁰⁷.

³⁰⁶ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 403—6.

³⁰⁶ Л. А. Покровская. Жоқарыда аталған мийнети, 17-22-бетлер.

³⁰⁷ Сонда.

Угул // қозы хэм қыз // ғыз терминлери өз алдына жеке колланылса, русша „мальчик“ /бала/, „юноша“ /ержеткен бала/, „қыз“, „бой жеткен қыз“ деген мәнилери береді. Себеби „угул“ сөзинин улыўмалық мәни „ул“ түсинигин, қыз // ғыз улыўма „қыз“ мазмунин аңлатады. Усы сөзлер менен баға /әдебий тилде—бала/ сөзи қатар қолланған жағдайында мыс: қыз // ғыз баға, угул // баға/ тек ғана „қыз“ /мектеп жасындағы/ хэм бала /мектеп жасындағы/ түсиниклерин билдирип, русша „сын“ хэм „дочь“ деген мазмунларды бермейди. Бундай жағдайда мынадай еки жолды көрсетиў мүмкин: 1/ угул // қозы хэм қыз // ғыз сөзлери атрибутивлик сөз дизбеклеринде анықлаўын формасында келиўи; 2/ олардын анықланыўшы /определяемое/ ролинде болыўы итимал³⁰⁸.

Кубла диалекттеги угул // қозы хэм қыз // ғыз сөзлери жоқарыда көрсетилген усулларды өзине қабыл етеди. Қыз // ғыз сөзлери гәи ишинде қолланғанла сөзин мәнисин конкретлесгириў ушын келбетлик феийл /ержеткен, үлкейген, толысқан қыз // ғыз/, келбетлик /үлкен қыз, кишкене қыз // ғыз, угул // қозы/ т. б. қатар айтылыўы нәтийжесинде, олардын контексттеги мәнилери анықланады.

Диалекттеги қыз // ғыз туўысқанлық термини түркий тиллериндеги—қыргызша „қыз“³⁰⁹, Парым крайы хэм Причулымье түркий тилиндеги „қыз“³¹⁰, Әмиўдәрья дельтасы өзбеклеринин тилиндеги „қыз“³¹¹, башқурт тили говорларындағы „қыз“³¹² сыяқлы сөзлерге салыстырғанла фонетикалық өзгешеликке ушырағаны болмаса, мазмун, гәптеги хызмети жағынан бир. Қыз // ғыз туўысқанлық термининин сағасы туўысқан тиллер менен тығыз байланыслы хэм әдебий тилдеги „қыз“ сөзинин хызметине тең мәниде.

³⁰⁸ Л. А. Покровская, жоқарыда аталған мийнети, 19-бет.

³⁰⁹ Н. Н. Дыренкова, Брак, терминны родства и психические запреты у кыргызов..., 8-бет.

³¹⁰ А. П. Дульзон, Аталған мийнети, 79-бет.

³¹¹ К. Л. Задыхина, Келгирилген мийнети... 421-бет.

³¹² Х. Г. Юсупов, Аталған мийнети, 128-бет.

Актык

Кубла диалект лексикасындагы „ақтық“ туұысканлық терминин „баласының баласы“ яки „кызының баласы“ /виучка/ деген түсиникти береди. Эдебий тилде бул сөз „ақлық“ формасына ийе. Оны диалект территориясынын барлық жеринен гезлестирнуге болады. Мысалы: *Майемгәнниң ақтығыман; ақтық бар /Ақб/. Иа ақтығымды хан қойады; бир ақтық бар /Ақк/. Муннан бир баласынан ақтық қалды. Қудайдың берген ақтықларын.*

Демек, „ақтық“ сөзи контекст ишинде де, оннан тысқары да қолланылады.

Информаторлар менен сөйлесиу процесинде олар баланың баласынан соңғы /ақтық/ этапты—шаулық /эдеб. шаулық/, буннан кейин жаулық/ эдеб. жаулық/ деп түсиндирели хэм сөйлегенде „ақтық“, „шаулық“ сөзлерин қатарына қолланады/ сол *Майемгәннен өнгән ақтық шаулықлары/*. Аталған сөзтердиң схемасы мынадай.

I—*Ақтық/* баласының баласы ямаса кызына айтылады/.

II—*шаулық/* ақтықтың баласы ямаса кызына айтылады/.

III—*Жаулық/* шаулықтың баласы ямаса кызына айтылады/.

„Ақтық“ туұысканлық терминин арқа диалекттин барлық территориясында да эдебий тилдеги сыяқлы „ақлық“ формасына ийе. Мойнақ говорынын ўәкиллерин усы терминниң таралыу шегарасын былайша баянлайды;

1/ *ақлық*—баланың балаларына ямаса қызларына айтылады;

2/ *шаулық*—оның балаларына /ақтықтың/ ямаса қызларына айтылады;

3/ *Немере*—шаулықтың балаларына ямаса қызларына айтылады;

4/ *шөбере*—немерениң балаларына ямаса қызларына айтылады.

5/ *әуре*—шөберениң балаларына ямаса қызларына айтылады³¹³.

³¹³ Т. Бегжанов. Қаракалпақ тили Мойнақ говорынын лексикалық өзгешелikleri... 70-бет.

Банкурт тилинде II, III, IV ата /поколение/ ушын мынадай атамалар бар. Мысалы: II — „ейән“ /внук/, „ейән сэр“ внучка; III — „бүлө“ правнук, „бүлөсэр“ правнучка; IV — „тыуа“ праправнук, „тыуасар“ праправнучка, якут тилинде „ейән“ сөзине сизди „внук“ тууры келеди.³¹⁴

Көпшилик түркий әдебий тиллеринде бул сөзди /ақтық/ ушырагыў кыйын. Мыс: кумык тилинде „ақтық“ сөзи — „уларыны уланы“ /сын сына/, „қзызыны уланы“ /сын дочери/³¹⁵, чуваш тилинде ывален ывале

/баласының баласы/, „херен ывале“ /қзызының баласы/³¹⁶, кыргыз тилинде „мемире“, „небире“ /уулунун же қзынын уулу/ [РКРС, 85], әзерб. *нәвә*³¹⁷ түринде ушырасады. Буған қогымша „ақтық“ сөзиниң сыртқы формасы өзгериپ айтылыўын мынадай тиллерден көриўге болар еди. Кыргыз аўызекі тилин изертлеп, бир қанша материаллар топлаган Н. П. Дыренкова „мемере“ сөзине для внука, внучки, внучатного племянника, правнука, правнучки³¹⁸ — деп түсиник берсе, карайым тили диалектлеринде бул сөз *унук* /внук/³¹⁹, өзбек тили Шахрисябз говорында *нәвәрә* /навара/ — внук, внучка,³²⁰ Әмиўдәрьяның төменги жағында орналасқан өзбеклер тилинде *ақтық*³²¹, өзбек тилиниң Хорезм говорларында *ахтық*³²² формаларында гезлеседи.

„Ақтық“ сөзи сыртқы форма ҳәм жайласқан территориясы бойынша Хорезм говорлары менен үнлес. Сонлықтан бул сөздиң консылас Хорезм областы говорлары менен каракалпақ тили кубла диалектинде ушырасыўы туўысқанлық байланыстың дереги.

³¹⁴ Х. Г. Юсупов. Аталган мийнети, 128-бет.

³¹⁵ Русско-кумыкский словарь, ГИС, М., 1960, 92 бет.

³¹⁶ Русско-чувашский словарь, ГИС, М., 1951, 66-бет.

³¹⁷ Русско-азербайжанча лугәт, 1 т. Баки, 1936, 133-бет

³¹⁸ Н. П. Дыренкова. Брак, термины родства и психические запреты у кыргызов..., 8-бет

³¹⁹ К. М. Мусаев. Грамматика караимского языка (фонетика и морфология)... 69-бет.

³²⁰ Б. Джуроев. Шахрисябзский говор узбекского языка, 188—бет.

³²¹ К. Л. Садикина. Аталган мийнети, 115-бет.

³²² Ф. Абдуллаев. Хоразм шевалари..., 20-бет.

„Ақтық“ туўысқанлық термини кубла диалекттеги өзини мәнилес сөзлерге салыстырғанда еле де теренрек изертлеўди керек етеди.

Әмәки

Кубла диалекттеги туўысқанлық терминлер ҳақында сөз болғанда диалекттин жайласқан жериндеги жергиликли халық тилинде қолланыўшы „әмәки“ сөзиниң ағайин, туўысқан, әкесиниң туўысқаны, иниси мәнилеринде екенлигин көремиз. Буннан өзгеше арқа диалектте „ағайин“, „туўысқан“ деген терминлер бар, онда „әмәки“ сөзиниң ушырасыўы сийрек. Айтылған туўысқанлық терминин кубла диалекттин барлық жеринен ушыратыў мүмкин. Мысалы: *әмәкиләрдиң қайақ-тәкәнин билмәймис бизләр* [Н.-хан]; *Минйәрдә бир муғаллим әмәки бар* [Акб.]; *Әнәкәй, әмәкиләриңиз, кара!.. Бизләрдиң дир әмәкимиз излеп кегән... қатынның бир әмәкиси излеп кегән. Бир әмәки ағайинимиз о.*

„Әмәки“ туўысқанлық термининиң келип шығыў тарихы жүдә қызык. Түркий тиллериниң бир қатарында бул сөз ушыраспайды. Оның орнына әзербайжан тилинде *әми*, *дайы*, ³²³ қырғыз тилинде „*тай әке*“ [РКРС., 182]; тувалыларда *саай ақый* ³²⁴, уйғыр тилинде *чоң даоп* т. б., ³²⁵ татар тилинде „*абый*“, „*абый*“ [РТТС, 1, 272]; кумық тилинде „*атасыны* [яда анасыны] *агъасы яда иниси*“ [эр къардашы] ³²⁶, ноғай тилинде „*аға*“, қардаш [атасының, анасының] *ағасы яде иниси* ³²⁷—деп айтылып, формасы жағынан өзгеше сөзлер ушырасады.

Өзбек, тәжик тиллеринде „әмәки“ сөзи бар. Мысалы, өзб. *амаки*; 1/ әкеси тәрәпинен ағасы; 2/ өзинен үлкен ер адамға айтылатуғын қаратпа сөз; 3/ ер адамлардың исминиң соңына иззетлилик пенен хабарласқанда ямаса ядына түсиргенде қосылып айтылатуғын

³²³ Русча-азербайжанча лугат. 1 т. Баки, 1956, 296-бет.

³²⁴ Русско-түвинский словарь. ГИС, М., 1954, 139-бет.

³²⁵ Русско-уйгурский словарь. ГИС, М., 1956, 297-бет.

³²⁶ Русско-кумыкский словарь. ГИС, М., 1960, 171-бет.

³²⁷ Русско-ногайский словарь (по ред. проф. Н. А. Баскакова), ГИС, М., 1956, 171-бет.

сөз /УзРС., 33/, тэжикше „амак“ формасында колланылып: а/ әкеси тәрәпинен агасы; б/ сөйлеу тилинде орта жасқа барған адамларға балалар хәм жаслар тәрәпинен еске алып айтылатуғын сөз ³²⁸—деп анықлама бериледи.

„Әмәки“ сөзиниң өзбек хәм тэжик тиллеринде көрсетилген мазмуинда болыуы каракалпақ тили кубла диалектине де тәсийрин тийгизген болыуы итимал. Оның хызмет етиу сферасы кең. Кубла диалектте өзбек хәм тэжик тиллериндеги мазмунына қарағанда сөз мәнис тарылып, тууысқан, жақын, ағайын, таныс деген формаларда жумсалады. Келтирилген сөз кубла диалект үәкиллери тилинде кеннен колланылады.

Қарастырылған термин менен қатар колланыушы „ашна“ сөзи де кубла диалект территориясына тән.

„Ашна“ сөзиндеги аs /әйемги түркий тилинде айтылыуы/ „жолдас“, „дос“ дегенди билдириуши тийкаргы сөз. ³²⁹ Оған атлықтан атлық пайда етиуши аффикс „на“ ның қосылыуы нәтийжесинде „ашна“ формасына нйе болып ³³⁰, „жолдас“, „дос“, „кеуиллес“, „бир нәрсе менен таныс“, „билетуғын“, т. б. түсиниклер де жумсалады. Бул сөз өзбек әдебий тилинде „ошна“ деп аталады /УзРС., 312./

„Әмәки“ хәм „ашна“ сөзлеринде баска өзи менен мазмуинлас терминлерге салыстырғанда өзгешелик бар. Олар кубла диалектте актив қолланылатуғын диалектлик тууысқанлық терминлери.

НЕКЕ БОЙЫНША ТУУЫСҚАНЛЫҚ ТЕРМИНЛЕРИ

Қарры

Кубла диалект лексикасындағы тууысқанлық, некелик қарым-қатнасты билдириуши сөзлердиң бири-бул

³²⁸ Таджикиско-русский словарь. ГИС, М., 1954, 24-бет.

³²⁹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности... 366-бет.

³³⁰ Ф. Абдуллаев. Хоразм шевалари., 203-бет.

„қарры“ /әдебий тилдегі „ғарры“/ термині³³¹. Айтылған терминді диалекттің барлық жерінен ушыратуға болады. „Қарры“ сөзі әдебий тилдегі формасына /ғарры/ карағанда лексика—фонетикалық өзгешелікке иіе т к. Буннан еки сөз арасында айырма пүткиллей жоқ деген пикир шыкпайды. Керисинше, усындай өзгешеліклер көп нәрсеи аныклайуға керекли факт екенлигин айтыу керек. Кубла диалектте „қарры“ сөзиниң колланыу жағдайларына мысаллар келтиремиз: *Бизиң қарры үлкәррирәк шығар ован* [Н.-хан.]. *Калып баратқан қарры болады* [Н.-хан]. *Көп биләтугун қаррылардан сора* [Досб.]. *Қарры гана адам экән* [Ақб.]. *Дым қарры адам* [Ақб.]. *Қаррылар белгиләгән. Қаррылардиң бир йеми бар еди. Қаррылар йақшы көрәди. Қаррымысәм барып көрген емес. Бизиң қаррыларымыз төмәннән онсәгиз жаста кегән* [Шым.]. *Қарры менен екәуғанамыз бизлер отурған. Қаррыны сыйлаған йақшы болады. Қарры жақында өлди. Қаррының өзи бир пахтада 34 жыл ишләгән. Ауулдың қаррыларының жәрәми көп. Бизиң қаррымызға асықтырды.*

Мысаллардағы „қарры“ сөзиниң тийкарғы функциясы контекстте „әке“, „күйеу“, „бай“ хызметинде жумсалыу.

„Қарры“ сөзиниң жиңишке түрде /ғарри/ гезлесеуғын уақытлары да бар *бир жүз бесқә, бир жүз оңға шыққан ғарриләр—оларда шежирә бар.*

Деген менен „ғарри“ сөзи „қаррының“ колланыуына салыстырғанда сийрек.

Гейде „чал“ сөзи „қаррының“ орнына айтылады */чал, сенәм чай ичәсэнмә/* [Ақб.]. „Қарры“, „чал“ сөзлери орта жастап өткен адамлардың ҳаял жолдаслары тәрешинен күйеуине қарата жумсалады.

„Қарры“ сөзи қос компонент түринде „қарры-қурру“ яғни „хәр қыйлы ғаррылар, қаррылар“ т. б. деген

³³¹ 1958-жылғы „Қарақалпақша-русша сөзликте“ „ғарры“ сөзи бир неше мәнилерде көрсетилги, тийкарғы мазмун берилген (қараңыз: ККРС., 380). Ал, 1947-ж „Русско-қарақалпақский словарь“ да бул сөз диалектте ушырасатуғын формасында „қарры“, „баба“, „шал“ деп көрсетилген. Қараңыз; Русско-қарақалпақский словарь, ГИС, М., 1947, 713-бет.

мәниде диалектте ушырасады *қарры-қурру ҳеш ким жоқ* /Ийш./.

Мысаллардан жуўмақ шығара отырып, барлық ўақытта да ҳаял адам өзиниң өмирлик жолдасына „мениң байым“, „күйеўим“ деп хабарласпай, ал „*қарры*“, „*чал*“ деп те айтатуғынын көремиз. Буны башқурт тилиниң мысалынан да көриўге болады ³³².

Қарақалпақ тили диалектлери бойынша арка хәм кубла районларда Н. А. Баскаков тәрәпинен жыйналған материалларда бул сөзди Хожели, Коңырат, Шоманай, Кегейли /бурынғы Куйбышев/ районларының жеринде де ушыратамыз. Арка хәм кубла диалектлеринде қарры—қъарры сөзлериниң сәйкес қолланыў жағдайлары бар ³³³.

„*Қарры*“ сөзи басқа түркий тиллери менен салыстырғанда өзбек әдебий тилинде „*чол, муйсафио, кекса, қари*“ /РУЗС., 833/, уйғыр тилинде *қери, чал*, ³³⁴ тәжикше „*кекса*“ —орта жасғағы адам...³³⁵ —деген мазмунда екенлиги көринеди.

Келтирилген мысалларға хәм „*қарры*“ сөзиниң атқаратуғын хызметине нәзер салып, оның контекст ишинде хәр қыйлы формасында келе алыў мүмкиншилигин, гәптеги орынын белгилеўге болады. „*Қарры*“ туўысқанлық термини гәпте хәр қыйлы формаларда қолланылып, гейпара жағдайларда фонетикалық өзгериске де ушырайды. Бул аўызеки сөйлеў тилиниң ызыамлылығына байланыслы болады.

Кәмпир // гемпир

Кубла диалект лексикасында „*қарры*“ термини менен қатар қолланылыўшы *кәмпир* / *гемпир* сөзлериниң контекстте, диалект лексикасында ушырасыўын көремиз.

Кәмпир // *гемпир* сөзлери әдебий тилде бир формада *кемпир* түринде бериледи /ККРС., 312/. Усы тилдиң

³³² Х. Г. Юсупов. Аталған мийнет, 131-бет.

³³³ Н. А. Баскаков. Карақалпақский язык. т. 1, Материалы по диалектологии, 195, 220-270-бет.

³³⁴ Русско-уйгурский словарь. ГИС, М., 1956, 1230-бет.

³³⁵ Таджикско-русский словарь, ГИС, М., 1954, 186-бет.

арка ҳам кубла диалектлеринде кәмпир // гемпир сөзлери бир айтылатуғын да, өзгериске ушырап гезлестуғын да жерлери бар.

Кәмпир

кәмпирдин қ баласы; кәмпириң бә хә йақшы бопты /Н.-хан/. Ирийимбайдың кәмпири өлгән; бир қарры кәмпир... кәмпирдин көзи...

Гемпир

түркмәннің бизләрдәй гемпири намазды би лмәйдәкән /Н.-хан/. Жупар гемпир жоқ. Шымбайлы гемпирго.

Усынған мысалларда кәмпир//гемпир сөзлеринин гәп ишинде, болмаса жеке турып та, грамматикалық формаларды қабыл етип те колланыў процесин көремиз.

Әдебий тилдеги формасына салыстырғанда диалектеги сөзлердин лексика—фонетикалық өзгериске /мысалы: е>ә, к>г—кәмпир<кемпир, кәмпир>гемпир/ ийе екенлиги байқалады.

Контекст ишинде „кәмпир“ сөзи *кәмпир-күмпир /кемпир хәм т. б./* деген мазмунда да айтылады. Мысалы *бес алты бир кәмпир-күмпир бар экән /Ақб./*.

Кәмпир//гемпир сөзлерин айырым көрсетиўдеги максет—олардың басқа сөзлер қатарынан алатуғын орнын белгилеў. Өткен заманда диншиллер халықтың сана-сезимин уўландырды. Халық арасында ескиден киятырған үрп-әдет бойынша ер адамлар өз ҳаялларының /жубайлары/ атын атамай, *кәмпир//гемпир*, гейнара ўақытларда *қостарым, жубайым, шабазым*, т. б./ деп атаса, өз гезегинде, ҳаяллар да ерлеринин атын атамай „*қарры, чал*“ т. б. деп хабарласқан. Бул үрп-әдет қазақ, қырғыз халықларында да болған. Қырғыз тили бойынша Н. П. Дыренкованың мийнетинде усы жағдайларға байланыслы бираз фактлар келтирилген.³³⁶

Кубла районлардағы қоңсылас өзбек тилинен де бул сөзли ушыратамыз: *йолда бир кампирникида йитады. Кампирга айтады... кампир дастирхъанъға*

³³⁶ Н. П. Дыренкова. Брак, термини родства и психические запреты у кыргызов, „15-бет.

айтады..³³⁷ Тахтакөпир говорында бул сөз „кампир“ формасында /„бир кзарры хэм кампир болган.“³³⁸ Қараөзек районындағы карақалпақлардың ауызески тилинде әдебий тилдеги формасы /кемпир/ қолланылады.

Түркий әдебий тиллерінен—қазақша- „кемпір“ жасы үлкейген, қартайған хаял /ҚТТС, I, 285/, өзбекше *кампир* /РУЭС., 833/, уйғырша—„кампир“³³⁹ вариантлары бар.

Кәмпир // *кемпир* сөзлері /кубла диалекттеги/ әдебий тилге, арқа диалект лексикасындағы өзі менен мазмунлас сөзлерге, басқа түркий тиллеріне салыстырғанда өзгеше. Бул айырма ол сөздің лексика—фонетикалық вариантына байланысly. Келтирилген сөзлер кубла диалект лексикасында гәп ишінде, оннан тыс ушырасыу менен, тууысқанлық терминлердің қатарын өз функциясына сәйкес толықтырады.

Қатын//айал

Неке менен қарым-қатнасты тууысқанлық терминлерден кубла диалект лексикасында жийи қолланылатуғын сөз *қатын* // *айал*. Әдебий тилде бул сөзлер „хаял“ хэм сөйлеу тилинде „қатын“ формаларында қолланылады /ККРС., 387, 710/.

Қатын // *айал* сөзлері кубла диалект лексикасында спецификалық өзгешеліклеріне ийе. „Қатын“ сөзінің шығу тәркінің ески түркий жазыуы естеліклерінде *qatun*—дама /княгиня/ формасында ушыратамыз³⁴⁰. Айтылған сөздің усындай жоқары дәрежеде қолланыуына тийқарғы себеп—бул аналық дәуір /матриархаттың/ үстемлік еткен заманында келип шыққан, соңынан аталық дәуір оның орнын басқаннан кейін *qatun* сөзі жай мәнінде—„үй ийесі“, „қатын“ деген түсініклерге ийе болыуы итимал³⁴¹.

³³⁷ И. А. Баскаков. Каракалпақский язык, I, материалы по диалектологии..., 300-бет.

³³⁸ И. А. Баскаков. Каракалпақский язык, I, материалы по диалектологии..., 300-бет.

³³⁹ Русско-уйгурский словарь, 1231-бет.

³⁴⁰ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности..., 412-бет.

³⁴¹ Х. Г. Юсупов. Жоқарыда аталған мийнеті..., 130-бет.

Буннан, қатип тууысқанлық термининин көп уақыт-лардан бар екенлігін көреміз.

Қубла диалект лексикасында қатын // айал сөзле-ринин қолланыу фактларына мысаллар:

Қатын

Хийуалы: ат байталдан... жигит қатыннан тууы-ды депти /Досб./; *Бир ақыллы қатын бар экән. Қатынды да урдурмадық* /Ақб./; *Қатылларам жууа-бий боладжән* /Ақб./; *Бир қатынның изинә ерип кегән.*

*Бала жаман болса, дәрмәнің кетәр,
қатының жаман болса, мийманың кетәр*
/Мақтымқулыдан/
/Досб./.

Айал // әйел

Айалы да қарамайтуғын боған жаңағыға. Бир қоңсының айалына барып қол салған. Әйәл йақшы болса қаны, шөреги; ауа уөзиниң әйәлинән боған /Н.-хан/; *не әйәлләр керәк* /Н.-хан/.

Мысаллардан қатын // айал сөзлері қубла диалект лексикасында актив хызмет атқарушы терминлер екенлігін көриу мүмкін. „Қатын“ сөзинин кеңнен қолланылыуын Н. А. Баскаковтың мийнетинен де ушы-ратамыз ³⁴².

Онда усы қубла диалектке тән мысаллар келтирил-ген. Мысалы: ... қатыны менен дәлигға шығады...; қатыны ишке кирип есикти иледі де тастайды... қатыны есикти сыра ишпайды ³⁴³.

Қубла районларда жасаушы қазақ хәм өзбек инфор-маторлардың тилинде де „қатын“ сөзи гезлеседи. Қаз. хатын: // қатын: *Бир кисиниң еки қатыны бола-ды... киши қатынынан бир улу болады* ³⁴⁴. Түркм. хатын. *Бул патша йеди хатын алады* ³⁴⁵.

Егерде қубла диалект лексикасында „қатын“ тууысқанлық термині жиі қолланса, қарақалпақ тили

³⁴² Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. 1. Материалы по диалектологии. М., 1951.

³⁴³ Сонда, 287-бет.

³⁴⁴ Сонда, 307-бет.

³⁴⁵ Сонда, 303-бет.

Тахтакөңир хэм Шымбай говорларында бул сөз „айал“ түрінде гезлеседи.

Мысалы: *айал* Тахтакөңир говоры/:

Айалы менен ойлас.зық қылған;

айал /Шымбай говоры/:

*үш айалдың үстүнә алды.*³⁴⁶

Келтирилген сөз Мойнақ говорында да „қатын“ хэм „айал“ формасында қолланылады. Бул жерде көпшилик жағдайда „қатын“ диалектлик сөзиниң айтылыўы қызығарлық жағдай. Аталған мысал әзербайжанша „гадын“, башқурт тилинде „қатун“³⁴⁷.

Халық дәстапларында да „қатын“ сөзиниң қолланыў жағдайлары бар.... *және турып Курбанбек, қатынына қарап не дейди* /„Курбанбек“, 22-бет/.

Тайынды бендеге хәр жайда бир дәрт,
Дос емести гош жигитке қатын жат,
Мен қалсам қыя майдан шөллерде,
Душпанларың аға болар кеўили шад.

„Курбанбек“, 49-бет/.

Түркий тиллеринде бул сөздиң ушырасыў фактлерин көрсетиўге болады. Түрк хэм гагауз тиллеринде „қатын“ хэм „ҳаял“ сөзлери басқа түркий тиллеринде „гарры“ деген мазмунды беретугын „қары“ сөзи менен аталады. Сонлықтан түрк хэм гагауз тиллеринде „қары“—старуха>жена формасында ушырасады³⁴⁸. Өзбек әдебий тилинде бул сөз „хотин“ хэм „аёл“ формасында /УЗРС., 23,505, оның говорларында³⁴⁹ төмендегише мазмунда:

Шахрисябз говоры	Самарканд говоры	Ташкент говоры	әдебий тили
<i>айал</i>	<i>эйәл</i>	<i>эйәл</i>	<i>аёл</i>

³⁴⁶ Старший лаборант Қ. Алланазаровтың 1962-ж. Шымбай районындағы диалектологиялық жазыўлары, № 1 дәптер, 87-бет.

³⁴⁷ Х. Г. Юсупов, Аталған мийнет... 130 бет. „Азербайжан галыны“ журналы, 1962, № 11, 12-бет.

³⁴⁸ Л. А. Покровская, Аталған мийнетти, 60-бет.

³⁴⁹ Б. Джуроев, Шахрисябзский говор узбекского языка, 183-бет.

Парым крайы хэм Причулымье түркий халықлары тилинде „қатын“, „қарці“³⁵⁰ түрінде гезлесели.

Қарақалпақ тилинде *қатын*-гөнерген сөз хэм оны әдебий тилде—хәял /арабша *halai*, қарақалпақша—*хәял*’ сөзи қысып шығарады. Түркмен тилинде де бул сөздің әдебий нормасы „*аял*“, ал „*хатын*“ термини тек сөйләу тили ушын характерли: қаз. *әйел*, қырғ. *аял*, өзб. *аёл*, уйғ. *alal*³⁵¹.

Кубла диалект лексикасындағы неке бойынша тууысқанлық термини *қатын* // *айал* сөзлериниң контексте қолланыу сферасы, хызмети, өз группасындағы терминлер қатарынан алатуғын орны айта қаларлық; бул термин арқа диалект, ондағы говорларға, басқа түркий тиллериндеги өзиндей сөзлерге салыстырғанда айырмашылығы бар. Кубла районлардағы жергиликли қарақалпақлар тилинде жийи ушырасатуғын диалектлик сөз.

Келин

Диалектлерде некеге байланыслы тууысқанлық қарым-қатнастарды билдиретуғын терминлерден „*келин*“, „*келинчак*“ сөзлери ушырасады.

„*Келин*“ сөзиниң тийкарғы мәниси: 1/ баласының хәялы ата-анасына келин болып есапланыуы; 2/ күйеуге тийген хәял /өз тууысқанларынан басқа/ күйеуинен үлкеп хәяллар менен ерлерге келин болады. Бул жағынан қарағанда кубла хэм арқа диалектлерде „*келин*“ сөзиниң формасы хэм мазмуну теңдей.

Л. А. Покровская түркий тиллериндеги тууысқанлық терминлери ҳаққында мақаласында „*келин*“ сөзиниң гейпара тиллерде жумсақ дауыссыз *г* сесине алмасып /*к*>*г*/ айтылыуын /әзерб. *гәлин*; гаг. *гелин*; тур. *gelin*, түркм. *гелин*/, татар хэм башкурт тиллеринде *килен*, ҳақас тилинде *килин*, чуваш тилинде *кин*, якут тилинде *кинцит*, *кыйит* түрлеринде гезлесийин көрсетеди³⁵².

³⁵⁰ Л. П. Дульзон. Жоқарыда аталған мийнети, 79-бет.

³⁵¹ Л. А. Покровская. Көрсетилген мийнети, 59—60 бетлер.

³⁵² Л. А. Покровская. Аталған мийнети, 65-бет.

Кубла диалект лексикасындағы „келин“ сөзинің қолланылыуына мысаллар ұсынайық:

Келинимиз бексийиқ дегән урыудан болады. Мен оның келини едим. Бір келинчак суўға келгән [АқБ]. Мен келинчәк боп түскән жылларым...

Бул жерде мынадай бир детальды ескертю керек: түркий тиллеринде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де, үйдің босағасынан атлаған келин өзи сол жерге келиўдеп баслап, перзентли болғанға дейинги уақыт ишинде „келин“ деп аталады³⁵³. Әлбетте, келин туўғаннан сон да басқа адамлар тәрәпинен өзинен киши инисиниң яки ағайининиң келиншеги „келин“ деп атала береді.

„Келин“ сөзи ески түркий жазыуы естелликлеринде „калін“ /молодушка/ түринде гезлеседи³⁵⁴. Бул сөз этимологиялық жағынан *кел* феили ҳәм ескиден киятырған феилден атлық ҳәм келбетликлерди пайда етиўши *н // ын // ин // ун // үн* аффикслериниң жалғаныўынан жасалып, улыўма „келин“, „басқа семьядан келген ҳаял“ деген мазмунды береді³⁵⁵.

„Келинчак // келинчәк“ сөзлериндеги *-чак / чәк* аффикслери киширейгиўши аффикслердиң ҳәр кыйлы фонетикалық формалары.³⁵⁶

Кубла диалекттеги „келин“, „келинчак“, „келинчәк“ сөзлери басқа түркий тиллериндеги өзи сыяқлы сөзлер менен мазмун жағынан бир, жайласқан территория, өзине ылайықлы өзгешеликлері менен лексикафонетикалық өзгерислер тийкарында диалектте ушырасады.

Женгә—сөзи кубла диалектте тийкарынан: а/ ағаның ҳаялы; б/ кыз бенен жигит арасында келистүриў, таныстырыў ушын жүретугын ҳаял деген мәниде. Бул сөздиң қолланылыўында әдебий тилдегиден парық аз /гейпара жағдайда „джеңгә“ формасында келеди/³⁵⁷ „җеңгә“ сөзиниң түркий тиллеринде қолланылыўы,

³⁵³ Л. А. Покровская. Аталған мийнети, 64-бет.

³⁵⁴ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности... 392-бет.

³⁵⁵ Л. А. Покровская. Жоқарыда аталған мийнети... 64-бет.

³⁵⁶ Х. Г. Юсупов. Аталған мийнети..., 124-бет.

³⁵⁷ Н. А. Баскаков. Карақалпақский язык, 1, Материалы по диалектологии, 339-бет.

семантикалык өзгөшөлүктөрү, гөптөгү хызмети тууралы Л. А. Покровская жақсы дәлеллер айтады³⁵⁸. *Жеңге* төмөндөгү мазмунды аңлатады: 1/ *жеңге* деп үлкөн келинди, тойдың салтанатын басқарып келетугын келиншекти, оны сриини /күйеуинин/ үйине узатып алып келиуши адамды атайды; 2/ түрк тилиндеги мазмуну да усындай; 3/ түркменлерде, олардың ески түркмен тойында келинди үйге баслаушы кемпир /жеңгеси/. Әзербайжан тилинде бул сөздің тек ғана бир мәніси, яғнай, жаңа келетугын келинди узатыушы *жеңге* деген мазмуну қалған. Ал басқа функцияларында, яғнай тууысқанлық термин сыпатында қолланылмады³⁵⁹.

„*Жеңгә*“ сөзиниң бул мәніслери ҳаққында айта отырып, оның өзинен жасы бойынша үлкөн тууысқан емес ҳаялларға да ҳүрмет билдирип хабарласқанда айтылатугын сөз екенлигине нәзер аударуу керек. Келтирилген сөздің атқаратугын хызмети контексте қолланылыуына байланыслы.

Кишә—сөзи „*жеңгә*“ сөзине карағанда өзгөшөлүкке ийе. Буны мынадай мысал арқалы түсиндирейик: Бир жигиттиң үш ағасы бар. Онын үлкөн ағасының келиншеги кишкене иниси ушын *жеңгә* болып табылады. Енди ортаншы ағасы үйленеди. Оны киши иниси „*кишә*“ деп атайды. Еки сөз арасындағы семантикалық өзгөшөлүк—жас айырмашылық жағына байланысты келип шығады. „*Кишә*“ сөзи этимологиялық жақтан киши сөзине қатнасты. Ески түркий жазулары естеликлериндеги формасы кісіг /младший, молодой/³⁶⁰, XII—XIII әсирлердеги Орта Азиялық тефсирде „*киши*“ сөзине: а/ человек /адам/; б/ жена, женщина /ҳаял/ деген түсиник берилип, бул сөздің мәніси *киши* /маленький, маленькая/ сөзи менен, екинши тәрәппен тийкаргы мәніси „*ҳаял*“, „*зайып*“ /жена, женщина/ сөзлерине гәрезли. Буған қосымша „*киши*“, „*кишә*“ сөзлеринде И>Ә /транскрипциялық е~ә /болып, фонетикалық өзгериске ушырауы нызамлы нәрсе.

³⁵⁸ Л. А. Покровская. Аталған ийнеті... 66-бет.

³⁵⁹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 394-бет.

³⁶⁰ А. К. Боровков. Лексика среднеазнатского тefcиpa XII—XIII вв., 181-бет.

1958-ж. „Каракалпакша—русша сөзликте“ „кише“ сөзине: 1/ *кише*—жеңе старшего брата; 2/ обращение к жеңе старшего брата /ККРС., 325/ деп надурьс түсиник берилген, „жеңге“ хэм „кише“ сөзлериниң арасындағы семантикалык байланыс ашып көрсетилмеген.

Кубла диалекттеги „кишэ“ тууысқанлык термини гәп ишинде аткаратуғын функциясы хэм семантикалык өзгериси менен көзге түседи.

Кәйин

Кубла диалект лексикасындағы „кәйин“ сөзи жекке турып та, баска сөзлер менен қосыла келип те түрлише түсиник, мәнилерди билдиреди. Ол терминниң мәниси—ериниң ямаса онын ҳаялының иниси, тууысқаны, ерли—зайыплы адамлардың ҳаялының ел-журты; күйеўдиң инилери жеңгесине, кишесине „кәйини“ болады.

Диалектте „кәйини“ сөзиниң колланыў жағдайларына мысаллар келтирейик: *Орымбай мениң кәйиним болады* [Ақб.]. *Төрәмыраттың кәйинләри. Садықтың анасы бизиң кәйинимиз.*

Мысаллардан байқауымызша, кубла диалектке характерли жағдай „кәйин“ сөзиниң ер информаторлар тәрәпинен колланылыўы. Арка диалектте айтылған сөз ҳаяллар тәрәпинен өз кәйинлерине байланысмы айтылып, ерлер өз ҳаялының инисин „балдыз“ деп атайды, ал *кәйин* // *қайын* деп атаў жағдайы сийрек; келтирилген мысаллардың үшиниңиңиңдеги „кәйинимиз“... сөзи „кәйин ене“ орнында айтылған. „Кәйин“ сөзи койтекстте келгенде жекке өзи де „ати“, „ене“, „ини“, „ага“, „бийкәш“, „сиңли“ сөзлери менен бирге де айтылады.

Кәйната бул ерли-зайыплы адамлардың әкелери. Өз алдына дара-дара мәниске ийе сөзлердин биригиў усылынан пайда болып, „кәйин“ сөзинде „и“ даўыслысы түсип қалып айтылған; *Бизиң кәйнатамыздың өзи сондай айбатлы адал йеди.*

Усы тууысқанлык термини XII—XIII әсирлердеги Орта Азиялық тефсирде *кајин ата*³⁶¹, қырғыз тилин-

³⁶¹ А. К. Боровков. Лексика среднеазнатского тефсира XII—XIII вв., 194-бет.

де *кајын ата*³⁶², карайым тили диалекттеринде *қайни-та*,³⁶³ Томск түркий халықлары /эуштинецлер/ сөйлеу тилинде *қайнада*³⁶⁴, чуваш тили диалекттеринде: а/ жоқарғы диалектінде *хон аса, ати*; б/ төменгі диалектінде *паятам, хунесе*³⁶⁵ түрінде ушырасады.

Қәйненә—ерли-зайыплы адамлардың аналары. Бунда „а“, „ә“ хәм „и“ дауыслысы сөзде түсип калған. Айтылған сөз Томск түркий халықлары /эуштинецлер/ тилинде *қайнинем*³⁶⁶, кыргыз тилинде *қайын ене*³⁶⁷, карайым тили диалекттеринде *қайнана*³⁶⁸, чуваш тили диалекттеринде: а/ жоқарғы диалектінде *апай хонами*; б/ төменгі диалектінде *паянам, хунәмә*³⁶⁹, каракалпак тили Тахтакөңір хәм Мойнак говорларында *қайы* /ы /и *ене*³⁷⁰ түрінде айтылады.

Усынылған сөзлер менен параллель колланылыўшы *қайын аға, қайын ини, қайын бийкәш, қайын сиңли* сөзлери туўралы арнаулы тоқтамай-ақ, олар да „*қайн-ата*“, „*қайненә*“ сыяқлы формада гезлеседи хәм хызмет атқарады деп көрсетиўге болады. Олардың семантикалык мәнилери мынадай:

қайын аға—ерли-зайыплы адамлардың өзлеринен жасы үлкен ағалары;

қайын бийкә—ерли-зайыплы адамлардың хаялының өзинен жасы үлкен апалары;

қайын сиңли—күйеудин қарындаслары жеңгесине қайын сиңли болады;

қайын журт—хаялдың төркини күйеўге қайын журт болады.

Л. А. Покровская түркий тиллериндеги „*қайын*“ сөзинин колланыў функциялары, шегарасын, семан-

³⁶² Н. П. Дыренкова. Брак, термины родства и психические запреты у кыргызов., 9 бет.

³⁶³ К. М. Мусасев. Грамматика каракимского языка., 117-бет.

³⁶⁴ А. П. Дульзон. Жоқарыда аталған мийнети, 79-бет.

³⁶⁵ Т. М. Матвеев. Краткий обзор чувашских диалектов. Сб. „Материалы по чувашской диалектологии“. Чебоксары, 1960, 61-бет.

³⁶⁶ А. П. Дульзон. Аталған мийнети, 79-бет.

³⁶⁷ Н. П. Дыренкова. Көрсетилген мийнети, 9-бет.

³⁶⁸ К. М. Мусасев. Аталған мийнети, 117-бет.

³⁶⁹ Т. М. Матвеев. Жоқарыда көрсетилген мийнети, 61-бет.

³⁷⁰ П. А. Баскаков. Каракалпакский язык, I, Материалы по диалектологии, 61-бет.

тикалык өзгөшөлүккөрүн көрсөтсүн, терең анализ жасаган³⁷¹

Кубла диалекттеги „қайын“ /әлебий тилде „қайын“ / сөзи хәзирги түркий тиллериндеги бар қадын, хатын, қазын сөзлери менен тамырлас³⁷². Бул жерде й//з//т хәм й//д дауыссыз сеслериниң фонетикалык өзгериске ушырап алмасыуын есапка алған жағдайда қайын-қатын-қадын болады. Демек, „қайын“ ды „қадын“ ның варианты деп айтыу мүмкин. Екинши тәрәпнен тува, якут тиллеринде бул термин менен тек ғана хаял тәрәпнен тууысқанлары белгиленеди. Басқа түркий тиллеринде де „қайын“ группасына тийисли бираз қоспа сөзлер хаялдың тууысқанларын /ағайынлерин/ билдиреди. „Қайын ата“, „қайын ене“ терминлери көбисесе „ене“, „ата“ /хаялдың ағасы, енеси/ болып келеди³⁷³. Айтылған пикир Л. З. Будаговтың мийнети менен де тастыйықланады³⁷⁴

А. П. Дульзон Нарым крайы хәм Причулымьедеги түркий тилине арналған мийнетинде қайн — родственник по браку³⁷⁵, төменги чулым түркий тилинде „қайным — отец моей жены“³⁷⁶ — деп келтиреди.

Аталған сөз өзиниң шығыу төркини жағынан қатын, қадын, хазын, т. б. усындай сөзлердиң варианты болып табылады хәм көпшилик жағдайда хаяллардың тууысқанларына байланыслы айтылады.

„Қайын“ тууысқанлық термининиң гәи ишинде жекке өзи де, басқа сөзлер менен /ата, ене, қайнаға, сиңли, бийкәш, бийкә, т. б./ бирге ушырасыуы оның контексттеги ролин күшейтеди. Айтылған сөздиң тууысқанлық терминлер менен бирге гәи ишинде келиуи хәр түрли семантикалык белгиге, мазмунға бай екенлигинен дерек береди. Бул сөздиң кубла диалект лексикасында колланыу шеңбери, оның хызмети контекст-

³⁷¹ Л. А. Покровская. Аталған мийнети, 71-бет.

³⁷² Х. Г. Юсупов. Жокарыда аталған мийнети, 132 бет.

³⁷³ Л. А. Покровская. Жокарыда аталған мийнети, 68—72-бетлер.

³⁷⁴ Қараңыз: Л. З. Будагов. Сравнительный словарь туецко-татарских наречий, т. II, СПб, 1871, 25—31-бетлер. Автор „қайын“ сөзин дж. татар қайын. тууысқан, хаялының ерине қатнас жасағанданы тууысқаны деп келтиреди.

³⁷⁵ А. П. Дульзон. Аталған мийнети, 69-бет.

³⁷⁶ Сол автор, 64-бет.

те колланганда ҳам басқа туўысқанлык терминлерге қатар қойып салыстырғанда белгили болады.

ЖУЎМАҚ

Жоқарыда қарақалпақ тили диалектлериниң лексикасында бар туўысқанлык ҳам неке бойынша қарым-қатнастарды билдиретугын сөзлердиң басым көпшилигин карастырдык.

Диалектлердеги туўысқанлык терминлери өз составы, колланыў сферасы, этимологиялык төркини бойынша бир-биринен өзгеше.

Туўысқанлык сөзлери қанша көп изертленилсе, соншелли олардың жиги ашылып, арасындағы байланыслардың бир неше әсирлерди өз ишине алатуғынлығы көринеди. Қарастырылған диалектлик терминлер фонетикалык, морфологиялык, лексикалык тәреплеринен әдебий тилдеп өзгешеликке ийе, сонлықтан олардың ҳәр қайсысына жеке-жеке сыпатлама берилди, анализ жасалды. Диалектлердеги туўысқанлык қарым-қатнасты билдиретугын терминлерди үйрениў-диалектлик лексикаға, қарақалпақ әдебий тилиниң тарийхын теренирек изертлеў исине, тилди ҳәр тәреплеме байытыўға, сондай-ак халықтың өткендеги тарийхын ҳам этнографиясын изертлеўге бай материал болып табылады.

ҚУБЛА ДИАЛЕКТ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЙ ТИЛИНЕ ҚАТНАСЫ

Хәзирги заман қарақалпақ тили-Қарақалпақ автон-омиялы республикасында шығатуғын кітап, газета, журнал т. б. улыўма көркем әдебияттың, мәмлекетлик қарханалардың, илимнің, соның ишинде мектептің де тили. Ол улыўма халықлық миллет тили болып есап-ланады, улыўма халық ушып қатнас куралы болып хызмет етеди. „Сонлықтан да әдебий тилдиң лексикалык нормасы сол әдебий тил таралған барлық территория-дагы халық тилине сүйенели. Бунда қандай да бир диалектке який говорға артықмашлық берилмейди“.³⁷⁷

Әдебий тил барлық ўақытта да жергиликли халықтың жанлы тилине пусқаўшы ретинде хызмет етеди. Халықтың сөйлеў тилине әдебий тилге кирген гейпара лексикалык элементлерди ысылдырады, кем-кем қал-шлестирип барады.

Қарақалпақ әдебий тили халықтың жанлы сөйлеў тилинің есабынан байып отырыўы ызамлы кубылыс. Бирақ әдебий тилге сөйлеў тилиндеги қалеген сөз кирмейди, ал сыналған, тәжирийбеде өзин ақлаган бірликлер орын алыўы мүмкин. Қарақалпақ әдебий тилинің қалиплесиўинде белгили орын арқа диалектке тийисли болса да, тилдиң улыўма байыўы, қамалы-

³⁷⁷ Т. Г. Баншев. Башкирские диалекты в их отношении к литературному языку. Изд-во МГУ, 1955, 91-бет.

на келиүне арка диалекттин говорлары менен кубла-диалекттин де үлөсү болды.

Әдебий тилдин лексикалык нормасы азшылык бир группаның тилине эмес, көпшилик халыктын күндөлүк турмысында кең колланылуучу сөзлөргө сүйөнөт. Гейпара жагдайларда кандай да бир себептер менен әдебий тилге азшылык группаның сөйлөү тилинен, говор який диалекттен де сөзлөр кириүи мүмкүн. Бундай сөзлөр сиңисип, көпшилик халык массасына түсиникли болганнан кейин әдебий тилдин нормасы ретинде кабыл етпелди...³⁷⁸ Сонлыктан да кубла диалект лексикасынын каракалпак әдебий тилине катнасы мәселесин аныкклау, оның байланысын ҳәр тәреплеме анализлеу иси әдеүир қызығушылык туўдырады. Кубла диалект лексикасында каракалпак әдебий тилинде қолланылатуғын сөзлөр де, олардын фонетикалык өзгериске ушыраған вариантлары да, мәнилик жағынан әдебий тилге салыстырғанда әдеүир өзгешеликке ийе сөзлөр де ушырасады.

Кубла диалект лексикасынын әдебий тилге қатнасы ҳаққындағы фактлар бул пикирди толық дәлиллейди;

Кубла диалектте:

Әдебий тилде:

Шек орта: Қайдан барып
Андрейдин шек ортасынан алып келдим.

Дағу; Хәрқайсы дағып кеттилер.

Усақ, түсәк: Усақ-түсәк сегиз үй бар.

Ҳақ: Ҳақ мен соны түнәү гүни айтып едим.

Тапсырық; Жанағы сондай тапсырық бергән (Аққ).

Оңай: Оңай дебәди (Н-хан).

Нәпси: Нәпси қанаатлануў (Досб).

Дәл ортасы

Тараў

Майда

Ырас, шын

Тапсырма

Аңсат

Тәбияты

³⁷⁸ Т. Г. Баишев. Башкирские диалекты в их отношении к литературному языку... 83-бет.

Мыклы; Адам минәтугын
жағы мыклы болмаса.

Мунша: Маған муншага
азан берип не кылады.

Мағана: Буннан хеш маған
на шыкпайды (II. -хан).

Қытшылық; Қытшылық
болды (Акк).

Зәләл: Көзине зәләли бар
(Акк).

Беккем

Сонша

Мәни

Ашлық

Зыян

Миллий тилдин нормасы жетилисиў, раўажланыў,
кәлиплесиў дәуиринде диалектлик сөзге өз тәсийрин
тийгизеди. Усынын нәтийжесинде диалектлик сөзлер
өзине тән ең характерли диалектлик белгилерден ай-
ырылады да, кем-кемнен нормальласқан тилге жақып-
ласа баслайды. ³⁷⁹

Диалекттеги сөзлердиң гейпарасы әдебий тилге
жүдә жақын, тек ғана фонетикалық өзгерислерге ийе
вариантлар Бундай өзгерислерди дауыссылар хәм
дауыссызлар системасына байланыслы алып қарайық.

1) Дауыссылар бойынша

Кубла диалектте

Әдебий тилде

a > ә-гүнәккәр; Бизләр гү-
нәккәр боламыз (Майем).

ә > а-ҳазыр; Ҳазыр айырма
жок енди.

ә > е-геўәри; Бир геўәри
шамшырақ дегән болады...

(Акб).

Гүнәкар

Ҳәзир

Гәўҳары

Недеўир; Бул недеўир жас-
ында бар еди (II.-хан).

e > ә-бәләнт, гәй; Гәй ўақта
тымбай турады;

Кәйис

*Недәўир, бир қан-
ша*

Бәләнт, бийик, гей,

кейис

³⁷⁹ Р. И. Аванесов. Учение о языке и диалекте. Сб: „Вопро-
сы языкознания“; Изд-во МГУ, 1962, 310-бет.

е>и — *инди*; Кесә инди
келер.

Бу инди жасырып ақ..
ишәди экән.

ү>и — *ий*; Қырық бес ийиниң
келиүинә себеп Пәнәханның
мапазында шығып кеткен
(Н-хап).

Даўыссызлар бойынша;

д>т — *тәмәгүй*;

Тәмәгүй болады.

Түкәншы;

Түкәншы кетип қалыпты.

ж>й — *йақ*; йақ, еситкән
емеспән, қарағым (Н. — хан).

Йақшы; йүдә йақшадам,
балалай (Шым).

Йумуш; Башқа

йумушту көргәнимис йок.

з>й. — *Сой*: Сой дегәнди
айтадәнди (Н-хан).

М>н — *Шым*; Со Бируний-
дән шым хабар таўулду (Аққ).

П>м — *басмашы*. Әўели бас-
машылар көтәрилди.

С>Ш — *пақша*; еки пақша,
бир пақша менен қалған ку-
сыйды (Ақб).

Түшүнүк хат;

Түшүнүк хатларымам бар.

Жыйналыш; Кәмал әка
жыйналыш өгкәрип атыр.

т>д — *муддасыл*. Байыў-
лыдай мулдасыл ғөне тамда
отырып, билмейтуғын бәлең
жок (А. Бекимбетов "Гүрес",
27-бет)

Ш>ч. — *қатчы*. Әбил қат-
чы экән.

Кубла диалекттеги гейпара сөзлер әдебий тилге
салыстырғанда формасы емес, ал аңлататуғын мәніси,
хизметі жағынан да өзгешеликке ийе. Мұсаллар;

Енди

үй, жай.

*Дәмәгөй, дәмә ет-
иүши*

Дүкәншы.

Жоқ

Жақсы, мақул.

жумыс, ис

Сөз, гәп

Шын, ырас,

Баспашы, талаўшы

пақса, дийўал

Түсиник хат.

*Жыйналыс, мәжи-
лис.*

*Муттасыл, барлық
уақыт.*

Хатшы, секретарь.

Айғыр-шаккан, ешил, ҳә-рекетшил (адамға байлапыслы айтылады);

Алдындағы *айғыры* Жаңаләр-йяға қулады (Досб).

Айқал—биреудің естели-гине арнап қойылған монум-ент, бюст: Ониверсәттә Лам-оносптын *айқалы* турупту (Ийш.).

Әзәли—тийкары, негизи, түп сағасы; Бул *әзәли* билим-сиз адам-деп айтқан (Акк.).

Барғанасы—барлығы, түүели менен; *Барғанасы* үж-имнің тийиндә,.. (Акк.).

Бәржик-хәммеси; Бәржи-гин қазып көрдим (Акб.).

Ғужулу—жигерли, же-делли, ғошшак; Жапақып бир ғужурлу адам йеди (Акк.).

Дауабыйласыу—айтысыу, кууысыу, сорасыу; *Дауабый-ласқанда* дәрийаның буйағын бергән ақыры (Досб.)

Жигир—*жигир*-биреуҒе батырып сөз айтыу; Ғарры-ларға *жигир-жигир* сөйләйди (Хәм).

Келәжақ—сидиги; *Келә-жақтағы* балаларға көрсетпә-син уоны (Акк.)

Көбаса—көбирек, *жиһирек*. Бул *кәмәйди көбаса* (II-хан)

Көпирақ—әдебий тилге салыстырғанда сыртқы форма жағынан өзгешеликке ийе. *Бир айдан көпирақта келип чай ишип кетти.*

Айғыр (айғыр ат, жылқы, т. б.)

хәйкел—хаяллардың көкирегине тағату-ғын металлдан ис-ленген безеңиу заты (ККРС, 711)

Әуели, бурында, әуел бастан (ККРС, 71).

Гүлләни, хәммеси (ККРС, 85).

Барлығы, барлық.

Диалекттеги бул сөздің формасы әде-бий тилде жоқ.

Ол „дауласыу“ сөзи-не сәйкес келеди.

Дигирлеу—бир нәр-сени айтыу, оны қай-талай берну.

Келешек

Көбинше (ККРС, 331).

Көбирек

Күйикли — жанықлы-жан күйдирнү, күйини-писиу, өлиптирилнү деген мазмунларды береді; Күйикли жанықлы адам йекэн. Келтирилген сөз Хорезм говорларында „Жанықмақ“ ³⁹⁰ делинеді.

Кыйық-кишкене бет ормалы; Бу қыйықтың ызғары басқа өтэмэ десәңэ (Акк). Эй мениң қыйығымды баспа (Акк.).

Рәсми || рәсмий-әдеттеги, жай, арнаулы, қатардағы үй-решинкли; дым рәсмий қаңқалы олар. Еки қол жасип қойынты, рәсмий қол (Акк).

Уллу||улқан-үлкен; жасы үлкен: Уллубосам тәндәр. Уллу калхоз. Бу уллу баланың келини. Уллу жумушларда ишләпкегән. Жаңағы уллубаламыз өзбәкчә сөйлиди (Акк.).

Бұл келтирилген диалектлік сөзлердің ишінде мәнісін бойынша әдебиет тилден өзгеше ямаса формасы жағынан бөлекленіуіші, хәттеки мәніси жағынан кишигирим болса да айырмасы бар сөзлерди көремиз.

Диалект пенен әдебиет тил арасындағы айырмашылық өзинин бир қанша ызыамлылықтарына ийе. Бул ызыамлылық сөздің семантикасына да байланысмы. Жайласқан территориясы хәм жасау шараятлары бойынша кубла диалект лексикасы сол жерде жасаушы халықтың жанлы сөйлеу тилинин ең жақсы характерли белгилерин жыйнайды. Ол қарақалпақ әдебиет тилине, оның арқа диалектине караганда кубла диалекттиң өзгешеликлерин көрсетнүши белгилер болып табылады. Мысаллар:

Күйикли, қайғылы (ККРС, 342). „Жанықлы“ сөзинин формасы әдебиет тилде ушыраспайды

қыйық- материянын кишкене қыйындысы: бөлеклер; көздің қыйығы; карта ойынындағы қыйық (ККРС,424)

Рәсмий, рәсмий-лескен

Уллы; күдиретли, абыройлы (ККРС, 979)

³⁹⁰ Ф. Абдуллаев. Хорезм шевалары, 42-бет.

Қубла диалектте:**Әдебий тилде;**

Апалақ-жапалақ-тез,
шаққан, жылдам;
Апалақта-жапалақ келди
бир ұақта /Аққ/.

Қолланылмайды.

Әйдик-үлкен, кең: узун
әйдиқ көпир...
Бөлтәк-бөлтәк-хәр қайсысы-
на арнаұлы, бөлшекленген;
Атама бөлтәк-бөлтәк берил-
гән /Аққ/.

Қолланылмайды.

Бөлек-бөлек, айыр-
ымлинған.

Ойдас-шатақ, қыйқаң сал-
уы, дау шығаруы; Жәдигәр
деген аламан деп *ойдасты* са-
ған.

Қолланылмайды.

Қубла диалектте қолланылып, әдебий тилде жоқ
ямаса мәнісі жақын сөзлерді де көріу мүмкін.

Қубла диалект лексикасының қарақалпақ әдебий
тиліне қатнасын анықлау үшін диалектлік сөзлерді
әдебий тилдегі варианттары менен салыстырып ғана
қоймастан, тилдің арқа хәм қубла диалектлериннің
гейпара фактлеринде өз ара салыстырын көріу керек,
себеби, бул еки диалект тек фонетикалық, морфоло-
гиялық, синтаксислик өзгешеликлерге ийе болып қой-
май, көп жағдайда лексиканың хәр қыйлы тонарлары
бойынша да бири биринен айырылып турады. Мысаллар;

Қубла диалектте**Арқа диалектте****Әдебий тилде**

Батқақ-адамның
үсти басының патас
болуы;

Батпақ-батпақ*Батпақ* ылас,

Батқақлап жүр
шалтылдап

/Тахгакөпир, Б.,
66³⁹²

³⁹¹ Қыран-ауыл атамасы. Әмиұдәрья районындағы Қытай ауы-
лы менен қоцсылас.

³⁹² Қарақалпақ тили арқа диалектинен салыстырма ретиндегі
алынған материаллар Н. А. Баскаковтың «Қарақалпақский язык,
I», атлы мийнетинен алынды. Жәқша ишпиде автордың инициалы
хәм жумыстын тийисли бети көрсетилди.

*Душман-кас, жаў
Бу не душманчы-
лык*

*Зарар-айып, зыян.
Кыдырганыңыздың
зариры жоқ (Акб).
Кәжүда-абыройлы,
той-мерекеге бас-
шылык етиўши адам.*

*Кәспи-үйренген
иси, әдети;
Айналып өз кәспи-
нә бара берәди
(Досб).*

*Кулаў-көшиў,
қонысласыў, мәкан
етиў; Жаңадәриаға
қулады (Досб).*

*Мәккәм || мәкәм
қатты нық: ўезин
мәккәм тутқанда
(Акк.)
Малларыңды мәк-
әм йетип байла
(Досб). Мәккәмле-
тип кемәнің ишинә
кирип алады (Акк).*

*Душман||дус-
ман /Б, 33/*

*Зарар /Тахта-
көпир, Б, 349/*

*Кәтқуда
/Қоңырат-Б, 352/*

*Кәсип /Қара-
өзек Шымбай,
Хожели/, кәсип
/Шымбай Тах-
такөпир/, кәсп
/Тахтакөпир/
/Б, 352, 354/.*

*Кула/Қоңырат,
Шоманай/, кула-
ау, жығылыў
мәнисинде /Б,
365/.*

*Мәкем /Кегей-
ли/, мекем
/Қоңырат, Шо-
манай/ /Б, 368-
369/.*

*Душпан — би-
реўге өшпенли
болыў.*

*Зыян, бир нәр-
сеге кесенг
келтириў.
Кәтқуда-бел-
гили бир урыў-
дың жас үлке-
ли, жәнесшиси-
Кәсиби, кәниге-
лиги.*

*Кулаў-бир нәр-
седен кулап
түсиў, жығыл-
ыў, бузылыў*

*Беккем, қат-
ты*

Диалектлик сөзлердің гейде әдебий тилден орын алыўы ыызамлы кубылыс. Бундай сөзлердің қатарына кубла диалектте кеннен қолланылатуғын *геш, кесел* т.б сөзлерди көрсетиўге болады.

Тилдің раўажланыў ыызамлары тийкарында ҳәр ўақытта да әдебий тил жергиликли халықтың жанлы тилне өз тәсирин тийгизеди, олардың әдебий тил нормаларына жақынласыўын тәмийинлейди. Гейде бул кубылыс керисинше жағдайда болыўы да мүмкин. Буны С. II. Обнорскийдің рус тилне байланыслы айтқан пикири менен ушласғырайық: „Рус әдебий

тилний органикалық раўажланыўы жаңлы халықлық /диалектлик/ сөздиң раўажланыўы менен тығыз байланыста болады ҳәм соңғысының зәрўирний және үзликсиз тәсир етиў жағдайларының аркасында иске асырылады...³⁸³ Демек, диалектлик сөзлердин де әдебий тилге тәсири бар деген сөз. Әдебий тилде кубла диалекттен *дүриште, гөш, пиллэ* т. б. сөзлердин өз орнын алыўы бул, демек, диалектлик сөзлердин әдебий тилге тийгизген тәсириниң нәтийжеси болып табылады.

Диалект өзиниң көлеми, қолланыў сферасы бойынша белгили территорияның халқына хызмет етеди, ол әдебий тилге қарағанда бир қанша белгилери менен өзгешеленеди. Диалекттиң де әдебий тил сыяқлы фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксислик өзгешеликлери болады.

Әдебий тил-пүткил халықты түүели менен тәмийни етеди. Ол ҳеш қандай шегараланбайды. Ол фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксислик нормаларға ийе болып диалектке салыстырғанда өзиниң өзгешеликлерине ийе болады.

Қарақалпақ әдебий тили нормаларын пәк сақлаў, оны дурыс қоллана билиў, диалектлик сөзди әдебий тилдеги сөзден айырыў-мәдениятлы сөйлеўдиң белгиси болып саналады. Бул жағдай әдебий тилимиздиң тазалығын, көркемлигин, әңгүайылығын жоқары бағалап, оны буннан былай да раўажландырыўға сөзсиз жәрдем етеди.

Кубла диалект лексикасының әдебий тилге қатнасы ҳаққында төмендегисе жуўмаққа келиў мүмкин:

1/ Кубла диалект, оның лексикасы әдебий тилдиң лексикасына сүйенеди, оннан меблинше пайдаланады. Диалектте әдебий тилден аз ғана парықланыўшы ҳәм семантикалық жақтан бир биринен айырылатуғын лексикалық бирликлер де болады.

2/ Кубла диалект арқа диалектке салыстырғанда тек фонетикалық, морфологиялық т. б. белгилери менен ғана емес, ал лексикалық өзгешеликлери бойынша да бир қанша парықланады. Арқа диалекттеги сөзлердин

³⁸³ С. П. Обнорский. Именное склонение в современном русском языке. вып. II, Изд-во АН СССР, Л., 1981, 405-406-бет.

семантикалық мәнілері ұсап қубла диалекттиң де өзине тән характерли белгилери бар.

3/ Қубла диалект лексикасында қоңсылас өзбек, түркмен т. б. тиллеринен күнделикли гурмыс талабына бийлаңсылы кирген сөзлер орын алады. Әлбетте, басқа тиллерден белгили бир диалект аркалы әдебий тилге сөз аўысыў процесинде тилдиң сөзлик составында бул сөздиң болыў-болмаўын, оған мўтажлыктың дәрежесин есапка алыў керек. Түсникке сәйкес атама әдебий тилдиң өзинде болса, диалектлик вариантты ямага басқа тиллерден аўысыўшы сөзлерди ретсиз қабыл етиўдиң зәрүрлиги жоқ.

1. КУБЛА ДИАЛЕКТ ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ ДУБЛЕТЛИК ВАРИАНТЛАР МӘСЕЛЕСИ

Ҳәзирги заман карақалпақ тили Октябрьден соңғы дәўирде тез раўажланып кетти. Тилдиң әдебий нормасы бир қәлипке түсип, миллий тил формалары пайдала болды ҳәм ол диалектлик сөзлер менен салыстырғанда пүткиллей өзгешеликке ийе дәрежесине жетти. Деген менен, карақалпақ тилинде гейде слеге дейин сөзлердиң қәлиплесиў процесслери даўам етпекте. Әдебий тилдеги гейнара сөзлердиң айтылыўы менен жазылыў арасы анық белгиленбей, бир нормаға түспеген жағдайларды ушыратыў мүмкин. Айырым уақытларда диалектлик лексика менен әдебий тил лексикасының ара шегин белгилеў иси қыйыншылық туўдырады. Оның үстине әдебий тил элементлеринин диалектлик сөзлер менен қатар қолланыў практикасы да көзге түсерли қубылыс ретинде ушырасып, көбине еситилиў нормасы бойынша дублетлик вариантлар болып есапланатуғын *аўқал||қал*³⁴, *айт ||қайт*, *уйма|| уйық*, *абзал|| әбзал*, *әгер|| егер* сияқлы сөзлерди, сондай-ақ тек фонетикалық өзгешеликке ийе болып, қубла диалект лексикасы менен әдебий тилде қатар жумсалыўшы *дигирман|| дийрман*, *дүкән|| түкән*, *шекәр|| шеләк*, *дәстә|| сап*, *әйнәк|| терәзә||*

³⁴ Әдебий тилдеги дублетлик вариантларға мысаллар "Қарақалпақско-русский словарь (М., 1958)" атлы мийнеттен алынды.

дәрәзә// *дәрәзә* сыяклы фонетикалык вариантларды хәм дублетлик сөзлерди көпләп табыу мөмкин.

Әдебий тилде фонетикалык, лексикалык, семантикалык хәм грамматикалык дублетлар бар. Бул дублетлардин барлығы да тилде қолланыу процессинде өзлериниң белгиләи орындарына ийе. Усындай сөзлер ишинде айрықша көзге түсетуғынлары—фонетикалык дублетлар.

Фонетикалык дублетлар басқа тонлардағы сөзлерге қарағанда бир қәлипке түсириўди көбирек талап етеди, себеби ондай вариантлардын қатар қолланылыуы тилдин әдебий нормасының раўажланыуы, жетилисиўи ушын қыйыншылық туўдырады.

Фонетикалык дублет вариантларының ишинде араб, иран (парсы) тиллеринен қарақалпақ тилине аўысқан сөзлер де ушырайды. Мысалы: қарақалп. *кәйип*// *кейип*, парс. *кейф*: 1) наслаждение, удовольствие, веселье, 2) здоровье²⁸⁵; қарақалп. *қалы*// *ғалы*, парс. *ғали* (ковер); қарақалп. *кәрамат*// *керамат*, парс. *қәрамәт*: 1) щедрость, великодушие; 2) чудо, совершенное святым; қарақалп. *сауал*// *соруау*, парс. *соал*: 1) вопрос, спрашивание, 2) просьба, выпрашивание; қарақалп. *салы*, *шилә*, парс. *шали* (неочищенный рис в шелухе, чалтык); қарақалп. *самал*// *шамал*, парс. *шемал*: 1) Север, 2) северный ветер, 3) левая сторона; қарақалп. *тәбийғий*// *тәбийий*²⁸⁶, парс. *табий*: 1) природный, естественный, 2) прирожденный, натуральный, нормальный; қарақалп. *сечер*// *шекер*, араб. *суккарун*²⁸⁷ хәм т. б.

Мысаллардан көриниўинше, тилдеги дублетлик вариантлардың бир қатары араб-иран тиллеринен аўысқан сөзлер. Аталған тиллерден аўысқан сөзлердин жергиликли тилге қәлипlesiу дәўиринде бир неше фонетикалык вариантларда болыуы мөмкин.

Тилдеги дублетлик вариантларды үлкен 2 группаға:

²⁸⁵ Парсы тилине салыстырылған материаллар “Персидско-русский словарь” (Составитель В. В. Миллер. М., 1960) мийнетинен алынды.

²⁸⁶ *Тәбийғий* сөзиниң дублетлик варианты ретинде соңғы ўақытларда баспа сөз жүзинде *тәбийий* сөзин пайдаланып жүр.

²⁸⁷ Русско-арабский словарь. Составитель Г. III. Шарбатов. Изд-во “Советская энциклопедия” М., 1964, 828-бет.

әдебиі дублетлер хәм диалектлик-әдебиі дублетлер деп бөліні карастырыу көзде тумылып отыр³⁸⁸.

а) Әдебиі дублетлер

Дублетлик вариантлардың бул группасына әдебиі тилде қатар колланылыушы хәм өзіннің таралыуында изоглоссаға (белгили бир шекке) тирелмей, кеңнен таралған дублетлер киреди. Мысалы: *кеуде|| геуде, кеуек|| геуек, гелле|| келле, кеспас|| кесбас, килем|| гилем, килт|| гилт, килең|| гилең, гирбиң|| кирбиң, кеуил|| көңил, ауаз|| ҳауаз|| ҳауаза, ағашшы|| ағаш устасы, әмел|| хәмел, жауап|| жууап, кесеу|| көсеу, гудик|| күдик, ләген|| леген, кесип|| кәсип* т. б.

б) Диалектлик-әдебиі дублетлер

Бул группаға киретуғын дублетлик вариантлар әдебиі дублетлерге салыстырғанда өзгешеликке ийе. Себеби диалектлик-әдебиі дублетлер изоглосса менен (белгили территориялық шегара менен) байланыслы болады. Басқаша айтқанда, әдебиі тилдеги компонент арнаулы жерге барып жеткеннен сон оның изоглоссалық шегі басланады. Сонлықтан аталған группаға киретуғын дублетлер еки үлкен группаға бөлінеди:

Анық әдебиі сыңарға (компонентке) ийе дублетлик қатар:

Бундай дублетлик қатарда әдебиі тилдеги сөздің орны өзгешеликке ийе болып, анық көринеди. Әдебиі сыңар менен бирге, дублетлик варианттың фонетикалық айырмашылығы бар түри ямаса бирнеше диалектлик синоним сөз қатар келиу жағдайы ушырасады. Төменде биз анық әдебиі сыңарға ийе болған дублетлик қатарларға мысаллар келтирейік (онда әдебиі тилдің сөзлері курсив пенен берілген): *гербиш|| кәрбиш|| керпиш, арқалық|| қарғалық|| қаш ағаш, минтаз|| мұнтаз|| таза, есик|| йешик|| қапы, дийуал||*

³⁸⁸ Дублетлик вариантларды бөлиу, классификациялау өзгешеликтері бойынша Ш. Сарыбаевтың „К вопросу о нормализации дублетных вариантов в казахском литературном языке“ (Сб., „Вопросы казахского и уйгурского языкознания“, Алма-Ата, 1963, 40-46 бетлер) мийнети үлгі ретінде алынды.

пақса// пақша, *хүкмет*// *укмат*// *үкимәт*// *өкимат*//
өкимәт// *нкимат* т. б.

Әдебий сыңары анық емес дублетлик қатар:

Бұл группаға киретугын дублетлик қатардағы сөз-лердің ишинен белгили биреуін әдебий сыңар (ком-понент) деп бөлип алыу кыйыншылық туўдырады, себеби әдебий сыңар өзиниң еп жайыу процесинде шеклениўшиликке ушырамайды, ал диалектлик дуб-летлердің белгили территорияга келип тоқтайтуғын изоглоссасы болады. Сонлықтан қубла диалект лекси-касындағы дублетлик вариантлар белгили бир шегара-да (географиялық) арқа диалекттеги өзи сыяқлы сөз-лер менен ушласады. Бірақ бул ўақытта қубла хәм арқа диалекттеги дублетлик вариантлар арасында фонетикалық, морфологиялық, лексикалық айырмашы-лықлар болыуы нызамлы қубылыс.

Қубла диалект лексикасында ушырасып, әдебий сыңары анық болмаған дублетлик қатарларға мынадай мысалларды келтириуге болады: *дигирман*// *оййирман*, *капуста*// *кәрәм*, *кәрәм*, *кесе*// *каса*// *кесә*, *кәлле*// *гелле*// *келлә*// *кәлла*, *салық*// *салғырт*, *көр*// *гөр*, *тирэк*// *тирәуиш*, *хар* — *намыс*// *ар-намыс* т. б.³⁸⁹

Анық хәм анық емес дублетлик сыңарлардың әде-бий тилде көплен ушырасыуы — оның бир нормаға түсиуине тосқынлық жасайды. Дублетлик вариантлар қанша көп болса, жазыу иси, орфографиялық, түсин-дирме хәм еки тиллик сөзликлер жасау мәселеси сошшелли кыйынласатугыны сөзсиз. Себеби бундай сөзликлерди дүзиушилер дублетлик қатардағы қатары-нан пайдаланылған еки сөздің қайсысын сайлап алыу-да шатасыуы игимал. Бунда сөздің қолланыу сфера-сының тар хәм кеңлигине, олардың қайсысын әдебий тил нормасына алыу кереклигине игибар беріу керек. Бул жағдайлар есанқа алынса, дублетлик қатарлардың бириниң әдебий тил нормасын өзлестириуиң анықлау-ды жеңиллестиреди. Иәтгийжеде улыўма миллетлик тил нормасы қәлиплеседи.

³⁸⁹ Гейнара жағдайларда әдебий тилде қубла диалект лекси-касының дублетлик вариантларының түўели менен ушырау факты да бар. Биз ондай вариантларды да усындық.

Дублетлик қатарларға байланыслы П. Я. Черных мынадай дейди: „Тилдеги зэрүрлиги жок, тоскынлык жасаўшы дублетлик грамматикалык формалардың, аўысык сөзлердиң сапласғырылыўы—тилдиң жарлылаңыуына алын келмейди, керисинше, тилдиң адамлардың жәмийетлик өмирипдеги хызметин—пикир алысыў процесинде катнас курал болып хызмет етиўине жәрдемлеседи“³⁹⁰. Әдебий тил белгили бир қәлиплескен, тураклы, ҳәр қыйлы дублетлик қатарлардан тазартылған сөзлер менен байып, толысып барады.

Тилде изоглоссаға ийе болмай, кен таралған ҳәрем||әрем, ҳәсрет|| қәсирет, ҳинжи|| инжи, сезгир|| сезгиш, селки|| селли, сорпа|| шорпа, сүлли|| сулы, туман|| думан, уқсас|| қусас хәм т. б. дублетлик вариантларды белгили бир формаға түсириў—әҳмиетли мәселе. Бирак белгили бир стандарт бойынша жазыў туўралы нускаў, көрсетпе бернў қыйын. Бул мәселе илимий хәм практикалык көз қараста изертлеўди, шешнўди талап етеди. Сонда ғана биз дублетлик вариантлардың кереклисин әдебий тилге қабыл етиў бойынша белгили бир жуўмакка келе аламыз.

Анық әдебий сыңары бар дублетлик қатарлардағы гүриш|| гүш|| бүрүнч, жоқ|| жақ, тамамы|| тамомы, мыйық|| чүй қашқын|| қачқы сөзлериндеги „гүриш“, „жок“, „тамамы“, „мыйық“, „қашқын“ сөзлери не себеп әдебий тил нормасы ретинде қабыл етилип, сол сөзлердиң еккинши сыңарлары тил нормасына қабыл алынбаған? Буның себеби, сол мысаллардың биринши вариантлары республиканың басым көпшилик территориясындағы кен халық массасы ушын түсиникли, көптен бар сөзлер. Ал „чүй“, „тамамы“, „жақ“, „гүш“, „бүрүнч“ сөзлери тек кубла диалект лексикасында ушырасады, өзиниң белгили шегине ийе. Соңлықтан олардың қолланылыў сферасы тар

Кубла диалект лексикасында ушырасатуғын *капустал|| кәрәм|| кәрим, ар—намыс|| ҳар—намыс* т. б. сөзлердиң қайсы формасын әдебий тил нормасы ретинде қабыл алыў керек? Бундай ўақытта келтирилген дублетлик сөзлердиң сыңарларының таралыў шегине пәзер аўдарылын, территориялық таралыў мүмкин-

³⁹⁰ П. Я. Черных. Историческая грамматика русского языка. М., 1952, 257-бет.

шилиги есапқа алынады. Кеңнен қолланылған сыңар әдебий тилден орын алып, норма ретінде қабыл егиледи. Мысалы, *гүриш* сөзи республиканың көпшилик жеринде айтылса, *гүш*, *бүрүнч* сөзлери қубла диалектте хәрекет етеди, *тамамы* сөзи арқа диалекттиң хәме жеринде хәм әдебий тилде усы формада ушырасады, ал қубла диалектте *тамомы* түринде қолланылады. Қолланыу сферасы хәм сөздің таралыу шегин есапқа алғанда, әдебий тил нормасы ретінде *гүриш*, *тамамы* сөзлери қабыл егиледи.

6 Демек „анау ямаса мынау вариантлардың әдебий формасын ямаса формаға тән емеслигин айырыу ушын лингвогеографиялық изертлеулердің жууақларына сүйениу пайдалы. Бундай болмаған жағдайда қойылған мәселени шешиу қыйынға түседі“³⁰¹.

Демек, жокарыда сөз егилгеніндей дублетлик вариантлар мәселесин шешиу жууақкерли ис. Олардың қолланылыуы хәм жазылыуы, белгилли бир варианттын әдебий тил нормасына қабыл егиліу мәселелери дурыс шешилсе, әдебий тил нормалары рауажланады, бир қәлпке түседі, хәр қыйлы сөзликлер (орфографиялық, еки тиллик, түсиндирме) дүзиу ислери де жеңиллеседі, әдебий тил менен диалектлик дублетлердин арасындағы нарықты абыра алыу мүмкиншилиги пайда болады.

Дублетлик компонентлерге көпшиликтин нәзерин тереңнен аударыу мақсетинде қарақалнақ әдебий тили, сондай-ақ ашық емес әдебий сыңарларға (компонент) ые диалектлик-әдебий дублетлердің бир қаншасын көрсетин өгемиз³⁰²:

Абзал// *әбзәл* (әд. фон)

Ағашшы// *ағаш устасы* (әд. фон.-гр.)

Айт// *хайт* (әд. фон).

Ауаз// *хауаз*// *хауази* (әд. фон).

³⁰¹ Ш. Сарыбасев. К вопросу о нормализации дублетных вариантов в казахском литературном языке. „Вопросы казахского и уйгурского языкознания“. Алма-Ата, 1963, 45 бет; Т. Г. Башшев. Башкирские диалекты в их отношении к литературному языку, 12-103-бетлер.

³⁰² Сөзлердин келтирилген диминде төмендегидей қысқартыулар қабыл алынды: *фон.*—фонетикалық, *лек.*—лексикалық, *фон.-гр.*—фонетика-грамматикалық дублетлер, *әд.*—әдебий тилден.

Ауҳал|| ҳал (эд. фон.).
Әгер|| егер (эд. фон.)
Әйнәк|| терәзә|| дәрәзә (лек. фон.)
Әкелди|| әкелдиләр (фон.-гр.).
Әмел|| хәмел (эд. фон.)
Әрем|| хәрем (эд. фон.)
Балалар|| бағалар (фон.)
Балға|| шөккиш (лек.)
Биз|| бизиз (фон.).
Гелле|| келле|| келлә|| кәллә (фон.)
Геүде|| кеүде (эд. фон.)
Геүек|| кеүек (эд. фон.)
Гилем|| килем (эд. фон.)
Гилең|| килең (эд. фон.)
Гилт|| килт (эд. фон.)
Гирбиң|| кирбиң (эд. фон.)
Гөш|| ет (лек.)
Гүдик|| күдик (эд. фон.)
Дәстә|| сап (лек.)
Дигирман|| дийирман (фон.).
Думан|| туман (эд. фон.)
Жай|| там (лек.)
Жауап|| жууап (эд. фон.)
Жоңғы|| сүрги (лек.)
Инжи|| ҳинжи (эд. фон.)
Искек|| пинцет (эд. лек.)
Исхана||мастерская|| устахана (эд. фон.-лек)
Капуста|| карам|| кәрәм|| кәрам (лек. фон.)
Кәйип|| кейип (эд. фон.)
Кәрнай|| керний (эд. фон.)
Кәсапат|| кесапат (эд. фон.)
Кәсип|| кесип (эд. фон.)
Кесбас|| кеспас (эд. фон.)
Кесе|| каси|| кесә (фон.)
Кесеу|| көсеу (эд. фон.)
Кеуил|| көңил (эд. фон.)
Кирейкеш|| кирейши (эд. фон.-гр.)
Көр|| гөр (фон.)
Күкүрт|| шыры (лек.).
Қада|| шабақша (лек.)
Қәсирет|| хәсрет (эд. фон.)
Қусас|| уқсас (эд. фон.)
Лимпа|| шыри (лек.)

Ләген// *леген* (эд. фон)
Магазин// *дүкән*// *түкән* (лек. фон)
Мейиз// *мийиз* (эд. фон.)
Мөр// *печать* (лек)
Опа// *офа* (эд. фон)
Өтуу// *өтпәли* (фон.-гр).
Паспанда// *патас* (эд. фон.-гр.)
Пәрраз// *пәрүаз* (эд. фон)
Пиллэ// *пиллә* (фон.)
Пушқақ// *пушпақ* (эд. фон)
Салы// *шалы* (фон.)
Салық// *салғырт* (фон. гр).
Самал// *шамал* (фон.)
Секер// *шекер* (фон.)
Селки// *селпи* (эд. фон.)
Сорпа// *шорпа*// *шурва* (фон).
Сулли// *сулы* (эд. фон).
Сым// *шалбар* (лек.).
Тамға// *таңба* (эд. фон.)
Таталасуу// *көп сөйләу* (лек.)
Тирэк// *тирәууш* (фон.-гр.)
Уйма// *уйық* (эд. фон).
Уста// *мастер* (лек.).
Ҳар-намыс// *ар-намыс* (фон.)
Шалдыр// *узақ* (лек.)
Шекәр// *шеләк* (фон).

2. КУБЛА ДИАЛЕКТТЕГИ ГЕЙПАРА СӨЗЛЕРДИҢ ИЗОГЛОССАЛАРЫ

Кубла диалект лексикасындагы айырым сөзлердин қолланылыуы шегарасын, изоглоссасын белгилеп беріу үлкен әһмийетке ийе. Диалекттеги сөзлердин гейпаралары әдебий тилге хәм арқа диалекттеги сөзлерге салыстырғанда фонетикалық, грамматикалық, лексикалық өзгешеликлерге ийе. Белгили бир жағдайларда диалектлик сөзлердин қолланыуы шегарасында өзи сыяқлы формалас сөздин бар екенлигин көриу мүмкин.

Изоглоссалық жағдайларға ийе сөзлерди изертлеуде рус диалектологларының қосқан үлесі уллы. „Вопросы теории лингвистической географии“ хәм „Русская диалектология“ атлы мийнетлерде рус тилиниң

лингвистикалық географиясы хәм онын структурасы, диалектик өзгешеликлерди картаға түсириу, диалектологиялық атласларды дүзиу, оларға таярлық көриу, лингвистикалық географияның берген жуўмақларын түсиндириу ҳаққында кеңиен сөз етиледі³⁹³.

Қарақалпақ диалектологиясында изоглоссаларды үйрениу мәселесине арналған мийнетлердин аз болуына байланыслы биз кубла диалект лексикасының гейшара материаллары тийкарында оның арка диалектке салыстырғанда кандай катнаста екенлигин ашып беріуди мақсет еттик.

Кубла диалекттеги лексикалық өзгешеликлер өзлериниң сыпаты, баска шакапларға катнасына қарай төмендегидей үш группаға бөлинеди.

а/ Жубайлас диалектизмлер³⁹⁴

Кубла диалект лексикасындағы айырым сөзлер арка диалекттеги говорлар менен әдебий тилге салыстырғанда сыртқы формасы бойынша өзгешеленеди. Демек, тийкарғы аңлататуғын мәниси бир, бирак формасы ҳәр түрли синоним сөзлер жубайлас диалектизмлер болып келеди

Кубла диалектте арка диалект пенен әдебий тилге колланылатуғын *басқалдақ* сөзин *айақ гөпир*, жас баланы арқалау, көтерив мәнисин билдирегуғын ҳәркетке байланыслы сөзди *арқач*, *йабыш* /әдебий тилде хәм арка диалектте *жабыс*, *жабысыу*, *исылыу*!, „энгимелесиу“ мазмунындағы әдебий тил хәм арка диалекттеги сөзлер орнына *уарра*; *уарраласып қеңсәдә отурдуқ* /И. -хан/, „ең ҳауа“, „бийик“ сөзлери орнына

³⁹³ Вопросы теории лингвистической географии (под ред. Р. И. Аванесова). М. 1962; Русская диалектология (под ред. Р. И. Аванесова и В. Орловой). М., 1964, 14-15-бетлер.

³⁹⁴ Рус диалектологиясы бойынша жазылған илимий мийнетлерде „противопоставленный“, „непротивопоставленный“ деген еки термин колланылады (Вопросы теории лингвистической географии. М., 1962, 151-153-бетлер). Казак диалектологлары көрсетилген сөзлердин аудармасын „сәйкесті“, „сәйкессіз“ (диалектизмлер) деп алған (И. Сарыбаев. Көкшетау облысы Шучинск, Еңбекшілер аудандарында туратын казактардын тиліндегі кейбір лексикалық ерекшеліктер.— Казак тили тарихы мен диалектологиясының мәселелери“, 3-шығыу, Алматы, 1960, 56-57-бет). Биз бул терминлерди шәртли түрде „жубайлас“, „жубайсыз“—деп қабылладык.

ыңауа: ыңауа ыраштың басына шығып /11.-хан/
т. б. бир бирине мәніси бойынша бир, ал формасы
жағынан өзгешеликке ийе жубайлас диалектик сөз-
лердиң қолланыу фактлерин көремиз.

б/ Жубайсыз диалектизмлер

Кубла диалект лексикасында арқа диалектке кара-
гандагы ең тийкарғы өзгешликлер гейпара атамаларга
да байланыслы. Яғный, кубла диалекттеги қәлеген
атама сол жерде кеннен қолланылса, ол арқа диалект-
те, керисинше, түүели менен ушыраспайды. Мысалы,
кубла районларда жасаушы каракалпақлардын сөйлеу
тилинде орақтың үлкен, жүзиниң ярымынын тиси жоқ
түрин *мақғал*³⁹⁵, кишкене, жаңа тууылған жас бала-
ларды ишине отырғызып жүргизетуғын бир дегершн-
ли арбаны *ғалтэк*³⁹⁶, қумалақ пенен пал ашып, соны
кәр еткен адамды *палмин*³⁹⁷ деп атаған көплеген ата-
малары арқа диалектте ушыраспайды.

Белгили бир диалект яки говорда түрлише себеп-
лерге байланыслы күнделикли турмыста қолланыл-
май, ал екіншисинде жергиликли халықтың жанлы
тилинде /диалектте/ актив хызмет ететуғын бундай
сөзлер жубайсыз диалектизмлер деп аталады.

в/ Семантикалық диалектизмлер

Булар әдебий тилдеги сөзлер менен төркиндес бо-
лып, аңлататуғын мәнілери бойынша әдебий тилден
өзгешеленеди. Мыс; Төрткүл районының Ақбаслы,
Аққамыс ауылларында әдебий тилдеги *қозылау* /қой-
лардың қозылауы/ сөзи ҳаялдың жас босаныуын аңла-
тады.

Ҳаялларды ҳурметлегенде олардың атына *пашша*
сөзи қосылып, „Дәмәгүл пашша“, „Райхон пашша“ деп
айтылады. *Пашша* сөзиниң тийкарғы мәніси өзине
қосымша функцияны қабыллаган.

³⁹⁵ Хорезм говорларында—*ақал* (Ф. Абдуллаев. Хорезм шева-
лари... 18-бет).

³⁹⁶ Хорезм говорларында *ғалтэк* (Ф. Абдуллаев. Аталған
мийнети, 109-бет).

³⁹⁷ Хорезм говорларында *палмын* (Ф. Абдуллаев. Көрсетил-
ген мийнети, 73-бет).

Әдебиі тилде минези жағымсыз, қәлеген сөзге бирден көтерілиўши, адамның сөзине кулақ аса бермейтуғын адамды *хәкки* деп атайды. Келтирилген сөз кубла диалектте хәр қандай ойынға, белгили заттын өз халына түрмаўына байланыслы айтылады [*хәкки-синэ тасланады*].

Лй балта /ККРС., 24/ сөзи кубла диалектте әдебиі тилдеги мәнисин сақлай отырып, *ет шабар* деген қосымша мәниге ийе болған.

Гейпара лексикалық изоглоссалар кубла диалекттин өзине тән өзгешеликлерин көрсетип, олардың белгили таралыў шегин билдиреди. Изоглоссалардың көп бөлеги аўыл хожалығы, мал шарўашылығы, үй үскенелери, қурылыс, усташылық ислери т. б. қатнаслы сөзлерди өз ишине алады. Усыған байланыслы Р. И. Аванесов хәм В. Г. Орлова тәрәпинен айтылған мынадай бир пикирди еске түсирейик: „Әлбетте, лексикалық диалектлик өзгешеликлер ишинде жубайсыз сөзлер де /диалектизмлер/ көп ушырасады. Олар ен биринши нәубетте лексика-этнографиялық кубылысларға байланыслы; булар бир территорияда бар, екиншинде жоқ этнографиялық затларды характерлеўши сөзлер. Бундай диалектлик өзгешеликлер материаллық мәденияттағы ғана өзгешелик емес, ал хәр қыйлы орынлардың тәбийғый шараятларына, сондай-ақ тарийхый қәлиплескен түсиниклерге қатнаслы пайда болады³⁹⁷. Бул пикир кубла диалект лексикасындағы изоглоссалық белгилерди көрсетиў ушын да зәрүрли деп есаплаймыз.

Диалект лексикасындағы изоглоссалық кубылысларды көрсетиў жуўапкерли ис. Сонлықтан да кубла диалекттеги изоглоссалық характерге ийе базы бир фактлерге тоқтаймыз. Мысаллар арқа диалект хәм қарақалпақ әдебиі тилине салыстырма планда берилди. Сондай-ақ хәр бир мысалдың тусына оның қолланылыў объекти де берилди, себеби, ол изоглоссалық карталарды дүзиўде диалектлик фактлердин анық көрпийи ушын жүдә керекли.

³⁹⁷ Р. И. Аванесов и В. Г. Орлова. Вопросы изучения диалектов языков народов СССР. „Вопросы языкознания“, 1953, № 5, 13 бет

Кубла диалектте	Арқа диалектте	Әдебий тилде
1/ <i>Әлги: әлги бааларымызам өзбәкчә сөйләйди</i> /Акб./	Мойнак районындағы қазақлардың сөйлеу тилинде <i>әлиги</i> /Б, 1, 324/ ²⁹⁹	<i>Жаңағы: әдебий тилде әлги сөзи гезлеспейди.</i>
2/ <i>Бақыл</i> – өзиниң ислеп тапқан нәрсесин /затын/ басқаға бермеуши адам /Қарамазлы.	ушыраспайды	<i>Сықмар.</i>
3/ <i>Гүш бүрүнч</i> ⁴⁰⁰ ашық түсли, көп жыллық дийханшылық дақылы: <i>Гүш етмиш беш сомға дийин болды</i> /Шым. . <i>Салыны бүрүнч йетәдәкән</i> /Ийш.	Шымбай хәм Қоңырат районларындағы қарақалпақлардың сөйлеу тилинде <i>гюриш</i> , Қараөзекте <i>гюрюш</i> /Б, 1, 332/	<i>Гүриш</i>
4/ <i>Ғаууш</i> – ауыл хожалық дақылы.	Бұл сөз Тахтакөпирде <i>джюгәри</i> , Шымбайда <i>джюгере</i> /Б, 1, 342/	<i>Жүүери</i>

²⁹⁹ Н. А. Баскаков. Қарақалпақский язык, I. Материалы по диалектологии. М., 1951. Буннан былай скобка ишинде автордың фамилиясының инициалы, томы хәм кітаптын бети көрсетиледи.

⁴⁰⁰ Хорезм говорларында да бурүнч, буруч деп айтылады (Ф. Абдуллаев. Хоразм шевалары... 30 бет).

<p>5/ <i>Ғалбир</i>—бийдай, жүҕери, мәш т. б. елеу ушын буйым: <i>Маш елэйтугун ғалбир</i> /Акк./.
Хорезм говорларында, Ғалвър⁴⁰².</p>	Тахтакөпир хәм Қараөзекте <i>елек</i> /Б, 1, 343/, <i>Мойнакта елеуиш, елгезер</i>⁴⁰¹	<i>Елек, елгезер</i>
6/ <i>Егә: егә</i>—бир нәрсеге ийелик, хожайынлық етиуши адам: ... <i>Суу егәси Сүләйман, сизден мәдәт тиләймән</i> /Акк./... <i>Егә бомай аштан өлип қалды</i> /Досб/. <i>Ийттәм егәси менен қынасын дегән</i> /Бир. орайы/. <i>Герой атағына егә болып, со жердә алған</i> /Акк./.	Тахтакөпир, Кегейли /бурынғы Куйбышев/, Коңырат хәм Шоманай районларында жасаушы қарақалпақлардың сөйлеу тилинде <i>ийе</i> /Б, 1, 350/, Хожели районындағы өзбеклер тилинде <i>эга</i>, түркменлер тилинде <i>ийе</i> түринде гезлеседи /Б, 1,397, 408/.	<i>ийе</i>
7/ <i>Жуллус</i> — ҳеш ким менен келисими жоқ, тартысууды, кейисиуди қәлеуши адам: <i>Өзидә жуллус қатын</i> /Бир. орайы/.	Мойнақ говорында <i>урусқақ, бийҳая</i>	<i>Бийҳая</i>

⁴⁰¹ Мойнақ говорына байланысly материаллар гейпара жағдайларда автордың өз байқаулары тийкарында алынды.

⁴⁰² Ф. Абдуллаев. Хоразм шевалари... 109 бет.

8/ *Жылаўхана* — малларды-
күтип караў ушын ар-
нап салынған бина /Аққ.,
Н.-хан/.

9/ *Идара* — белгили мәкеме
ушын арнаўлы салынған
бина, соның жайы. Кубла
диалекттин барлық жерин-
де актив қолланылады:
Идара не идара бу?...

10/ *Катта*/кәттә /кәттә—
үлкен, ен үлкен деген мә-
нидеги варианттар кубла
диалекттин барлық жерин-
де айтылады:
Катта ағашларды жонуу
ушун Н.-хан. Аннан соң...
биздән кәттәрақ... Кәт-
тә адам болады. Кәттә
хызметкэрләрдин... ку-
ранты болай экән Досб..
Нәпси кәттә болыпты.
Кәттә мазар бар дийди
/Аққ./. *Кәттә әулийә мис-*
кин дегән. Қал қозлар кәт-
тә болды /Ақб.,.

Мойнақ говорында *малхана*

Кеңсе

Қараөзек, Кегейли /бұрынғы
Күйбышев/ районлары тер-
риториясында—*уллу*, Ко-
нырат, Шоманай жерин-
де—*уллы*, Мойнақта—*үл-*
кен сөзлери айтылады [Б,
1, 390, 406, 407 .

Малхана

Кеңсе

үлкен

11/ *Қайнақай*—ис-қәрекеттин жүзеге асырылыуы анық болыуы: *бир гүндә қайнақай бараман* /Ақб./

12 *Қышлақ* — белгили бир ауылдын қоныс басқан жери, онын жергиликли халық тилиндеги атамасы: *Қазыр Тирсек қышлағы дийди* /Шым!.

13/ *Меҳман* /*мийман* — сөзлери кең таралған. Кубла диалекттин басланыуы точкасы Назархан ауылынан Төрткүл районынын ең алыстағы ауылларынын бири хәм диалекттин изоглоссалық шеги Аққамыста жасаушы қарақалпақлардын жанлы сөйлеу тилинен орын алған: *Меҳман келгәннен соң қолын жуудыруу керәк* /Н.-хан/. *Мийман келгәндам адам жылаймәкән. Мийманларға бермейсәң бә?* /Досб./.

Диалекттин көпшилик жеринде *анық* формасында ушырасады /Б, 1, 321/

Бул жерде аталған сөздин синоними ретинде *кыслав* /*қыслау*/ сөзи қәрекет етеди /Б, 1, 367/.

Аталған сөз Шымбайда—*мейман, меҳман*, Кегейли хәм Қоңыратта—*мийман*, Мойнакта—*қонақ*, /Б, 1, 363, 369/ сыяқлы формаларда ушырасады. Арқа диалекте *қонақ* сөзи *меймай, меҳман* /*мийман* сөзлерине қарағанда жийи қолланылады.

Анық, дәл

Ауыл, қыслау.

Қонақ

Қазақ әдебий тилинде—*қонақ*, өзб. *меҳмон*, *қуноқ* /РУЗС., 141/, түркм. *мыхман* /РТМС., 124/.

14/ *Мури*—хәр қандай төрт мүйешли заттың белгили бир мүйеши: *Оларда мазарды төрт мури етип салады экэн* /Акк./

Мүйеш

Мүйеш

15/ *Неганда*: *Неганда бир қудайын күткен бомаса* /Акк./ Бул сөз *хәрдайым*, *жүдә сийрек* деген мәнилерде айтылады.

Сийрек
/Б, 1, 378/

Сийрек,
хәрдайым

16/ *Нейэр*—қайсы жер: *Нейэрдик балларысызлар?*

қайсы /жер/
/Б, 1, 358/.

қайсы жер

17/ *Пайтаба*—адам етик кийгенде аяғына орайтуғын товардан исленген шулғау. Бул сөз диалекттин хэмме жеринде де ушырайды, белгили изоглоссалық шеге бар, өзиниң орнына ийе.

Мойнак говорында хэм аркадағы көпшилик районларда: *шылғау*.

Шулғау

18/ *Тамар*—адам организміндегі қан жүрісін тәмин етуші тамыр: *Со тамарды былай тартқан* /Аққ./.
Келтирилген сөз диалект-
тин хәмме жеринде бар.

Бул сөз Хорезм говорларында да „тамар“⁴⁰³ деп айтылады

19. *Тий*. Диалекттеги бул сөз бир неше мәнини өз ишине алады.

а *тий* — түби: *Пашарды тастың тийинэ жасырып кетэди. Булар тапқумның тийиндэ* /Ақб., Аққ./.

б. *Тий*—асты: *Рельстиң тийиндэ со сүйэклэр жатқан. Кэттиң тийинэ қой* /Бир. орайы/.

в. *Тий*—тийкар, негиз: *Сизлэрдин бу сөзиниздин тийиндэ бир гәп бар* /Аққ./.

Тамыр

Арқа диалектте *түби, асты, тийкары* сөзлери қолланылады.

Тамыр

Түби, асты, тийкары, негизи.

⁴⁰³ Ф. Абдуллаев. Хоразм шевалари... 85-бет.

20/ *Шарта* — тез, шаккан: *шарта босатып жибэрэ-диго* /Аққ./ . Бул сөз жергиликли халық тилинде жийи айтылады, таралуу изоглоссасы кен.

21/ *Шатпа* || түтүн || хәу-ли сөзлери диалектте *үй, жай, хожалық* мәнисин аңлатады.

22/ *Шәхәр* — қала: *Елли манат пенән ески шәхәр-гә бардық...* *Шәхәр* диалектлик сөзи жергиликли халықтың аўызекли тилинде кен айтылады.

Тахтакөпир, Шымбай, Мойнак территориясы т. б. объектлерде: *тез* /Б, 1,384/

Бул жерде *хәули, шатпа* /Б., 1,392/, *үй, жай* мәнилерин билдиреди.

Бунда көбинесе *қала* сөзи айтылады, *шехер, сахар* сөзлери Хожели районында ушырасады /Б., 1,395/.

Тез, бирден, жылдам

Қала

Солай етип, кубла диалект лексикасында актив хәрәкәт етиүши, изоглоссалық шегі бар сөзлерден *шәхәр, катта // кәттә // кәттә, идара, қайнақай, неганда* т. б. көплеген сөзлер сыртқы формалары жағынан арқа диалектке хәм әдебий тилге салыстырғанда әдеүйр өзгеше, ал гейпараларының фонетикалық жағынан паркы бар. Әлбетте, ондай сөзлер келтирилген мысалларда сийрек. Биреўлери қонсылас халықлар тиллериндеги (қазақ, өзбек, түркмен т. б.) формалар менен үлес болып келсиди. Олардың бир катарларының өзбек тили Хорезм говорларындағы сөзлер менен жақын екенлигин көремиз. Бул жағдай бизге кубла диалекттеги гейпара сөзлердің изоглоссалары, төркини қонсылас халықлардың аўызеки тилинің сөзлери менен тамырлас деген пикирди айтыўға мүмкиншилик бередиди. Буған жоқарыда келтирилген диалектлик *ғәлбир* сөзин көрсетиўге болады. Ол Таўлы Алтай автономиялы областындағы Қошагаш қазақлары тилинде *қалбыр*, Хорезм говорларында *ғалвьр* формасында айтылады. Ондай сөзлердің изоглоссалық шегі хәр тәрәплеме кең екенлигин көремиз.

Биз кубла диалект лексикасындағы изоглоссалық жағдайларды тар көлемде түсинип, оның арқа диалекттеги өзи сыяқлы сөзлер менен салыстырғандағы тек ғана ара қатнасын белгилеў мәселесин ұазыйпа етип қойдық.

Диалект ўәкиллерининң жанлы сөйлеў тили, олардың сөзлик составы айта қаларлықтай бай. Халықтың сөйлеў тилиндеги диалектлик мәниге ийе қәлеген сөздің қолланыў сферасы, сыртқы формасы басқа сөзлерге қарым-қатнасы жағынан өзгешеликлери бар. Диалектте туўысқанлық қарым-қатнаска байланыслы терминлерден *ата* (әд. *әке*), *енә* (әд. *ана*) т. б. хожалыққа хәм үй ислерине, дийқаншылыққа қатнасы бар *изәй, зейкәш, тий, дүткәш* т. б. усы сыяқлы сөзлердің изоглоссалық қолланыў жағдайлары Назархан, Қылышбай, Қытай, Күйиккөпир, Бийбазар, Шымам, Ийшан аўыллары т. б. территорияларды өз ишине алады. Аталған диалекттеги сөзлердің арқа диалекттен бөлиниў шегарасы Пәкис районы Бердақ атындағы совхоздың орайы Назархан поселкасынан басланады. Демек, кубла диалекттеги сөзлердің изоглоссалық шегі Назархан аўылы менен Төрткүл ра-

йонының Аққамыс ауылы араларындағы бір неше елатлы мекенларды өз ишине алады. Бунда Әмиўдәрья, Бируний, Төрткүл районларындағы каракалпақ массасының тығыз отырған қоныслары нәзерде тутады.

Қубла диалект лексикасында бар бай материалларға сүйене отырып, төмендегидей жуўмаққа келемиз: диалект лексикасындағы сөзлердің ишинде арқа диалект хәм әдебий тилге салыстырғанда фонетикалық, морфологиялық, синтаксислик сәйкес келиўлердің (соответствие) ушырасыўы қубла диалекттиң өзи менен қоңсылас арқа диалекттен хәм тийкарынан алғанда әдебий тилден бөлинип қалыўының белгиси емес, ал олардың арасында органикалық бирликтің бар екенлигинде, системалық жағынан үплес, қатнасықлы болыўында.

Диалекттеги лексикалық изоглоссалар оның арқа диалект, әдебий тил хәм қазақ, өзбек, түркмен халықлары менен генетикалық бирлигинен дерек берип, олар менен ертеде хәм хәзир де қоңсылас, иргелес отырыў фактлерини диалект материаллары дәлийлесип көрсетеди.

Демек, диалект лексикасында изоглоссалардың болыўы—оның арқа диалектке салыстырғанда алатуғын орнын, хәр қандай фонетикалық, морфологиялық, синтаксислик өзгешеликлердің қандай дәрежеде екенлигинен мағлыўмат беріуши фактор.

Изоглоссалық жағдайларды белгілеў карақалпақ тили тарийхы, оның басқа түркий тиллери менен қатнасы, этнографиялық өмирдеги бай фактлердің қайсы территорияда кәлиплесиўн, оның сапасы қандай екенлигинен түсиник беріу менен бирге диалекттиң орнын, мекәнын белгілейди. Сонлықтан да биз „диалектлерди лингвистикалық география усылы менен үйрениў айрықша тил тарийхы менен халық тарийхын үйрениў ушын керек“⁴⁰⁴ деген Р. И. Аванесов хәм В. Г. Орловалардың пикирин қубла диалект лексикасындағы изоглоссалық қубылыслардың шараятларын изертлеў исинде басшылыққа алдық.

⁴⁰⁴ Р. И. Аванесов и В. Г. Орлова. Вопросы изучения диалектов языков народов СССР. „Вопросы языкознания“, 1953, № 5, 47-бет.

Гезектеги ўазыйна – жергиликли халықтың сөйлөү тилиндеги өзгешеликлерин тереңнен үйренип, оның әдебий тилге хәм басқа туўысқан тиллерге қатнасын белгилөү болып табылады. Бул исге, биринши нәўбетте, кубла диалектти еле де тереңнен изертлеп, онын арқа диалект пенен әдебий тилге қатнасын көрсетиў, айрықша изоглоссалық жағдайларға кеўил аўдарыў керек.

Ж У Ы М А К

Хәзирги заман карақалпақ әдебий тили менен салыстырғанда кубла диалект өзине тән лексикалық, фонетикалық, грамматикалық өзгешеликлерге ийе. Әсиресе бундай өзгешеликлер диалекттин лексика тараўында елеўли дәрежеде көзге тасланады.

Бундай өзгешеликлер бирден пайда болмай, белгили тарийхий-социаллық шараятлардын салдарынан кәлиплескен. Демек, ондай өзгешеликлердин тейпарасы карақалпақ тилинин тарийхына байланыслы болса, екншилери кубла диалект объектндеги карақалпақлардын түркий семьялас халықлар менен мәдени, экономикалық байланыслары нәгийжесинде жүзеге асып, туўыскан тиллердин бир бирине тийгизген тәсиринен болған деп түсиндирилиўи керек.

Анығында да, кубла диалекттин лексика-семантикалық классификациясында өндиристин ҳәр қыйлы арналарына байланыслы диалектлик сөзлер менен бирге өзбек, қазақ, түркмен тиллеринен көплеген сөзлердин ауысыуы—буның гүўасы. Бул жерде кубла диалект лексикасындағы туўысканлық терминлерге байланыслы *енә* (әд. тилде—*ана*), *ата* (әд. тилде—*әке*), *үкә* (әд. тилде—*ини*), *сиңли* (әд. тилде—*қарындас*), *баба*, *бува* (әд. тилде—*ата*) ҳәм т. б. сөзлердин арқа диалектке салыстырғанда әдеўир өзгешеликке ийе екенлигин көрнүге болады.

Октябрь революциясынан соңғы дәўирде карақалпақ тилинин сөзлик составы менен сөзлик фонды рус тили арқалы байыды. Демек, кубла диалект лексикасында да рус тилинен жергиликли халықтың сөйлеу

тилине аўысқан сөзлердің бир неше топарын ушыратыў ызыамлы қубылыс. Олар тийкарынан алғанда, турмыстың барлық тәреплерине байланыслы болып келеди. Мысалы, қубла диалект лексикасында *закун* (закон, әд. тилде *закон, ызыам*), *ләлиг* (налог, әд. тилде *салық*), *сабырайын* (*собрание*, әд. тилде *жыйналыс*), *исибатыр* (әд. тилде *экскаватор*), *партық* (әд. тилде *фартук*), *пүржи* (әд. тилде *пружина*), *супыр* (әд. тилде *суферфосфат*), т. б. көплеген сөзлер де бар. Олардың бул диалектте қолланыў сферасы жүдә кең.

Диалект лексикасы қарақалпақ әдебий тили, арқа диалект хәм ондағы гейпара говорларға салыстырғанда бир қанша өзгешеликлерге ийе. Қубла диалекттин сөзлик составы хәм оның лексикалық қатламында әдебий тилден паркы бар сөзлер, оның менен мәнилик жағынан бир хәм ең соңында әдебий тилге салыстырғанда формасы бойынша азы-кем болса да өзгешеликке ийе группалар ушырасады.

Қубла диалекттеги дублетлик вариантлардың саны да бир қанша. Олардың дублет формаларын әдебий тилдеги өзіндей вариантларға салыстыра отырып, дублетлик вариантлардың бир қәлипке түсиўине ерисиў керек. Қубла диалект лексикасындағы дублетлик вариантларға *дәстә||сап*, *искәк||пинцет*, *жай||там*, *күкирт||шырпы*, *лампа||шыра*, *магазин||дүкән||түкән*, *мөр||печатъ*, *сым||шалбар*, *шалдыр||узақ* т. б. сөзлерди келтириўге болады.

Қубла диалект лексикасының арқа диалекттен ең баслы өзгешеликлериниң бири онда изоглоссалық шеклердің болыўында деп билиў керек. Диалекттеги изоглоссалардың мысаллары ретинде *гаўуш* (арқа диалектте—*жүгери*), *гәлбир* (арқа диал.—*елек*), *жулпос* (арқа диал.—*урусқақ*, *бийхайа*), *егә||егә* (арқа диал.—*ийе*), *жылаўхана* (арқа диал.—*малхана*) т. б. сөзлерди көрсетиў мүмкин. Демек изертленген диалекттеги изоглоссалар өзлеринин мәнисин хәм формасы бойынша арқа диалекттен өзгеше екенлиги көриниш тур.

Қубла диалекттин лексикалық өзгешеликлерини, тийкарынан, қарақалпақ тили Қоңырат говорындағы қарақалпақ, өзбек, қазақ х. т. б. халықлар аралас отырған жерлердеги, сондай-ак гейбир жағдайларда Хожели районындағы жергиликли қарақалпақлардың сөй-

леу тилинің материаллары менен сәйкес келеди. Ал, базы бир жағдайларда ондағы өзгешеликлер өзбек тили Хорезм говорларының материалларына да уксас. Бундай сәйкес келиу фактлери кубла диалекттеги карақалпақ ўәкиллериниң бир неше жыллар дауамында коңсылас халықлар менен экономикалык, турмыс хэм мәдений жағынан тығыз қарым-катнаста болуынан пайда болған.

Қарақалпақ тили кубла диалектиниң лексикасы улыўма карақалпақ тилиниң бай сөзлик сосавақа ийе екенлигиниң гуўасы болып табылады. Халықтың жергиликли ауызеки сөйлеу тили оғада бай хэм ондағы сөзлер әдебий тилдиң ен жақын жәрдемшилери болып табылады. Сонлықтан карақалпақ әдебий тилинде кубла диалект лексикасындағы гейпара сөзлерди ретине қарай пайдаланғанда жүдә орынлы болар еди.

Басқа тиллердеги диалектлер хэм говорлар сыяқлы, кубла диалекттиң лексикасы да әдебий тилдиң күшли тәсирине ушыраған. Бул жағдай ўақытлар өгиуи менен диалектлик өзгешеликлердиң өз орнын әдебий тилге берюи сөзсиз кубылыс екенлигин тастыйқлайды.

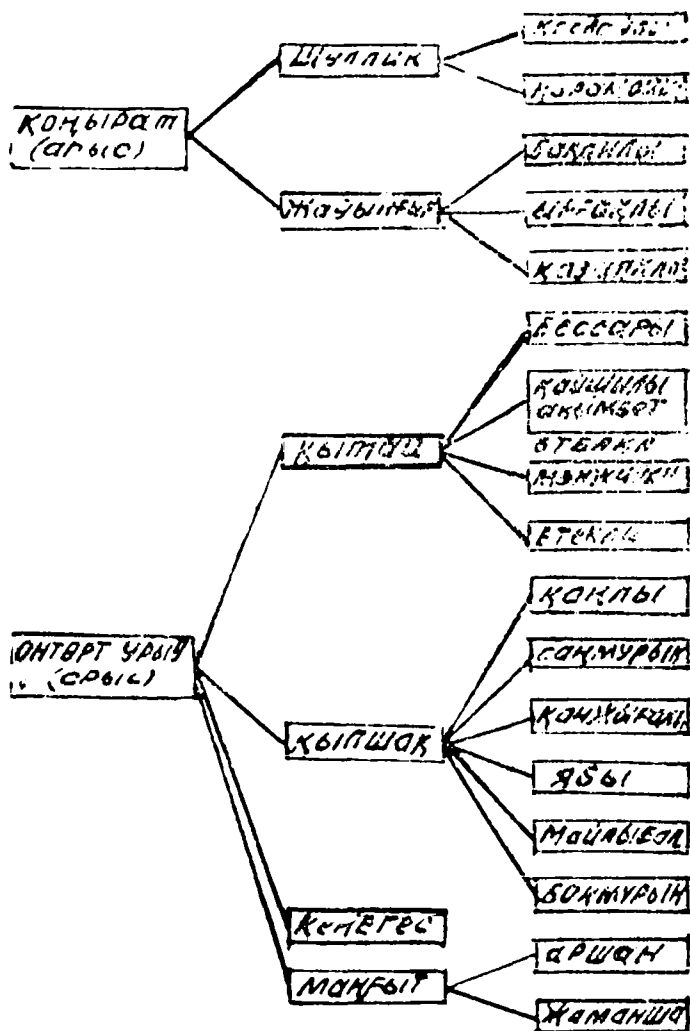
Кубла диалект лексикасындағы диалектлик өзгешеликлерди үйрениу иси—қарақалпақ миллий тилиниң қәлиплесиуи, тилдиң тарийхын изертлеу, территориялык диалектлер менен говорлардиң диалектологиялык агласын жасау, сөзликлер дүзиу ушын да пайдалы. Сондай-ақ ол карақалпақ тилиниң ҳәзирги жағдайы хэм халықтың этногенезин ашықлау мәселесин көрсе-тиўге де өз көмегин тийгизеди.

Диалект лексикасын үйрениу жергиликли халық тилиниң сөз байлығын анықлау, оның улыўма әдебий тилге қатнасын белгилеу ушын да пайдалы. Халық арасынан жыйналған диалектологиялык материаллар—қарақалпақ тилиниң басқа гүркий системалас халықлар менен тууысқанлық байланысын еле де теренирек изертлеу ушын жаңлы фактлер болады деп ссаплаймыз.

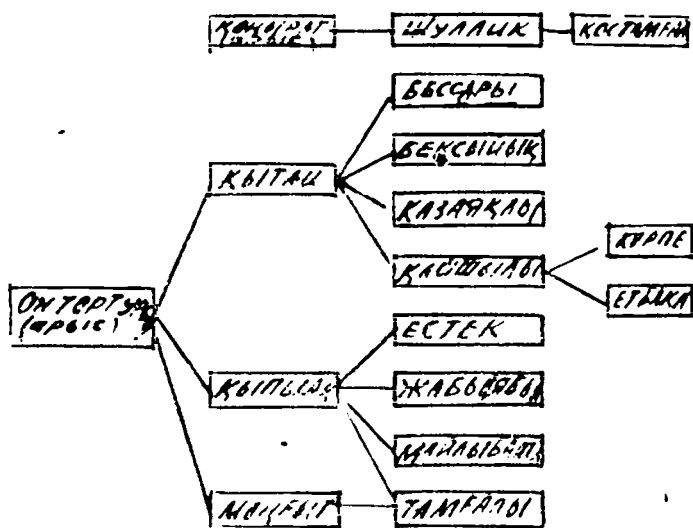
Қ О С Ы М Ш А

Кубла диалекттегі қарақалпақ урыуларының
орналасуы схемасы

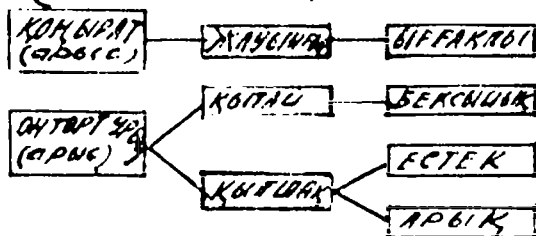
Нөкис районы, Назархан ауылы
(„Бердах“ совхозы)

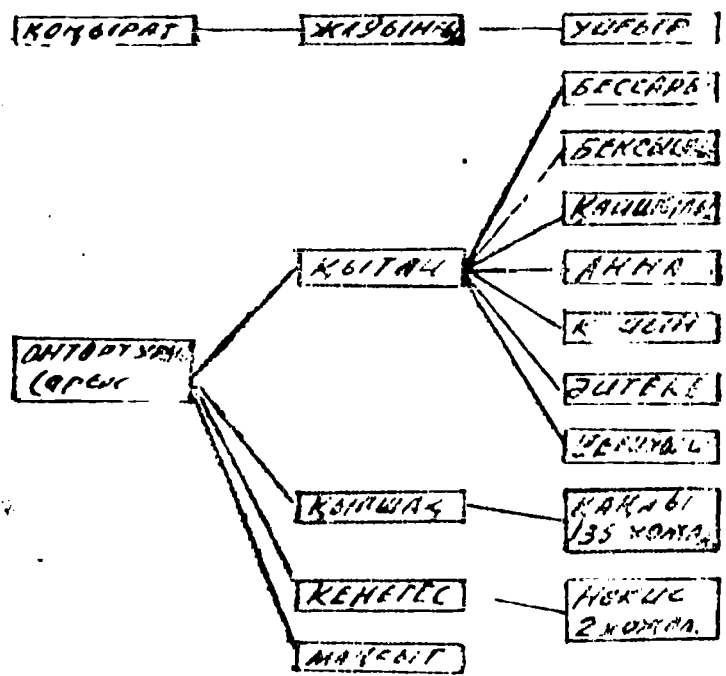
Досбай ауылы (Димитров атындағы колхоз)

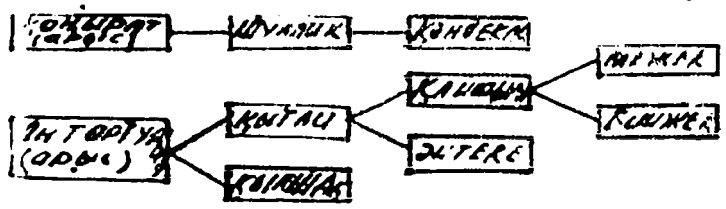
Гәне Келтеминар ауылы (М. Горький атындағы колхоз)

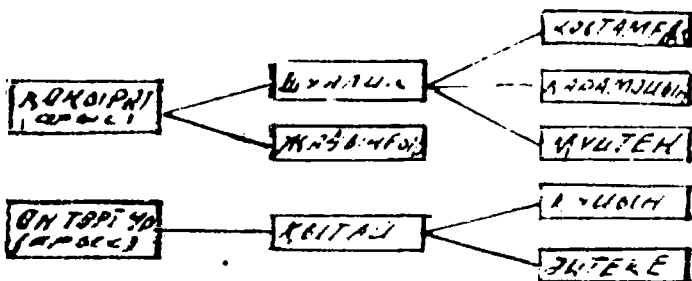
Таза Хамрабад ауылы
(Калинин атындағы колхоз)

Бируний району Маңғаш ауылы
(Орджоникидзе атындағы колхоз)

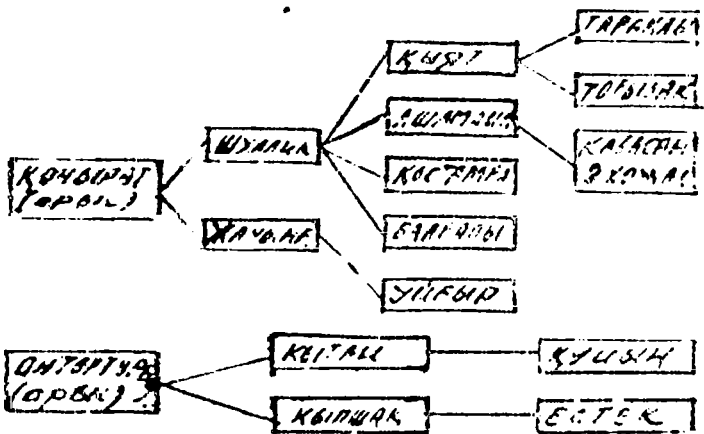
Қырым атындағы колхоз.

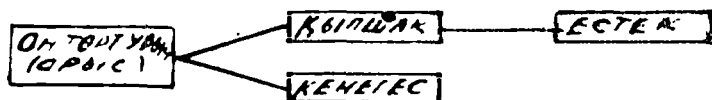
Қарамазлы ауылы (Правда колхозы)

Шығам (қарақалпақ) ауылы (А.Науаиы атындағы колхоз)

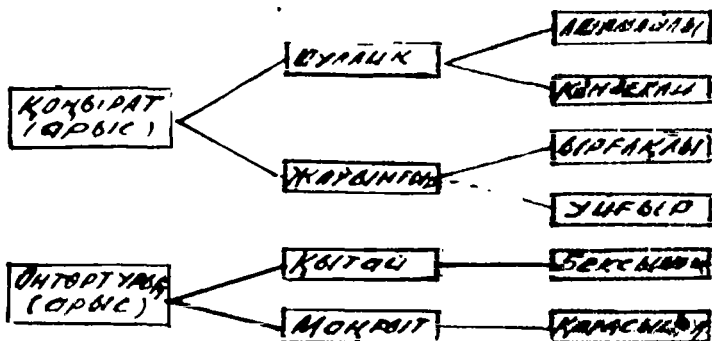

Биринші қаласының арайы

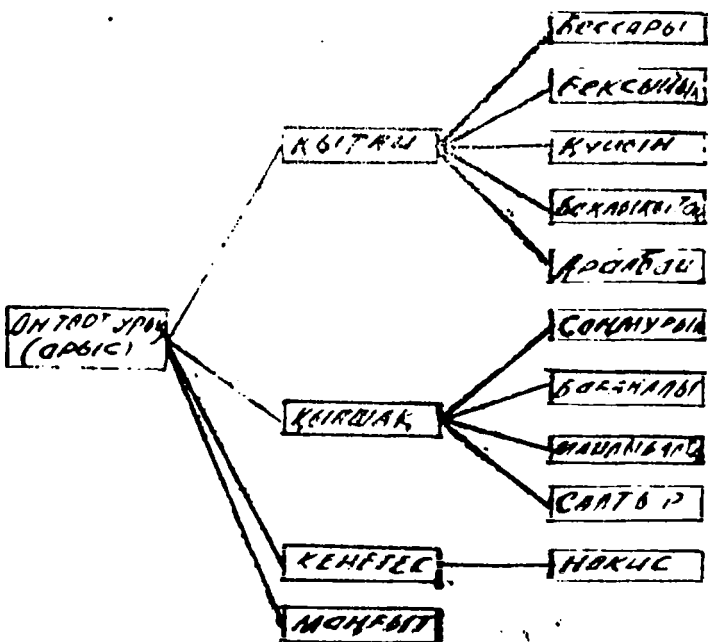
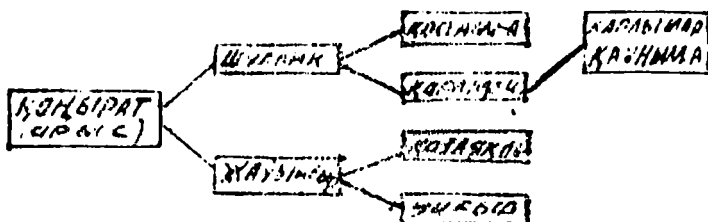

Цишан ауылы

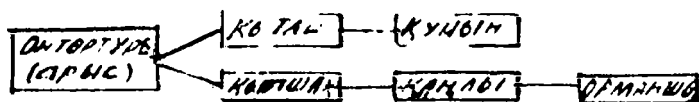
(„КОММУНА“ КОЛХОЗЫ)

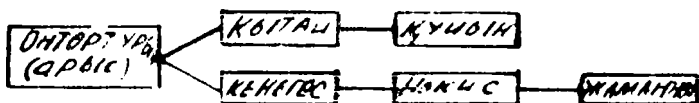
Құттықтамалар (ауылы)
 АХУНБӘДІЛОВ АТТЫНДАҒЫ СӨВХӨЗ

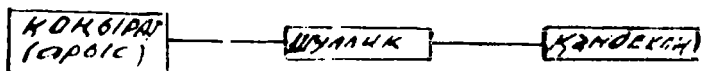
Эмүүдэрийн рэлийн
Кыран ауйлы ("Эмчизм" коокозы)

Кытай ауйлы ("Леминизм" коокозы)

Кылыщоай ауйлы
(М Горький атоиндогы совхоз)

ДИАЛЕКТОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗЛИК

А

- Ағары**—ауырлық өлшеми, фунтка /қадақ/ ямаса шама менен 67 гр. тең /ККРС.,18/: *Бир теңгегә он ағары гөш беретугун еди* /Хәм/.
- Ағаш йаба**—ағаш жаба, дийханшылық т. б. хожалық ислеринде қолланылатуғын әсбап.
- Ағз**—ауыз, адамның жанлы-жаныуарлардың т. б. ауқатланатуғын ағзасы: *Ағзы бирдур, тили еки* /Ийш./, *Өзб. оғиз* /УзРС., 313/, түркм. *ағыз* /РТМС., 664/.
- Азғын**—жазғы қауын, ең жақсы сорт деп есапланған бийшек қауынның өзгеше түри, реңи сарғыш, бирли-ярым торы бар. Өзбек тили Хорезм говорларында да бул сөз *азғын* деп айтылады /Ф. Абдуллаев. Хоразм шеваларн. Тошкент, 1961,113-б./
- Аздырыу**—адамның нормаль жағдайынан хәлсиреп, күшин жоғалтыуы, болдырыуы:

*Хәб заматтың ишинде
Аллаярды аздырды
/„Кырк кыз“, 49-б./*

- Айағына шеңгел урыу**—жолына бөгет болыу, кесент келтирнү деген мәниде қолланылады: *Сен мениң айағыма шеңгел урасаң деди.*
- Айғыр**—шаққан, ешил, хәрекетшил деп адамға байланыссы айтылатуғын сөз: *Алдындагы ай-*

ғыры Жаңадарьяға құлады. Алдындағы айғырырағы қашқан экән, Досб.]. Қарақалпақ әдебий тилинде бул сөз айғыр, айғыр ат, жылқының үйирге түсетуғын еркеги; /ККРС.,35/ сыяқлы мәнилери аплатады.

Айкал—биреудиң естелигине арнап кобылған монумент, бюст. Аламның белден жоқары жағының арнаулы түрде салынған сүүрети /бюсти/: *Они-версәттә Ламоносонтың айқалы турупту* /Ийш/. Әдебий тилле: *хайкел*—қаяллардың көкирегине тағатуғын металлдан исленген безениў заты /ККРС, 711.

Айлантыра беріу бир нәрсени өзине қаратыу: *айлантырып бара берәсәң.*

Айрапалан /айырпалаң/ айырпылан — самолет: *Жаңағыдай бир айрапалаң бергән ау* /Ақб/. *Айырпалаңда ислейтуғын бир күйеу баламыс бар* /Майем/. *Айырпылан менен жибәрәди турады дийди.*

Ақ пушта—ақ жүйели, ақ түсли деген мәниде:

*Ауызы кемсиген, тислери кетик,
Гөнерген келбети ақ пушта етик.
/„Қырқ қыз“, 16-бет/.*

Ақай жүүәри—жүүәриниң түри. Боіы қысқа, томпақ баслы болады. Бәхәрде егилип, төрт ай деген де писеди /Хәм/.

Ақылы-уўжы—барлық ойы, ықыласы. Әдебий тилде: *ақыл-қуушы, ақылы, санасы* /ККРС.,33,714/.

Ала камба /ала камма — қаўынның түри. Жүзи мағызлы, түри сарғыш қара, туқымы гүрбектин туқымындай, бәхәрде егилип, гүзекге писеди. Оның аўырлығы орташа 10 кг ға дейин жегеди /Досб./.. Қыста сақлаўға да болады. Қубла диалектгини гейшара жерлеринде бул қаўынды „камма“ дейди.

Информаторлар оны „ири үлкен болады, түри ала хәм кара, еи приси 20 кг ға дейин болады, жүзи бир қарыс, пәллеси қалың“ /Майем./—деп түсиндиреди. Бул қаўын өзбек тили Хорезм говорларында *алахамма* формасында айтылады.

Алағайым—жалған, алағала, бир нәрсе туўралы жалған, қалпалдан сөйлеў: *О киши алағайым сөйлемәйтугун еди* [Н.-хан].

Алақа—байланыс, еки тәреп арасындағы карым-қатнас: *Бизиң бу районлардың оның менен көп алақасы жоқырақ*. Өзбекше *алоқа* [РУЗС., 769] формасында ушырасады.

Алмырт—алмурт (жемистин бир түри). Алма сыяқлы мазалы жемис болып, үш жылда мийўе береди. Қазақша *алмурт* [КТТС., 1,35], түркм. *армыт* [РТМС., 128].

Анда—сол ўақытта, *анаў, усы, ол* деген мәнилерди аңлататуғын силтеў алмасығы: *Рәбия анда отыра берәди*. Өзбек тилиндеги *анда* сөзи [УЗРС., 34] бул диалектке өзгериссиз өткен.

Апалақ-жапалақ—тез, шаққан, жылдам: *Апалақта-жапалақ келди бир ўақта* [Аққ.].

Арғыт—жайдың пақсасының үстинен узынына қойылған ағаш [Н.-хан].

Арнапы йийдә—живдениң түри. Жапырағы кишкене, формасы домалақ, жигилдик жийдеден үлкенирек мазалы болып келеди.

Асаслануў—тийкарланыў, сүйениў, тирек етиў: *Негә асасланып берәсәң ойиди*. Өзбекше „асасланмоқ“ [УЗРС., 41].

Асасы—тийкары негизи: *Карры асасы Кок шегәдә туўулған*. Жоқарыдағы *асасланыў* сөзиниң тийкары-асасы, өзбекше—*асосий*. Диалекттеги „асасы“ сөзи лексика фонетикалык өзгерислерге /o>a, iy<y/ ушырап [өзб. *асосий*, диал. *асас*] келтирилген формаға ийе болған.

Асман—аспан. *Асманға қара, жағаға қара...* Бул сөз өзб. *осмон, күк* [РУЗС, 419], қырғ. *асман, көк* [РКРС.406].

Атангөз—топырақты ҳәр жерден пәсли-бәлентли етип алыўға байланыслы айтылады [Досб].

Атасындай адам-әкеси менен жаслы адам, жасы үлкен. *Мен атасындай адамман* [Шым].

Атлама—сына. Темирдиң еки ушын ийиў ямаса ағашты жинишке етип жоныў арқалы неленген заг. Өзб. *пона* [РУЗС. 293].

Аўза—жүзимниң астына қойып, пискен мийўе

лерин қыйып алыўға қолайлап исленген ээниге уксас зат.

Ашақ — узак, алыс жер: *Бирәуу ашақ баржақ* [Ақб./]. Бул сөз жергиликли түркмен аўызеки тилинен аўысыуы итимал.

Аш кеди — ас кәдиси, палыз егини, аўқағқа салынады. Түри ҳәрқыйлы ренде болып келеди. Формасы дөнгелек, сонақ, Қаз. *асқабақ* [ҚТТС I, 50/], өзб. *қовоқ, ошқовоқ* [РУЭС, 883/], түркм. *кәди* [РТМС... 784.]

Ә

Әдик — егик, аяққа кийетуғын былғарыдан, резинкадан исленген кийим.

Әжәп болуў — мақұл болыў, рстин болыўы туўралы мақуллаўшы жуўап бернў. *Әжәп болур дийди* [Ақк/].

Әзәли — тийкары, негизи, түп сағасы: *Бул әзәли билимсиз адам деп айтқан* [Ақк/]. Бул сөз әдебий тилде: *әуели, бурында, әуелбастан* [ККРС., 7/] деген мәнилерди аңлатады.

Әйдик — үлкен, кең. *Узун әйдик көпир...* Усы сөз қазақ тили говорларында: 1/ *үлкен: әйдик өгіз*; 2/ *жақсы* деген мәнилерди аңлатады, ал карақалпақ әдебий тилинде ушыраспайды.

Әйдем — бурыннан, көп ўақыттан: *Әйдем билипти* [Ақк/].

Әлги — *айтқандай: әлги балларымызәм өзбәкчә сөйләйди* [Ақб/]. Бул сөз, тийкарынан, қазақ тилинен өзлестирилген.

Әлли — *елиў* || *елли: Әлли йылдан буйан сырнай чертамен* [Қылыш./].

Әнәйдей — аўыз биршиликли, татыў: *Әнәйдей хожалық боботур* [П.-хан/]. Әдебий тилде: *жақсы, тәўир*.

Әрре — ҳәрре, шыбын-ширкейднн түри.

Әсә — онда, олай болса. *Әсә* бул жерде қарсылықлы мәнидеги дәнекер сөз: *Қиуун кесип жең әсә*. Өзбек тилиндеги „әса“ сөзи қубла диалектке аўысып, фонетикалык өзгериске [ә<э, өзб. *әса*, диал. *әсә*] ушыраған.

Этәшгир — этешкир. Көмир хәм басқа отынларды пайдаланғанда керекли курал. Бул сөз ҳақкында С. Ибрагимов былай дейди: „Таджикские слова *оташ* и *олов* являются синонимами узбекского слова *ут* — огонь. Узбекские металлисты, прибавив к этим словам *курак*, использовали их для обозначения двух предметов, *оташкурак* — шипцы, *оловкурак* — совок; С. Ибрагимов. Профессиональная лексика узбекского языка. Т., 1951, 104-б./'. Диалекттеги *этәшгир* сөзи өз төркинин *оташгирак* сөзинен алған, себеби тәжикше *оташ*-от, жалын, ал *гиро* алыўшы, жабысыўшы, тислеўши, гиреўши деген мәнилерди аңлатады [Таджикско-русский словарь. М., 1954, 104, 290-б./'. Демек, қубла диалекттеги „этәшгир“ сөзи диалектте тәжик хәм өзбек тиллеринен аўыскан.

Б

- Бағалар**—балалар, жас өспиримлер, нәрестелер: *Бағалар сау болса көнәрдә. Мына бағалар не иш менән кегән. Армияға кеткән бағалар.* Өзбек тилинде *балалар, фарзандлар* [РУЗС. 160], түркменше *чагилар, бағалар* [РТМС., 140]. Қубла диалекттеги *бағалар* сөзи фонетикалық формасы жағынан түркмен тилиндегиге жақын.
- Бадак**—салма, каналдың бир шақапшасы [Ақб].
- Бадйа табак**—бадия табак, табактың үлкен түри.
- Бажман**—бажбан: *Бажманның жанында он танан ери бар.* Хорезм говорларында бажман.
- Баз**—автомобиль базасы: *Баздың арйағында бир аз қарылмақ бар.*
- Байлы**—байлаўлы, бир жерде өз орнынан қозғалмай турыў: *Байлы турған экән.*
- Бак**—бак, суйықлық қуйыў ушың қолайластырылған ыдыс. *Матордағы суу қуйатуғын бак.*
- Бақан** отыңды айырыўға арналған эсбап [Н-хан]. Қарақалпақ әдебий тилинде „бақан“—қара үйдің түтин шығатуғын жолын ашыу, жабыў ушың қолланылатуғын зат [ҚҚРС., 80].
- Бақыға жиберий**—дем алыўға курортқа, санато-

рийга барыў: *Бажамызды баққыға жиберген экән* /Досб./.

Бақта -пахта: *Мен елли сиктнәрден бердим бақтаны.* Қаз. мақта /КТТС, II, 123/, өзб. пахта /РУзС., 933/, түркм пахта /РТмС., 823/.

Бақшы—халық дәстанларын дуўтарда атқарыўшы бақсы: *Амат бақшы деген өткән* /Акб./.

Досназар солақай деген бақшы бар еди. Бақшы сөзи изергленген об*екттиц барлық жеринде де қолланылады.

Бақыл—өзиптиц ислен танқан затын басқаға бермеўши адам /Қарамазлы/. Әдебий тилде *сықмар* мәнисинде.

Балар ағаш—жайдың пақсасының үстине салына-туғын ағаш. Мысалы, жайдың ени 4 м, узынлығы 5-6 м болса, балар ағаш қойылады. Балар ағаш қарыўлы болып, қәлемше оған қараганда ҳәлсизирек. Бул сөз Хорезм говорларында *балар* деп аталады.

Барғанасы -барлығы, түүели менен: *Барғанасы ұжимниц тийинде* /Акк./.

Әдебий тилде: *гүлләни, хәммеси* /ҚКРС, 85/.

Барды—бар шығар, бар болыўы мүмкин: *Итимал барды беш-алты үйли.*

Басмахана—баспахана, газета, журнал т. б. басып шығарылатуғын орын: *Буруң о басмаханада иследи.* Келтирилген мысал өзбекше *босмахона* /РУзС., 864/ сөзиниц айтылыўына жақын.

Басмашы—баспашы. Бурында елге бүлдириўшилик, ҳарамы ниет пенен басып кириўши адамлардың тонары: *Басмашыларды тутиман деп...* Өзбекше-*босмачи* /РУзС., 37/, түркменше—*басмачи* /РТмС., 34/. Қубла диалекттеги *басмашы* сөзи түркмен тилиндеги вариантқа жақын келип, *Ш<ч* сеслериниц алмасыўы менен сынагланады.

Баспа—чайник. Чай қайнатыў ушыи арналған алюминий чайник.

Батқак—жердиң курғак ҳалынан батпақ болып ыласланыўы: *Буяққа өт, батқаклама оны* /Акк./; *Қара батқактың ийиси шықты.*

Батпан—Нөкисге хәм Қыпшақ /хәзир Әмиўдәрья/ районларында 20 кг., Кошырат, Төрткүл хәм

Шаббазда /Бируний/ 40 кг тең: *Бир батпан жууэрини жедирэдекэн* /Досб./ *Елли батпан бийдай*. Кубла районларда /Төрткүл, Бируний, Эмиүдэрья.../ батпан өлшем: *1 батпан*—100 қадак; *0,5 батпан*—50 қадак; *онсери*—25 қадак; *қырқағары*—12,5 қадак; *жигирмағары*—6 қадак; *12 мысқал*: *онағары*—3 қадак; *12 мысқал*; *бешағары* 1 қадак; *54 мысқал*; *бирағары*—31 мысқал.

Бауургурт—бауыр курты. Қара мал менен қой, сшкниң ауырыуы, бауыры куртлап, без пайда болады.

Бахмал—мақпал, тығыз тоқылған жумсақ, қалың түкли қара гезлемениң бир түри: *Бахмал көйлэк эпэрсэкпэкэн* /Майем/. *Пахтаны көп берсең кийерсең бахмал, дунйада қадирли болған ақ алтын*. /Бул мысал Аллаяр Дилекеевтен жазып алынды. Ол Бируний районы, „Правда“ колхозы, Карамазлы ауылында турады, миллети қарақалпақ, шайыршылығы бар адам/.

Башлық—баслық: *Башлық боса өз машынынам берип жибэрэди*. Бул мысал түркмен тилиндеги *башлық* /РТМС., 556/ сөзи сыяқлы.

Бәдирөй сөгис—сөгистиң түри. Мазмуны, мәниси жағынан жаман сөгис: *Сосын менам бәдирөй сөгис пенен сөктим* /Аққ./ *Бәдирөй* сөзи тәжик тилинде де бар. Онда оңбаған, жаман деген *бад*, ал бет /жүз/, жак, шекке дегени *ру*, *руй*, *чехра*, *афт*, *сима* сөзлери менен аңлагылады. *Бад* хәм *рой* сөзлери биригип жүзи, бети жаман, оңбаған дегенди билдиреди.

Бәдирән—қияр. Аталған сөз Хорезм говорларынан кубла диалектке ауысқан, себеби хорезмлик өзбеклер қиярды „бадраң“, өзбек әдебий тилинде *бодринг* /УзРС., 78/ деп атайды.

Бәйкәм етик—етиктиң түри: *Бәйкәм деген етик бар еди, өкшәси жоқ нәл қағады* /Досб./.

Бәләйниш—қаңбақ, таулы жерде көп болады. Тамыры жулынғаннан кейин кеуип, шар сыяқлы жеңил, самал менен дөңгеленетуғын өсімлик /Келт./.

Бәлент //бәлэнт—билет. Ақша төлегені үшін қандай да бір транспорт пенен пайдаланыу хуқыын беретугын документ: *Бәлентке барсам жата бериң, бәлэнт алып...*

Бәржик—хәммеси: *Бәржигин қазып көрдим* [Ақб]. Әдебий тилде: *барлығы, барлық.*

Бедә—қуўраған жоңышқа, мал жейтуғын көп жыллық өсімлик: *Он төрт арба бедә апардық.* Қаз. *беде* [ҚТТС. 1, 104], өзб. *беда* [УзРС, 60], қырғ. *беде* [РКрС, 282].

Беки—малдың аўырыўы. Ыссылы-суўықлы болғанлықтан малдың бир жери тесилип, қан ағып жүреді. Көбинесе бул аўырыў жылқыларда ушырасады.

Белжесуў—гүресіу, айқасыу, беллесіу:

*Белжескенде душпанды,
Жығармыз деген, шырағым,
Қуры ғани ой екен
/„Қырк қыз“, 236-б./*

Беллик—қыспақ. Қандай да бир жайды ямаса оның улыўма майланын жыңғыл, шеңгел т. б. қоралаған ўақытқа ол беккем болыўы үшін қораның белінен беллик [қыспақ] жүргизиледи.

Белшә—пнсприлген палаўды аўдарыстырып көріу үшін арналған кешкир [Ақк.]. Бул сөз өзбек тили Хорезм говорларында да *белчә* деп айғылады.

Беш—*бес* [санақ сан]: *Хәммәғиз беш кила, беш кила пахта тәриң. Беш күннен соң бараман депти. Келини бир беш жыл отыроды* [Ақб.]. Өзб. *беш*, қырғ. *беш* [РКрС., 685]. Изертленген объекттің барлық жеринде де *беш* формасы қолланылады.

Бийғаршы—қазыўшы. Бурынғы ўақытларда қазылған жан-салмалардан көбинесе суў жүрмей, мийнет бийқарға нсленгенликтен *бийғар*—пайдасыз талап, кәсип, кәр сөзи келин шыққан болыўы керек. Бул сөз өзбекше *бекорчи* [УзРС., 63].

Бийўарық—нсленетугын иске бийпарўасыз, итибар-

- сыз түрде караў.. *Бийўарық айтатугын еди* /Ақб/.
- Бийшәк қаўун**—пәшек қаўын /қаўынның бир түри/:
„Түри торлы, пошағы жуқарақ, қызғыш, үлкен боса төрт, беш килограмм келеди. Май айдан соңғы айларда йегиледи“ /Майем/,—деп гүррин етеди информаторлар.
- Бирдайым**—бирли-ярым, шамалы: *Өзбекләскәни бар бирдайым.*
- Биткин**—адамгершилиги басым жақсы адам: *Биткин жигит еди.*
- Биттә**—бир /санақ сан/: *Биттә бир тикленип жүрмен* /Ақб/. Өзб. *битта* /УзРС.,76/, татар. *битта*.
- Бөлтәк-бөлтәк**—бөлек-бөлек айырымланған: *Хәр қайсысына хан арнаўлы, бөлшекленген, атама, бөлтәк-бөлтәк берилген* /Аққ/.
- Бота**—ҳаял-қызлардың баска тартатугын жүн ормалының бир түри: *Уллу чачақлы жүн пота* /Бир орайы/. Әдебий тилде *пота* сөзи қайыс, белбеў деген мәнилерди аятады /ККРС...536/.
- Бошаң**—бос, хәлсиз, жуўас, сылбыр. Адамның минез кулқына байланысly айтылады: *Бошаң иигитқо.*
- Бурун**—мурын /адамлар менен хайўанлардың ийне сезиў ағзасы/: *Оның бурнун тилмәсәң бомайды* /еркек ешектиң/, *себәбә бурну қысылып жүрәлмайды* /Хәм/. Өзб. *бурун* /УзРС, 91/, тагар. *борын* /РТтС., II, 346/.
- Бурчак**—буршак, палыз егини.
- Бут**—пуд. Салмағы 16 кг. ға тең аўырлық өлшеми: *Қант чайны береди хәр кимге бир бут...* /Қарамазлы/.
- Буўдай**—бийдай /дәнли ақ егиниң бир түри/: *Буўдай пичиктә келди дийди* /Н.-хан/. Қаз. *бийдай* /КТТС., I, 114/, өзб. *буғдой* /РУЗС., 685/, түркм. *буғдай* /РТмС., 609/.
- Буўдай сабақ**—бийдайды тазалағаннан кейин калған куўраған сабағы /Келт./.
- Буўнақ**—буўын: *буўнағы көрннбәй, күш какпай туруў керек* /Хәм/.
- Бухары бас**—Бухара баслы бийдай, гүзлик бийдайдың бир түри /Хәм/.

Бырнагы— өткен жылдып алдыңгы жылы: *бырнагы йыл*. Өзб. *бурноғи* /РУЗС., 590/, қырг. *мурдагы* /РКРС., 489/.

Г

Гәшир—гешир, палыз егини болып, аўқаққа салыў ушын егиледи. Дәмп жүдә жақсы: *Апа, бир-еки гәширам сап жибер*. Бул сөз өзбекше *сабзи* /РУЗС., 380/, түркм. *кәшир* /РТМС., 328/, татар. *китер* /РТТС., II, 212/.

Гезәндә—гезбе, ел аралаўшы, қыдырыўшы адам: *Үш гезәндә чыққанда* /Ақб/.

Гезлик—етиктиң қонышына салып жүретуғын кишкене пышак /Ийш./, Каз. *кездік* /ҚТТС., I, 281/.

Геўәк-хәшқимге жаман пикири жоқ, жүрис-турусы дүзиў адам: *Геўәк кетә берәди экән*.

Гийа-көкнар: *Өзи гийа ишеди* /Ақб./, Өзб. *гий* /УЗРС., 110/.

Гитжақ - кетежак: *Ертәң ояққа гитжақ едик* /Ақб/. Диалекттеги *гитжақ* фейил сөзи түркмен тилинен аўысқан деп қараў керек.

Гөмуў—көмиў, жерлеў: *Ол өлгәндә Султан бабаға көмәди*.

Гөйәндә-қосық айтпай, тек наманын өзин орышлаўшы адам: *Гөйәндә қосық айтпай нама шертәди* /Ақб/. Бул сөз фонетикалық хәм мәрфологиялық өзгерислерге ушыраўы нәггійжесинде бизге „гойәндә“ формасында жеткен болыўы керек /салыстырыңыз: қарақалпақ әдебий тилинде *сизенде* /ККРС., 555/.

Гөш-ет. *Гөш* сөзи қарақалпақ әдебий тилинде де қолланылады. Бизиң ойымызша, бул сөз әдебий тилге қубла диалектпен аўысқан. Каз. *ет* /КТТС., I, 195/, өзб *гушт* /УЗРС., 116/ уйғ. *гөш* /УйРС., 56/, түркм. *ет* /РТМС., 334/, татар. *ит* /РТТС., II, 221/.

Гүзәк-гүз /жылдың мәўсими/: *Ауа, былтыр гүзәк кетип еди* /Ақб./; өзб. *куз* /УЗРС., 321/, қырг. *күз* /РКРС., 488/, татар. *көз* /РТТС., 394/.

Гүлмыйык-қадақлы арба. Транспорт ҳ. г. б. аўыл хожалық ислеринде кеңнен қолланылатуғын

агаштан исленген арба. Кубла диалектте оны *гүлмыйықлы арба* деп те айтады.

Гүн-күп: *Сегиз гүн жатып, тоғызланшы гүни чакырды* /Акб/.

Гүн орта-түски ұақыт, саат 13 тиң ұақыты:... *Пахта машынлары бар, гүн ортада геледи. Гүн ортада қатын тур дийди* /Досб/. *Гүн ортаға дийин отырыппан* /Акк/.

Гүнайы бар-қылмысы, гүнәлы: *Хәй бала муның гүнайы бар деди* /Акк/.

Гүрич-гүриш. Каз. *күриш* /КТТС, I, 331,332/, өзб. *гуруч* /РУЗС., 742/, түркм. *туви, бурунч* /РТМ С., 660/.

Гүсини жузим-жүзимнің түри. Үш жылда мийәе береді, 25-30 жылға дейін жасайды. Өзбек тили Хорезм говорларында хәси: нь /әдебий тилде-хусайни/ формасында ушырасады.

Гүш//бурунч-гүриш: *Гүш еттиш бес сомға дейин болды* /Шым/. *Салыны бурунч етәди экән* /Ийш/. Хорезм говорларында *бүрүнч бүрүч* деп айтылады. Шымбай хәм Коңырат районындағы карақалпақлардың сөйлеу тилинде *гүриш*, Караөзекте *гүрюш* /Б, I, 332/, ал әдебий тилде *гүриш* деп қолланылады.

Ғ.

Ғанжар-үлкен пышак /Ийш/. Әдебий тилде еки жағы да жүзлі, ушы өткір, қысқа саплы қарыўды аңлатады /КҚРС., 371/. Каз. қанжар /КТТС, II, 33/.

Ғар қатын-гурмыстан бузылған, жолы бузык ҳаял: *Ғар қатындай, Суртайша, Бир сөзиңде турмадың.* /„Қырқ қыз“. 266-б/. Бул сөз өзб. *ғар* /УзРС. 641/.

Ғаўкулдак-сериппе. Суўдың кәддин жоқарылатыў ушын қурылады: *ғаўкулдаққа бир қаданы байлап серпатуғун еди* /Акб/.

Ғаўуш-жүўери /узын болып өсетугын, жуўан сабақлы хәм үлкен домалақ дәлил дақыл/: *Өзгәрткен жерге ғаўуш егәмән* /Хәм/.

Ғәйри-гайып, белгисіз. Диний түсиниклер бойынша дүньяның, адамның жаратылысының барлығын

гайыптан /белгисиз/ болды деп идеалистлик түрдө түсіндиреди: *Әуәл хәммә гәйридән болған екен* /Досб./.

Гәлбир-бийдай, жүөери, мәш, т. б. елеу ушын буйым: *Маш елеутуғын гәлбир* /Аққ/. Хорезм говорларында „*галъыр*“, Таулы Алтай автономиялы областы Қошағаш районы территориясында жасаушы қазақлар тилинде *қалбыр* фәрмасына ийе. Арқа диалектге-Тахгакөпир хәм Қараөзекге *елек* /Б, I, 343/, Мойнақта-*елеуиш елгезер*, әдебий тилде: *елек, елгезер*.

Ғомша-гүлдиң ғумшасы. Өзб. *ғунчи, шонл* /РУЗС., 59/, түркм. *гунча* /РГМС., 53/.

Ғужурлу-жигерли, желәлли, ғошшак: *Жапакыл бир ғужурлу адамда* /Аққ/.

Ғурғун-аўқағлы, тоқ, қәрежетли: *Ғурғун адамға жүдә*.

Ғышша//қышша-суу алған жерге шығатуғын шөптин бир түри /Аққ/.

Д.

Дауабыйласыу-айтызыу, куўысыу, сорасыу; *Дауабыйласқанда дәрийаның буйағын берген ақыры* /Досб./.

Дәлуу-териден ямаса ағаштан исленип, куйыдан суу алыу ушын арналған буйым. Тийкары тәжик тилиндеги *длв* сөзи менен тәркинлес /Тадж.-рус. сл., 114-б/.

Дәмли туруу-демленип, ишиўге таяр тур деген мәнини аңлатады: *Чайы хәм дәмли түрупту*.

Дәндән-тисти шуқылау ушын арналған буйымды усылай атайды /И.-хан/; Тәжикше *дандон-тис* /Гадж.-рус. сл., 115/, парс. *дандан-тис* /ПРСл, 226/.

Дәндәнә - дәнденә, маланын бир түри. Сүрилген жердиң кесекли топырағын езип, майдалау ушын күш көликтиң соңына тиркеп сүйрейтуғын жууан ағаш.

Дәпәң-қыска, келге бойлы; дәпәң кемпир.

Дәрәзә-әйнек, ол жайдың айнасына, формасына қарай бөлинип орналасғырылады. Мысалы: *Жалайырды дәрәзәдән аттылар*. Өзб. *дараза* /РУЗС., 478/.

- Дәрис-мектепте** оқыўшылар менен өткерилетуғын сабақ: *Мәктәп быыл дәристи өндирди* /Н.-хан/. Өзб. *дарс* /УзРС., 120/.
- Дәрья**//дойра-дәп, музыкалық әсбап /Аққ/. Хорезм говорларында *дайра* /эд. орф. *дойра*/. Бул сөз диалектке өзбек аўызеки сөйлеў тили хәм Хорезм говорлары аркалы өзлескен.
- Демирдәллы**-халық намаларының бириниң атамасы, фонетикалық өзгериске ушыраған /бизинше, „Темир тонлы“ намасы болыўы итимал/.
- Диала-ис.** Белгили бир фактка ямаса адамға тийисли болған документлер жыйнағы:... *Диаласын таууп әкелди* ғой.
- Доққыз**//тоққыз-тоғыз; *Доққыз қатыны бар* /Ақб/. *Со патыраттың арасында мен тоққызай бос жүрдим* /Аққ/. *Сууамалыб атыр, тоққыз қат жайам қулабатыр*.
- Доңғуз-доңыз**, қабап /жабайы хайўанның түри/. *Жабайы соңғузоың аўзу мынйәрдә боладу* /Аққ/. Түркм. *соңуз* /РТМС., 681/.
- Душшы** тилли хәш кимге аўыр сөз айтпайтуғын, сөзи мәңили адам. *Кәдирго душшы тилледи* /Майем/.
- Дукән-устахана** /Н.-хан/. „*Дукон*-бул кумбызшылар ислеўи ушын арнаўлы үскенеленген устахана. *Дукон*-этимологиясы бойынша араб сөзи. Ол өзбек өнерментлериниң лексикасында кеңнен қолланылып, тек устахананы емес, ал кумбызшылар лексикасында бәлким *станды* /яғный кумбызшылық кругын/, тоқымашылар лексикасында-тоқыў станогын, ағаш усталарында верстақты т. б. билдиреди“ /С. Ибраһимов. Профессиональная лексика узбекского языка.. 33-б/.
- Дуткәч-тутин** шығатуғын жол. Жайдың /бөлмениң/ ишиндеги тутин сырғқа шығыуы ушын ариаўлы қалдырылған орын хәм усы мақсет ушын исленген темир буғым.
- Дым боған** адам-адамгершиликли, иззет, хұрметти билетуғын кәснийетли адам. *Бу гиси дым боған адам* /Досб/.
- Дым ҳаруў-жүдә шаршаў**, жалығыў, адамның қар-

тая баслаўына байланышы айтылады. *Быйыл дым ҳарыды* /Ақб/.

Е

Егә//егә-бир нәрсеге ийеллик, хожайыншылық етпүй-ши адам:

*Суў егәси Сулеймән.
Сизден мәдет тиләймән...*

Ақк./.

... Егә бомай аштан өлип қалды /Досб/.
Ийтәм егәси менен қыйнасын деген. Бир герой аттына егә болып, со жерде алған /Ақк./.

Егәр-кәликлердиң жаўырнына салынатуғын арнаулы исленген ер: *Арба егәрдә турады* /Ақк/.
Бир егәрдиң үстінде ети йыл дауласқан. Егәр /ер/ бир неше бөлеклерге ийе: *узеңги* /ККРС., 687/, *қуйушқан-қуйысқан* /ердиң басынан аттың қуйрығын орап алып туратуғын қайыс/, *қанжырға-қанжыға* т. б. Өзб. *эгар* /УзРС 550/.

Еләк-үн, тары, бийлай т. б. затларды елеп, тазалаў ушы исленген зат: елеўиш, елек. Қубла диалекте *еләктиң усақгөз* деген түри де бар. Ол тары, гүнжи елеўге керек /Ақк/. Өзбек тили Хорезм говорларында *ушақгөз* түрінде ушырасады.

Емән шот-айрықша балта болып, ағашты жоңыу ушы керекли: *Керәғәниң басында емән шот* /Ийш/.

Есәк//ешек-ешек: *Усуйәрден есәкли келип-кетип жүрипти шопаллар* /И.-хан/. Қаз. *есек* /КГТС I, 193-194/, өзб. *эшак* /УзРС. 560/, гүркм. *эшек* /РТМС, 431/, татар. *ишәк* /РТГС, II, 395/.

Етигине караў-төмен қарап үндемей оғырыў: *етигине қарاپ уотырды* /Келг. .

Ж

Жазып калуў-гүналы, жазықлы болыў, биреудиң кеўилине унамаў: *Сорғайнаған... сәйләймән деп жазып қалыпсаң.*

Жайгыш-үй жумысларында үстиге кийген кийим-ниц ыласланбауы ушын арналган буйым /передник/

Жамаллатуу-жылкыда болатуғын исик аўырыуы, бауырынан иседи. Қаз. жамандату /ҚТТС, I, 212/.

Жандалбаслық-кызганыушылық, өшигиушилик:

*Жандалбаслық қойсын ба,
Ырғып турды Журынтаз,
Тарпа басты шунақты.*

/*Қырқ қыз*, 123-б/

Жатақ малакай-дегелей малакайдын бир түри, оны гейпара адамлар уйқылағанда кийип жатады: *Жатақ малакай дийди /Н.-хан/.*

Жәйшик-ящик. Кант боса жәйшикте /Майем/.

Жәузеки ерик-ериктин түри. Бир ай он бес күнде баскаларынан ерте писеди /Келт./.

Жедәл етуу-срегисиу, жәнжеллесиу /Акк/.

Жетмиш жетпис йетмиш-жетпис /санақ сан/: *Жетмишке баратырғо /Н.-хан/.* Атамыз жетмиш йекиде өлип еди /Акб/. *Жасы йетмиштән асып кеткен, сексәнге шамаласқан. Бир қайал йетмишкә шықтым деп барады. Өзб. етмиш /РУЭС., 776/, кырг. жетимиш /РКРС., 769/ т. 6.*

Жигир-жигир-биреуге батырып сөз айтыу: *Ғарыларға жигир-жигир сөйләйди /Хәм/.* Әдебий тилде *дигирлеу*-бир нәрсени қайталай беріу.

Жик ашуу-гәптин шегарасын, төркини биліу: *усындай сауал соғағанында бир нәрсениң жигин ашабы /Н.-хан/.*

Жон түйе-бир өркешли түйе, өркеши узын, рени қызғыш, адам кууатвғын тиелеуик келеди. Хорезм говорларында *жөн бөйе* деп айтылады.

Жонгу-сүрги, усташылық куралы. Ағашты қырып тегислеп сүргилейтуғын, арнаулы төрт қырлы кәлпке орнатылып, жүзи темирден болады.

Жоңыршқа-үстиге кийетуғын шапанды материалдың түсине хәм сапасына карап усылай атайды: *Жоңыршқа көнә шапан /Хәм/.*

Жорап-шулық: *Жорипенән болады го /Досб/.* Тийкары түркмен тилиндеги *жорап* /РТМС., 390/ сөзинен аўысқан.

Жулнус-хеш ким менен келишими жок, тартысыўды кейнсиўди кәлеўши адамға байланыслы айтылатуғын сөз. *Өзидә жулнус қатын* /Бир. орайы/. Мойнақ говорында *урусқақ, бийҳая*, ал әдебий тилде-*бийҳая*.

Журтлақ-көшин жүриўши адамлардың қоныс басқан жериниң орыны: *Байағы бөкелектиң журтлағында го* /Н.-хан/. Парс. туратуғын жер, мекан, турак жай, лагерь, стан /ПРСл, 605/ хәм парс. пейлак:- а/ дача; б/ жайлаў /ПРСл., 605/.

П. А. Баскаков қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде *джурт* сөзиниң халық, ел, мәмлекет, ұатан мазмунын аплатыўын көрсетеди /Қарақалпақский язык, т. I. Материалы по диалектологии. М., 1951, 341-б./.

Жүрәгиниң қурты бар-хұжданлы, ар-намыслы адам; *со жүрәгинде қурты бар адам келеберди* /Хәм./.

Жыл-жал, ғалыдан исленип, шашағы жалпылдап турады

Жылаўхана-малхана, малларды бағыў ушын исленген үскене /Аққ/. Қаз. *мал қора* /РҚазС., 743/, өзб. *жиловхана* /УзРС., 154/ хәм *молхона, оғилхона* /РУзС., 790/, түркм. *мал ховлусы* /РТМС, 702/.

Жылкын-жыңғыл: *Машиналарды жылқынға жиберди*. Қаз. *жыңғыл* /ҚТТС., I, 258/, өзб. *юлгун* /РУзС., 855/, қырғ. жылғын /РҚРС., 849/.

3.

Закым етуў-кесент, зиян келтириў. *Ақтықларына зақым етәди деди* /Қыран/.

Заўлама-тез, шаққан; *Султан заўлама дейди* /Майем/.

Зәлбәр-зәмбер. Топырақ т. б. нәрселерди тасыў ушын ағаштан исленеди /Н.-хан/.

Зәмийин-әттың мойнына салынатуғын мойынтурықтың /КҚРС., 461/ еки жағында жүретуғын ағаш.

Зәрәң ғасық-зерен қасық, кишкене табақ хәм қасықтың орнында қолланылады. Бул сөз қаз. *зерең* /ҚТТС, I, 363/ формасына ийе.

Зерэ-панга салатуғын шөп, нап ийнсли болады.

Зинә—зина, харамылық ис етип, гүналы болыу, бузактылық: *Зинә ис еткен* [Ақк]. Тәжик тилинде *зино*—бузықтық, турақсыздық, неке бузғыншылық [Тадж.-рус. сл. 155].

Зинә найа—қара үйдің табалдырығы хәм есиктің басқалдағы мәнвсінде. Қаз. *саты, басқыш* [РКазС., 314], өзб. *зина* [УзРС., 167], қырғ. *шаты, баскич* [РКрС., 325], татар. *баскыч* [РТтС., II, 146] делинеди.

Зорайуу—күшейиу: *Басым аууруу зорайып турупту* [Ақк].

И

Идара—белгили мәкеме ушын арнаұлы салынған бина, соның жайы: *Идара, не идара бу?* Өзбекше *идора* [РУзС., 625].

Ийир—шөптің аты, дәри исленетуғын өсімлик: *Ийирли жерде ер өлмәс* [Досб.]. Өзб. *игир* [УзРС., 171].

Ийисли чөп—укроп, дәри болатуғын өсімлик. Халық көпшилик жағдайларда буны қара қаптал ауырыуына ем иретинде буйырады [Досб.].

Икайа—әңгеме. Өзбек тилиндеги *хикоя* [РУзС., 720] атлық сөзиниң кубла диалектте сөз басында дауыссыз сестің түсіп қалыу процесине [контракция, аферезиске] ушыраған түри [салыс. диал. *икайа* // өзбек. *хикоя*].

Икки—еки [санак сан.]. Мысалы: *икки йыл*; өзб. *икки* [УзРС., 172], қырғ. *эки* [РКрС., 149], татар. *ике* [РТтС., 220] түркм. *ики*.

Илгән табак—үлкен ақ табак. Өзб. *лаган*—большое блюдо с плоским дном [УзРС., 237].

Инқылап—революция, аўдарыспақ: *Инқылапты қурған экән*. Бул сөздің тийкары араб-парсы тилиндеги *инқылап* [революция] деген сөз.

Иси батыр—экскаватор: *Иси батыр деведиго...* Шымбай говорында иске батыр [иске батыр шықты] деп айтылады.

Искәнжә // **иресс**—бір нәрсени қатты қысып, тығызлауға арналған механизм. Өзб. *исканжа*.

Й

Йағ— май; *бөдәнә босын йағ босын*—дегән экән /Майем/. Өзб мой, ёғ /РУЗС., 304/, түркм. яғ /РТМС., 306/.

Йадгәр—естелик. Өткенди есте саклаў ушын белги, нышан: *Тек йадгәрлик учун йазылған. Йадгәрлик ушун болған* /Карамазлы/. Өзбек тилинде *ёдгор, ёдгорлик* /РузС., 525/, түркменше *ядыгәрлик* /РТМС., 460/.

Йалп еттируў—сатып алыў деген мәниде: *қазир йуз сомга йалп еттиради* /Ақб., Ақк./.

Йалшытмай—канаатландырмай: *қарры бизләрди йа йалшытмайды, йа мандытмайды* /Бир. орайы/.

Йанги—жана: тугылмаған, гөнермеген, сапасы, турқы, түси, өзине түсер баҳасы арзанламаған буйым: *йанги техника деген қарылпақта...* Диалекттеги *йанги* келбетлиги Хорезм говорларындағы *йаңа* хәм өзбек әдебий тилиндеги *янги* /РУЗС., 444/ сөзлери менен төркинлес болып, кубла диалектке өзбек тилиниң жергиликли өзгешеликлери тийкарында аўысқан.

Йарғанат—жарғанат. Қаз. *жарқанат* /ҚТТС, I, 218/, түркм. *ярғанат* РТМС., 289/.

Йарлық грамота—саналы иси, тәртиби, халық алдында көрсеткен ҳадал хызмети ушып берилетуғын расмий жазбаша түрдеги документ /грамота/; *Йарлық грамота алдым.*

Келтирилген сөздиң екеўи де бир мәниде. *Йарлық* /рус. грамота/, *грамота* /рус. грамота/.

Йатыруў—есаплаў, белгили группаға жатқарыў: *Күш көликке йатырды* /Шым/.

Йәнә—және. Сөзлерди өз ара байланыстырыўшы дәнекер сөз: *Йәнә келдик.* Өзбекше *яна* /РУЗС., 188/ сөзиниң фонетикалық өзгериске ушырап, диалектке аўысқан формасы.

Йедди //жетти—жети; *Мени йедди йашымда әкеп тастаған. Жетти жасымда Нарымжан баба әкеп тастаған. Жети* сөзи тарийхий эпикалық дәстанларда да *жетти* болып гезлеседи:

Кыз болмайды Ғаррыларға жетти қат, Ғош жигитлер болмас ҳеш те биймурат.

/„Қырк қыз“, 183-б./

Йерли жүгәри—жергиликли жердин жүөериси. Бойы узын, басы қатты: *Йерли тез ниспәгәннен кейин ломманы, қатты баш, йасмық егәди* /Келт./

Йийдәни қақма—жийдени қақпаў, ишиндеги купья сырды айтып қойма деген мәниде айтылады.

Йөткируў—жөтеллеў.

Йурт шабдалы—журт шабдалы. Шабдалдың бир түри /Келт./

Йүгән—жүөен.

Йүз—жүз: *Йүз сомға амайтуғун баспақларды йүз елли сомға саттығо* /Н.-хан/. *Йүз табақ, йетмиш табақ, сәксән табақ* /Досб./ . Өзб. юз /РУЗС., 838/.

Йылқы—жылқы.

Йырма—жигирма /санақ сан/: *Отуз, йүз йырма береди.* Қаз. *жиырма* /ҚТТС, 1,235/, қырғ. *жы-йырма* /РКРС., 140/, өзб. *йигирма* /РУЗС., 150/.

• К

Каса /кәсә—кесе: *Кәсәни бұйаққа әппер* /Хәм./ . Қаз. *кесе* /ҚТТС, 1,292/, өзб. *коса* /УзРС., 219/.

Катта //кәтте/ кәттә—үлкен, ең үлкен, Бул вариантлар кубла диалекттин ҳәмме жеринде айтылады. Мысалы: *Кәттә ағашларды жонуў ушун* /Н.-хан/. *Аннан соң... бизден кәттәрак... Кәттә адам болады. Кәттә қызмәткәрлердин... куронты болады екен* /Досб./ . *Нәпси кәттә болынты. Кәттә мазар бар дийди. Кәтте әүлийе Мискин деген* /Аққ./ . *Калхозлар кәттә болды* /Ақб/.

Қауап—иске шаншып қууырылған ет: *Ғазатын қауап етәтин еди.* Бул сөз әдебий тилде *кәбап* формасына ийе.

Кәйуу—урысыу, бақырыу, кейиу: *Иниси боғасын кәйип атыр* /Шым./ .

Кәллә—бас: *Хийуалы жау болса, Жәмшийти жаман, қудаға мың кәтте шүкур, кәлләмиз*

аман [фольклордан]. *Йақ, қуру кәллә емес* [Ақб.]. Өзб. *бош, калла* [УзРС., 83, РУЗС., 137]. Бул сөз ҳаққында Ф. Г. Исхаков былай дейди: „Слово *кәллә* [кәллә] қалла персидского происхождения... Оно употребляется также и в турецком языке в значениях *темя, макушка, маковка, головка*. Ср. тат. *кәлә-пуш*—тубетейка, заимствованное из персидского... *кәллә-пуш*—головной убор“ [Сб. „Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков“, ч. IV, Лексика, М., 1962, 11-бет].

Кәлләкәсәр—бас кесер. Жолы бузык, ипилас ис пенен шуғылланыўшы адам: *Ол адам кәлләкәсәр экән* [Ақб.]. Өзб. *каллакесар, безори* [РУЗС., 137], қырг. *баш кесер* [РКрС., 136], татар. *баш кисәр, юлбасар* [РТТС, 11, 98].

Кән—көп. *Кән бир жақтырмаймыз.*

Кәппә—кептирилген, куўратылған көкнар ямаса тирйек:... *Бир кәппә таслайды ақыры* [Ақб.]. Бул сөз өзб. *капаки* [УзРС., 201] формасына ийе.

Кәрбиш/ кербиш—гербиш: *Көне кәрбишлери қапқара болуп тур. Сениң кәрбишиң болмайды да. Онуң кәрбишләри катта, половой.....* [Ақб.].

Кәрдәй—карнай, музыкалық әсбап, узын саплы болып, жезден исленеди. Өзб. *карнай* [УзРС., 202].

Кәрсән—керсен, үлкен темир табак, камыр ийлеў ушын қолланылады. Өзб. *корсон* [УзРС., 219].

Кәсәки ерик—ериктиң түри, кишкентай, мөженеси де майда.

Кәсәл—аўырыў, аўырған адам: *Кәсәл болып, не болып баллар...Бизиң мынадан үлкен баламыз кәсәл болып...* [Ақб.]. Қарақалпақ тили Мойнақ говорында *кәсәл* сөзи *мақаў кесел*, русша *прокаженный* деген аўырыў түрин аңлатады: өзб *касал* УзРС.. 203/. Оның төркиши араб. *кесель* сөзинен алынған [Л. З. Будагов. Сравнительный словарь, т. II, 128-б.].

Кәсәлбәнт - аўырыў: *Бу баласы да кәсәлбәнтирәк. Өзәм кәсәлбәнтирақ* [Ақб.]. Өзб. *касалманд*

/УзРС., 203/ сөзи аўырыў, аўырыўға қолайласқан, тұрақлы аўырыў /хронический больной/ деген мәнилерди аңлатады /УзРС., 203/. *Кәсәлбәнт* сөзи хәрқыйлы вариантта кубла диалекттеги изертленген объектлердиң барлық жерлеринде де айтылады. Мысалы: *Кәсәлбәнт боғансаң... Кәсәлбәнт болып жарамай* [Досб.]. *Ғарры кәсәлбәнтләү... менам кәсәлбәнтпан* /Қылыш./.

Кәўин—кеўил. Бир нәрсени ис жүзине асырыўдағы ишки сезим, зейин, тилек: *Кәўниңиз бар экән. Аўқатландырып йибәрмәсек кәўнимиз бомыйды* [Ақб.].

Кәўиш—геўиш: *Мениң кәўишим қайда?* /Қыран/.

Кегәй тәрәк—теректиң түри. Кубла районларда жасаўшылар буны *ақ терек* деп те атайды. Он үш-он төрт жылда өзиниң нағыз қәлпине келеди. Шақалары қыйсығырақ болады [Ақб.].

Кекире—гүркире. Салыны гүришке айландырыў ушын гүркиреден өткереди. Бунда бир адамда, еки адамда ислей алады. Буннан өткерген менен де бәри бир ярым болып қалады. Қалғанын соқыға /гүнди/ салып тазалайды. Кекире салыны биринши тазалаўдан өткерий ушын керек қурал /К. Қыз./.

Кемине жибәруй—белгили мөлшерден арттырмай, кемине есаплаў: *Маңлайы қара бизди кемине жиберипти* [Н.-хан/].

Кеммағал /адам/ —кәмбағал, жарлы адам /Аққ./.

Керт—пәшек, шөп аты, хәрқыйлы реңли болады; түркм. *керт*.

Кесәк—жайдың сыбаўына пайдаланылған ылай. Ийленип, кеўип қалған түри: *Жайдың кесәгин салмаға тастап едим мен; Майда кесәклар түсәди*. Өзб. *кесек* /РУЗС., 300/.

Кетмән—кетпен. Аўыл хожалығында жер ислеў ислери ушын қолланылатуғын қурал: *Қарқ тарттық, кетмән урдық* /Аққ./.

Өзб. *кетмон* /УзРС., 210/, қырғ. *кетмен* /РКРС., 279/.

Кеўлинде кири йок—хәшкимге душманлық, қаслық пикири жок, жолы дүзиў адам: *Кеўлинде кири йоқ, йақшы бала* /Қыран/.

- Кийгиз**—кийиз. Малдың жүнінен басылған, қалың, тығыз, полға төсеуіге арналған бұйым /Досб./.
Қаз. *киіз* /ҚТТС, 1,298/, өзб. *кигиз* /УзРС., 212/.
- Көбаса**—көбирек, жийирек: *Бұл кемејди көбаса* /Н.-хан/.
- Көгәгис**—мәкке жүёри. Оннан жыйналған зүрәәтти *көгәгис* деп атайды.
- Көзи қайат**—көзи тири, еле өмир сүриўде деген мазмунда айтылады.
- Көк кәптәр**—кептердің түри. Сур көкшил, ақ түсли кишиллеў қус. Қаз. *кептер* /ҚТТС, 1, 289/, өзб. *каптар* /УзРС., 201/, түркм. *кепдери* /РТМС., 121/.
- Көлшә//күлшә**—майда-майда атызлар. Бундай атызлар, тийкарынан, палыз егинлери ушын арналады. *Бир күлшә кешир, бир күлшә қауын ектим* /Досб./.
- Көндик**—кониюшя, жылқыларға салынған қора: *Көндикте ислејди* /Майем./.
- Көрик**—тандыр қызғанда ишиндеги оты суўымаўы ушын арнаўлы тесилген жеринен кесек тығып қойып, оны *көрик* деп атайды /Досб./.
Әдебий тилде *көрик* сөзи *темиршилик көрки* деген мазмунды аңлатады /ҚҚРС., 338/.
- Көрпә**—жонышқаның жаңа шығып княтырған түрнн усылай атайды /Досб./.
Қаз. *көрпе, көк* /РҚазС., 469/, өзб. *курпа* /УзРС., 235/.
- Көрпеш**—қозыларға арнап исленген қора.
- Көртеше**—былғарыдан ямаса пахта салып товардан арнаўлы тигилген қысқа сырг кийимннц түрн. Қаз. *күрте* /ҚТТС, 1, 331/.
- Күйи жетмәў**—қалы жетпесў, шамасы келмеў: *Мениң күйим жетмәй жүрипти.*
- Күйикли-жанықлы** күйинн-ниснў, өлип-тирилиў деген мазмунларды аңлатады: *Күйикли-жанықлы адам* екен. Бул сөз Хорезм говорларында *жанықмақ*; Әдебий тилде *күйикли, қайғылы* /ҚҚРС., 342/ деп айтылып, *жанықлы* формасы ушыраснайды.
- Күкүрт**—шырпы: *жаңған уағында күкүрт чаққандий болады* /Аққ./.
Өзб. *зугурт* /РУЗС., 825/.

- Күл төккән емәс**—бир белгили қоныста тураклы отырмады деген мәнини аңлатады: *Жети жерден көшип, жети жергә күл төккән емес.*
- Күлгә-бау.** Егин орылып, айдалып дәни алынғаннан кейин қалған сабақтарын баулап алады. Буны *күлтәләу* /күлте/ дийди /Досб/. Қаз. *күлте* /ҚТТС, I, 325/.
- Күлүш**—ключ, гилт, ашқыш, ашар /Н.-хан/.
- Күрси**—стул, кишкене етип ағаштан соғылған стул ямаса табуретка. Өзб. *курси* /УзРС., 225/.
- Күртүк**—гүртик. *Әнә сәнәм жибәрмәгән шу күртүк* /Шым/.

К

- Када** //кәләмшә—жай салғанда аркалықтың үстине салынатұғын шабақшалар: *Мыналар ырас қастың үстине қәләмшә боладығо* /Аққ./.
- Кадақ**—400 грамм бир кадаққа тең:

*Кадаққа жетпәсә шайыңыз,
Үйиңизге ерәмән дер*

/Сыдык шайырдан/

Кадағы оның секкиз сом /Н.-хан/.

- Казақы ат**—бақайы келге, тапалғас ат. Хорезм говорларында *қазакы* деп аталады.
- Қазық**—дийәалға қағылатұғын үлкен шеге /Н.-хан/. Әдебий тилде *қазық* сөзи жерге қағылатұғын қазық мәнисин аңлатады /ККРС., 352/.
- Қайнақай**—жүзеге асырылыуға тийисли исгин анық болыуы ҳаққында дурьс айтыу: *Бир гүндә қайнақай барамин* /Ақб/. Арқа диалекттин көпишлик жеринде *анық* /Б., I, 321/. Әдебий тилде *анық*, *дәл* формасында ушырасады.
- Қайық**—қарық: Бир қайығынан төрт бес қапчық алдым /Хәм/.
- Қайыр қауын:**—сууысыз бозы шығып жағқан жерге егилген қауын. Ол басқа қауынларға қарағанда дәмли, онша сууысыз, формасы жағынан хәртүрли. Бундай қауынлар қарық тартылмай егиледи /Досб./.
- Қақыра**—сөзи әдебий тилде қамыстан салынған жай, ылайдан салынған жай деген түсиниклерди аң-

латса /ККРС., 361/ кубла диалект лексикасында үй ишиниң ауысық керекли зағларын қоятуғын қақыра мәнисин билдиреди.

Қалдырғаш—қарлығаш... *Қалдырғаш уйа салууы, балларының жас қалууы* /Досб./.

Қалы көрмеу—бір нәрсени көргенде аңсыз болмау. Бул дизбек әдебий шығармаларда да ушырасады: *Қадиржан, „шөптий көрсең қалы көрме“ деген халықтың нақылы бар...* /А. Бекимбетов. „Гүрес“, 21-б/.

Қалып—гербиш қуятуғын қәлип. Бул сөз қырғ. *қалып* /РКРС., 289/, татар. *калыб* /РТТС., 1, 88/, ал өзбек тилинде *қолип* деп аталады.

Камысақ—шөптий түри.

Қанап қап—кешептен тоқылған қап /Ийш./.

Бул сөз өзб. *қаноп* /УзРС., 201/, қаз. *кенеп* /РКазС., 272/, қырғ. *кенеш* /РКРС., 279/, татар. *кенеш* /РТТС., II, 72/ формаларына ийе.

Қанәзил—адамның ишинен қап өтин аўырағуғын аўырыўдың түри. Буны кубла диалекттеги халықтың сөйлеу тилинде *қара қаптал* аўырыўы деп те ағайды. *Қанәзил кәсәлге жолықтым* /Досб./.

Қарағантал—ири малда, әсиресе жылқыда болатуғын аўырыўдың түри.

Қарап болуу—жоқ болуу, өмир сүриу, жасаўдан қалыу: *Әлидий заманларында қарап болған шығар* /Қарамазлы/.

Қарасан—сыйырда болатуғын аўырыу. Қарасан аўырыўында қанталап ширини, малдың ети қап-қара болып аўырады /Хәм., Ийш/. Келтирилген сөз қаз. *қарасан* /КТТС., II, 39/ делинеди.

Қара чирик—қаўынның аўырыўының бир түри. Қаўынды күтпей, ызғар, асты ләм жерге сақласа, оның ызғарға қараған тәрәпинен қара ширик жер пайда болады. Сонлықтан бундай жағдайдан қаўынды сақлау үшін арнаулы жайларды пайдаланады.

Қарғалық арқалық—пәрдийәалдың үстинен салынатуғын арқалық /Досб. Аққ./.

Қармыз—ғарбыз. Буны жергиликли адамлар *тарбуз* деп те айтады.

Қаррығыз—жазда писетуғын қаўын. Реци сап—

- сары, бужыр-бужыр. Буның ириси де, майдасы да бар. Орташа қауынның сортына жатады. Ең үлкенінің ауырлығы 5—6 кг га дейін барады. Бәхәрде егіліп, күзде піседі. Мазалылығы жүдә шийрин */Хәм, Досб./*. Бул сөз Хорезм говорларында *қаррь қыйз* формасында ушырасады.
- Қарта сындырыу**—ортасынан бөліп, шорға сындырыу: *Туяғынан қарта сындырыпты* */Бир. орайы/*.
- Қарыз қауум**—белгили, миннетли түрде ислеуге тийисли хызмет деген мәнини аңлатады: *Менің бир қарыз қауумум бар* */Досб./*.
- Қаршы темеки**—ак тәмекинің түри. Буны көбине се махорка орнына қолланылады. Жапырағы үлкен: әдетте бул темекини суық урмастан бурын жыйнап алады.
- Қаталау**—малдың ауырыуы. Бундай ауырыудың ўақгында оның иши жүрмей қалады */Досб./*.
- Қатты баш жүўәри**—қатты баслы жүўәри. Бойы өскип, дәни тығыз, нық болып, өсиў ўақты басқа жүўәрилердей төрт ай он күп */Хәм./*.
- Қаттырақ тутпалы**—беккем, мықлап сақлаў. *Енди келегойса қаттырақ тутпалы* */Аққ./*.
- Қаўға шекар** */шелек*—Суйық зат куйыў ушын ағаш ямаса темирден жасалған баўлы шүңгил ыдыс */Майем/*.
- Қачық**—қасық, суйық затты уртлап ишиўге арналған, кишкене сабы бар, ағаштан ямаса темирден исленген зат.
- Қаш ағаш**—жайдын төбесин бастырыў ушын пайдаланылатуғын аркалык */Ийш./*.
- Қәлем**—металлды кесиў хәм ағаш пенен алебастрға нағыс салыў ушын қолланылатуғын курал.
- Қәлемше**—терис айўанға қойылатуғын бир қыйлы ағашлар, оның үстинең ший ямаса қамыс пенен бастырып таслайды */Бир. орайы/*. Бул сөз Хорезм говорларында *қаламчи* деп айтылады.
- Қәлийли жүзим**—жүзимнің түри. Жазда піседі, рени қызғыш, қарамтыл. Үш жылда мийўе береди. 20—25 жылға дейін жасайды. Хорезм говорларында *халиль* формасында ушырасады.
- Қәлийли шабдалы**—шабдалдың түри. Үшинши жыл-

- ға караганда мийүе берип, 25—30 жылға дейиң жасайды /Келт./.
- Кәрәли**—кәрели. Түркм. *гаралы* /РТМС., 707/.
- Кәррәт**—ок, ийик жоныўшы адамның кәсиби хәм соған байланыслы қойылған лақабы /Аққ./.
- Қолым өзиме аўур**—өзин жамап сезиў, ўақты хошлығы болмаў, адамның жұмыс ислеп шаршаўына байланыслы қолланылатуғын сөз: *Еки қолым өзиме аўур болды дийди.*
- Қолын ҳадаллатқан бала**—бул дызбек ер жетпеген жас бала деген түсникти аңлатады: *Мен келгенде қолын ҳадаллатқан бала еди /Н.-хан/.*
- Қорқызыў**—корқыў, қапаланыў. *Қызғи бир жаман жары шығып бай қорқыздаў* /Аққ./.
- Қошмақ**—буўра менен кызыл түйениң қоспағы. Оның өркеши екеў, узын, бирақ баслары бөлек. Жоны хәм айры түйелердиң қоспағынан болады. Түйениң ишиндеги ең күнлиси. Хорезм говорларында да *қошмақ* формасында ушырасады.
- Қулақ**—арықтың, салманың тийкарғы канал менен түйнлискен жери. Өзб. *қулақ* /УЗРС, 629/.
- Қулақ ашуў**—арықтың, салманың қулағын ашыў /Келт./.
- Қуллап**—есниктиң ашылып хәм жабылып тұрыўы ушын оған орнатылған топса /Ийш/. Өзб. *ошиқ-мошиқ* /РУЗС., 552/. *Қуллап* сөзиниң төркини *қулып* сөзи менен тамырлас болып, фонетикалық өзгерислерге ушыраған /салыстырыңыз: *қуллап-қулып* .
- Қумған**—қуман. Өзбек тилиниң Ферғана говорларында бул сөз *қумған* түринде ушырасады.
- Қураўыз кетпәў**—белгили барған жерден нан жеў, тамақ ишиў дегенди билдиреди: *қураўуз кетпәсин.*
- Қуры қарылпақ**—хәммеси қарақалпақ массасы деген мәниде айтылады. *Хәзир бир збина, қуры қарылпақ* /Келт./.
- Қуту**—күл салатуғын ящик /Досб./.
- Қаз. *қуты* /ҚТТС, II, 90/.
- Қушмақ**—ата-анасы, яғный әкәси хәм анасы екеўи

еки миллеттен болыуы: *Энди буда қушмақ буғаны да.*

Қыбла — қубла: *Көнә Төрткүлдің қыбласында оғыз киламестир еди [Аққ.]. Қыбла шетінде [Ш.-хан.].*

Қызыл түйе—бир өркешли, аяғы ұзын, түрі қызғыш үлкен түйе [Аққ.]. Хорезм говорларында түйенің бул түрі *қызъл обье* деп айтылады.

Қыйрауа бийдай—алдыңғы егилген егис орнына шыққан бийдай [Досб.].

Қыйық—кишкене бег орамалы: *Бу қыйықтың ызғары басқа өтәмә десаңа. Эй мениң қыйығымды баспа [Аққ.].* Әд. тилде *қыйық* сөзи магерияның кишкене қыйындысын, бөлеклерін, көздің қыйығын, карта ойынындағы қыйықты [ККРС.. 424] билдиреди.

Қырқлық—қайшы, жоңышқаны қырқатуғын курал. Формасы ораққа уқсас, жүзи егелген, сабы бар. Каз. *қырықтық* [ҚТТС, II, 109].

Қырмалы ийдә—жийденің түрі, арнапы жийдеден гөре үлкенірек, ал тури қып-қызыл болады. *Қ. арнапы ийдә.*

Қытайы қауун—қауынның түрі, ортасы тилик-тилик, реңи ақ, қара көгис; жүзи қызыл, жуқа, ауырлығы жеринің күшине қарайды. Ол ақ қытайы, қара қытайы болып бөлинип, екеуінің де жүзи ақ болады. Иши қызыл жүзлісі ағына қарағанда ертерек писеди [Хәм., Досб.]. Хорезм говорларында қауынның бул түрі *хытай*: деп аталады.

Қыша—қопаның түби, жайдың пақсасының астына ызғар өткермеу үшін изолятор ретінде қойылған зат.

Қышқаш—қысқыш. Бир нәрсени/темиршилик исинде темирди/ қысып услайтуғын темирден исленген әсбап.

Л

Лабабы// лауабы кесә—үлкен лауабы кесе. Хорезм говорларында *лаван каса* деп айтылады.

Лаған// наған—наған, тапанша, алты атардың бир түрі: *Нағанын берди.*

- Лагман**—лагман, майдаланган еттен исленетуғын аўқаттың түри (Бир. орайы). Бул сөз өзбек тилинде *лағман* (УзРС, 239), тәжикше *де лагмон* деп айғылады.
- Лампы**—жанар май: *Лампыңды алқой* (Ақб.). Әдебий тилде *лампи* сөзи жақтылық беретуғын шыра мәнисинде қолланылады (ҚКРС., 750).
- Лаўазым**—белгили хызмет орны: *Қолынан лауазымын алып сорлатаман*. Бул өзбек тилиндеги *лавозим* (УзРС., 237) сөзиниң кубла диалекттеги фонетикалық өзгешелик пенен қолланған формасы.
- Ләгән**—тарелка, тамақ ишиўге жумсалагуғын ләгән (Ийш). Әдебий тилде *ләгән* сөзи үлкен ыдыс, поднос деген мәнилерге йие (ҚКРС., 437). Қазақ тили Шу говорларында *леген*—ет салатуғын жалпақ табақ хәм сары мыстан ислеген кишкене табақ делинсе, қырғызлар ишиндеги қазақлар тилинде *леген*—тек ғана ет салатуғын жалпақ табақ. Өзбек әдебий тилинде *лаган*—гүби жалпақ үлкен табақ (УзРС., 237), қырғыз тилинде *илеген, чылапчын* (РКРС., 847) деп аталады. Бул сөз парсы-тәжик тиллериндеги—*лаган*, кеседен 2-5 мәртебе үлкен ыдыс деген сөзден келип шыққан (С. Ибрагимов. Профессиональная лексика... 47-б.).
- Ләлиг**// **нәлүк**—налог. Халықтан хәм кәрханалардан жыйналатуғын салық (налог): *Ләлигинди берәсәң... деп. Нәлүккә жеткидәй боп кутуламыз*. Диалектте усы сөзлерге байланыслы *нәлүкши* (русша „налоговой инспектор“) атамасы да ушырасалды: *Нәлүкшиләргә қожайын экән*.
- Ләмпи**—лампа // шыра Жанар май менен үйдің ишине жақтылық беретуғын буйым: *Ләмпици жәқсы экән* (Аққ).
- Ләпәр**—бир манат: *Беш теңгә ләпәр болиды; Хәзирги елиў тийин барго* (Хәм.). *Бир манатты ләпәр дийди* (Хәм.).
- Лелинки**—линейка, пионерлердиң салтанатлы жыйналысы.
- Ломманы жүгәри**—жүўериниң бир түри. Информаторлар оны* *басы үлкен, бойы келтә, йерли-*

ден бурун писэди* — деп гүрриң етеди. Қ. йерли жүгәри.

М

Майласқан әнгиме— қызықлы, жанлы, мазмунлы сөйлесіу, әңгиме айтыу: *Майласқан әңгимениң арасында оның жаназасын ядтан шығарып жибериппиз-ау...* (А. Бекимбетов. „Гүрес“, 23-б).

Майәрик— майлы ерик, ериктің түри, формасы хәр қыйлы, сырты жылтыр болып келеди.

Мақам— дәреже, хызмет орны: *Шундай мақамға еткән.* Бул сөз араб. *такат*: а) орын, мәкән, турған жери; б) хәмел; в) инстанция, хүкимет; г) музыкалық тон (Түрең.-рус. сл., 390). Әдебий тилде *муқам*— нама, хәр түрли саз т. б. мәнилерде ушырасады (КҚРС, 466). Бул сөздин араб тилиндеги мәнилери кубла диалектте тарайған.

Мала— аўылхожалық әсбабы (ески). Оның мынадай бөлеклери бар: 1) Мала; 2) маланың еки тиси; 3) мала паша; 4) оқлаў ағаш; 5) малапашаның шегәси; 6) мойынтурықтағы еки ағаш (зәмнийин ағаш); 7) малапашаның шүй тесиги.

Мас— мәс, пьян. Мас келсе басып өгеди ол (Аққ).

Мата / *матасәкил* / *мәтәсәкил* / *мотсикил*— мотоцикль: *Мата менен әккипти. Мәтәсәкил менен келди. Мотсикилдиң алдында мынау қол былай ойнап турады ғо* (Аққ.). Диалект жайласқан гейпара жерлерде бул сөзди „арба“ бурунғы арбаларым *иақшәди* (Аққ).—деп айтыу жағдайлары да бар. Өзбек тилинин Маңғыт говорында *матаськьл* формасына ийе.

Матам тутуу— қапаланыу, уғайымлау: *Не болды буншама матам тутқан тул қатындай гүрсинип...* (А. Бекимбетов, „Гүрес“... 140-б).

Матлуб— бир нәрсени талап етиу; *Матлубини қолынан бермәк...* (II.-хан). Араб. *matlap* (ви) — талап, түсиндириуди талап етиу... тилек, усыныс (Түрең.-рус. сл., 397), парс. *матлуб* талап еткен нәрсе, тилекке ылайық, тилек

- бойынша (ПРСл, 506) деген мәнилдерде колла-
нылады.
- Маш**—мәш, егиннің бір түрі. *Маш, күнжи еккән*
(Аққ.)
- Машина дебит**—Газ-69 маркалы жеңил машина
усылай аталады: *Шеринбай мінәди машина*
дебит (Қарамазлы).
- Машын қант**—шакмақ, рафинад қант: *Бир машин*
қанттың өзін тастасаң болады (Хәм.). Кел-
тирилген сөз қаз. *шақпақ қант!* ҚТТС, II,
33, 468', өзб. *чақмақ қанд* (РУЗС., 729),
қырғ. *чақмақ қант* (РҚРС. 725).
- Мәгәс**—бул көбинесе мийнегги сүймейтуғын ис
жақпас жалқауларға қараға айтылады. Аталған
сөзди дәстанлардан да табыу мүмкин:
Қарап жатсақ күн—түни,
Мийсиз мәгәс боласаң...
(„Қырк қыз“, 311).
- Тийкарғы мәниси парс. магәс — бийкар жүриу,
шыбын услау (ПРСл, 524/).
- Мәккә**—мәкке. Өзб. *маккажүхори* (УЗРС, 247/).
түркм. *мекгежовен* (РТМС., 280/).
- Мәккә басуу**—мәкке орыу: *Усу жерге мәккә ба-*
сууға гелдик.
- Мәмлиле**/мәмлилә—мәмле, болатуғын иске өз-ара
келисиу, бирлесиу: *Пухара мәмлиле болғанго*
/Досб/. Өзб. *муомала, келишув* (РУЗС, 771/).
- Мәрәшшөн**—мерез шөп, мерез жуқпалы аұырыуына
ем болатуғын шөптин атамасы. Өзб *мараз*
(УЗРС., 250/).
- Мәргәнәк**—арбаның бөлеги, суу оқтың ушына қа-
ғып қояды (Досб.).
- Мәскә жүзүм**—жүзүмнің түрі, жазла писеди, фор-
масы сарғыш, домалак, үш жылда мийуе бере-
ди, 25—30 жылға дейин жасайды. Хорезм го-
ворларында *мәскә* деп айтылады.
- Мәтқайыр жүуери**—жуусриниң бір түрі. Ол бас-
қаларына қараганда келте бойлы хәм егнү
мәусими де кеширек. Төрт айда өсип жетили-
седи. Халық буны *орыс жүуәри* деп те атайды
(Келт.).
- Мехман**/мийман—кубла диалекттиң барлық жер-
инде кең қолланылады. Бул жерлерде әдебий

тил хәм арка диалекттеги қонақ сөзи айтылмайды. Мысалы: *Меҳман келгеннен соң қолын жуудырыу керек...* (Н.-хан). Мийман келгендәм адам жылаймәкән... мийманларга бермәйсәң бә (Досб). Аталған сөз Шымбайда *мейман, меҳман*, Кегейли хәм Қоңыратта *мийман, Мойнақта қонақ* (Б. I, 363, 369). Бул сөз казак тилинде *қонақ*, өзб. *меҳмон, қўноқ* (РУЗС., 14), түркм. *мырман* (РТМС., 124). Сөздің тийкары парс. *меҳман* хәм *миҳман*—қонақ (ПРСЛ, 546).

Мийә // мийе— мий; кәлләдә мийә йок:

*Қартайғанның болмас артық мийеси,
Өтириктиң келмес хеш те жүйеси*
(„Қырк кыз“, 273-б.).

Мийә// мийе вариантлағы өзб. *мия* (УЗРС, 264), қырғ. *мәә* (РКРС., 364), татар. *ми*(РТТС, II, 207) деп айтылады.

Мийәли—мийли, ақыллы: *Бомаса сондай мийәли жигит еди*. Өзб. *ақлли, мияли* (РУЗС., 901).

Мөзий— музей: *Мөзийда бизиң сүүрет тур екән* (Ийш./).

Мору—мор. Узын, иши куўыс, түгин шығыу ушын исленген дөнгелек қурылыслы жол: *Көрүктиң морусу* (Н.-хан). Қарақалпақ тили Мойнақ гөворында оны *моржа* деп атайды. Өзб. *мүри* (РУЗС., 879), қырғ. *мор* (РКРС., 872.)

Мубтала— ауырыу ямаса тосаттан болған жағдай нәтийжесинде адамның хәрекетке келмей қалыуы: *Айақ хәм қолы мубтала болған* (Аққ.), сөздің тийкары тәжикше—*мубтало*: а) бир нәрсеге (ауырыуға) дуўшар болыу, жинли, мәжгүн; б) бахытсызлыққа ушырау т. б. түсинклерден ибарат (Тадж.-рус. сл. 235).

Музафат—область, округ т. б. административлик көлемдеги хызмет орны: *Ғалқин музафат сөйлести ойиди го* (Досб). *Музафатқа дилмәш боған екән* (Досб.). Бул сөз өзбек, тәжик тиллеринде *музофот* деп аталып, а) дөгерек, этирап, округлар, провинция, б) край, область (Тадж.-рус. сл., 234; УЗРС., 269) сыяқлы мәнилерди аңлатады.

- Мунут** — минута; *Отуз мунут, ийгирма мунут.* Диалект территориясындағы өзбеклер тилинде де „*мунут*“ (*ом мунут қалды*) деп айтылады.
- Муриш** — ҳәрқандай төрт мүйешли заттың белгили бир мүйеши: *Оларди мазарди төрт муриш этип салады экән* (Аққ). Арқа диалект хәм әлебий тилде *мүйеш* делинеди.
- Мухбир** — хабаршы; *Шу мухбирлар маған керәк еди* (Қытай). Оның тийкары өзбек тилиндеги *мухбир* (РУЗС., 312) сөзи.
- Мүдүр** — белгили хожалықты басқарыўшы мәкеме басшысы: *Азанда таууқ ферма мүдүрү күрди муну.* Диалекттеги вариант өзбек тилиндеги *мудир* (РУЗС., 200) сөзинен кәлиплескен
- Мүдүр етиў** — тоқтаў мүдириў: *Мүдүр этип қулаған жери жоқ* [Аққ].
- Мүжүк** — кишкенс, мүжилген: *Мысалы: Келсәдә бир мүжүк кичкәнәси келипти дийди* [(Ийш.). *Со аңлып жүргәнәм ең кичкәнә мүжүгү экән* (Ийш.). *Мениң кичкәнә мүжүк экәнимди айтып отыр* (Ийш.). Бул сөз қазақ тилинде *мүжу* (КТТС., II, 148), өзбекше *мужимоқ* — мүжиў, кемириў (сүйекти), арық күшсиз алам (УзРС, 269) мәнилеринде айтылады. Монғолша *мүжик* — қыйсайыў, қыйсық бола баслаў... (Монгольско-русский словарь, М., 1957, 248-б) дегенди билдирип, кубла диалекттеги *мүжүк* сөзине жақынласады.
- Мүтик** — өсимликтин гүл шығаратуғын бүртиги: *Мынадан шыққан мүтик сабиққи айланып кетәди* (Хәм.).
- Мүҳир** — белгили мәмлекетлик хәм жеке документлерге, ис қағазларына басылауғын мөр. Бул сөз тәжик-парсы тилиндеги *Муһр* — печать сөзинен тараған.

И

Найман жүўери — жүўериниң бир түри, 90 күнде писип жетилседи Әдетте жүўерилердин хәм-меси де суўык урып, бир тоқтағаннан кейин орылады (Келт.).

- Намбар** — напбар, атызга төгилетуғын дәрис (Досб.).
- Напы гөш** — қаўынның бир түри; оның ишки кыртысы мазалы, қалың, дәнлері ири, түри хәр қыйлы формада болып, аўырлығы көлемине, салмағына қарайды (Хәм.). Хорезм говорларында *наны гүш* делинеди.
- Наўмир** — бир нәрсенің тәртіп саны, помер белгиси: *Наўмири дурус келсә...*
- Наўырызбайы** — гүзги қаўын, рени көгис, түри қара, кыртысы қалың (Досб.). Хорезм говорларында *наврза: й* деп аталады.
- Наўыш пияз** — нуш пияз, ол бәхәрде ерте егиледи, яғный өткен жылғы пияздың орнына шығалы (Досб.). Өзбекше *ниш* сөзи *өсиу* деген мәнини аңлатады (УзРС., 286).
- Нашоты** // **нашўаты** — жемистиң түри. Тухымы уксас болмаса да алма, алмұрт, нашуаты (нак) үшеўин бир бирине сабыўға болады (Хәм.). Өзб. *нок, нашвати, китайская груша* (УзРС., 282), ал Хорезм говорларында *нашпоть (нашвати, нок)* формаларына ийе.
- Нәш-нәше**, кумар: *Хәй бир нәш де* (Н.-хан). Өзб. *нашъа* (УзРС., 283), қырғ. *нашаа* (РКРС., 127), татар. *нөшә* (РТТС., II, 183).
- Нәганда-неганда** бир қудайын күткен бомаса (Ақк). Бул сөз *хәрдайым, жүдә сийрек* деген түсиниклерди билдиреди.
- Нейәр-қайсы жер? Нейәрдиң балларысызлар?** Өзб. *қайрдан, қайсы томонда* (РУЗС., 505), түркм. *ниреден, хайсы ерден* (РТМС., 443).
- Нема-не өзи, не нәрсе: Немә, Рүстәм кегән жоқ па?** Өзбек тилинде *нима* (РУЗС., 954).
- Нерби-нерв: Сыртқы нербиләриң кеткән, ишки нербиләриң саў деди** (Ақк.).
- Нергән-жайдың арқалығының беккем турыўы ушып ушына аша орнатылып исленген тиреў ағаш-баған** (Н.-хан).
- Ничик-не ис. Истиң төркини неде, не ис? Қандай ис? Бу ничиктур, беш барып, төрт қайтмағы** (Ийш.) *Заман ничик заман болды* (Сыдық шайырдап). Бул сөздиң өзбекше *қандай, қалай, қанақа, қандай қилиб, нечук* (РУЗС. 278) деген түрлері бар.

- Номай**-мол, көп, есапсыз, сансыз... *Номай көрсетеди* (Акк.). Эдебий тилде *номай*-берекетли, зүрәәтли (ККРС, 483) дегенди билдиреди.
- Нукулу ерик**-ериктиң түри. Формасы кншкене, қағы өзинең-өзи мазалы болып келеди.

0

- Ойанный** // **байанный**-военный, әскерий, әскерий бөлим т.б. *Мен ойанный шасымда қалай етип жүргәнимди айтың дегән* (Акк.). *Байанный зайом болды* (Ийш.).
- Ойран болуу**-бир пәрсениң аты-жөни билмей абыржыу, сасып қалыу, не ислерин билмеу: *Дыи ойран болды* (Акк.).
- Она-оган**, „Ол“ бетлеу алмасығының бирлик сан, барыс сеплигинде қолланылған түри. Диалект лексикасына түркмен тилиндеги „она“ бетлеу алмасығынан ауысқан.
- Опит-буфет**: *Бир баласы капративте опит ачады.*
- Оппыгуу-мантығыу**, дем ала алмай қалыу: *Оппығын суу жутупту* (Ийш.).
- Осайак**-диалекттеги бул сөздиң формасы әдебий тилдеги эквивалентине қарағанда өзгериске ушыраған: *осайақта оқыған* (Н.-хан); әдебий тилде усы жақ, тәреп формасында қолланылады.
- Оттуз-отыз** (санак сан); *Начальныйда оттуз беш.* Өзб. *уттиз* (РУзС, 378).

Ө

- Өжәк-ерте** тууылған бузау: *Бүйәрде бес қой, бир өжәкли сыйыр сақлауға болады* (Хәм).
- Өкимәткә жазуу**-хүкметтиң басшы органларына хат хәм т. б. жазыу. *Өкимәткә жазады.*
- Өкшә беруу**-бир тураклы жеринен орын ауыстырыу, баска жерге кетну: *Науыт кем-кем өкшә береди.*
- Өнам бой**-адамның пүткнл денеси.
- Өнәрбәнт**-колынан не колегуғын адам: *Өзи өнәрбәнт киседи.*
(Өзбек тили Фергана говорларында *хунарманд* (уста).

- Өңәш-өңеш**, жуткыншак пенен асказап арасындагы гамак өтөтугын ишек: *Бизиң жаңағы өлген Розум лаққының қызы „қызыл өңәшти йақаласаң кеңирәкке чықасаң“ депти* (Аққ). Аталған сөз өзб. *қизил унғач* (РУЗС., 556), қырг., *қызыл өңгәч* (РКРС., 556).
- Өңбән-өңмен**, адамның дене мүшесиниң жанбас, қаптал тәрени: Қасындағы жолбарыстын, өңбәннен өтеди („Қырк қыз“).
- Өпкә-өкпе**, кара мал аўырыўы. Бул сөз қаз. *өкпе* (РҚазС., 312) өзб. *ўпқа* (УЗРС, 584), түркм. өйкен (РТМС., 286)
- Өпопыш-өпепек**, кустың тури.
- Өрдәк**, өрдек-уйрек, өрдек. Қаз. *үйрек* (КТТС., II, 483), өзб. *ўрдак* (УЗРС, 586).
- Өргә жүзиў-алға қарай талпыныў**, иси сәтгли болыў: *Өнәрли өргә жүзәди.*
- Өркәч-өркеш**, түйениң қыр аркасына семизликтен жыйналатуғын майы. Қаз. *өркеш* (КТТС., II, 202), өзб. *ўрқач* (РУЗС., 139), түркм. *орқуч* (РТМС, 121).
- Өрсақы гәп-өгирник**, бийқар айтылған сөз, хабар: *Пешаханасын урлады деген бир өрсақы гәпқо* (Досб).
- Өчирт-очередь**, гезек, нәўбет; *Биринчи өчирт со* (II.-хан).

П

- Пазә-пазна**, аўыл хожалық әсбабы.
- Пайтаба-товардан исленген шулғаў**. Диалекттиң хәмме жеринде де аталған сөз ушырайды,
- Пақырхана-үй**, жай: *Хәр уақ несийбә тартып келсәңләр мынау пақырхана* (Ақб). Сөздиң келип шығыў төркини араб *пақыр-бедняк* (наш слуга) хәм тәжикше-парсыша *хана* (помещение, дом) сөзлериниң биригиўинен пайда болып, *пақырхана*—бизиң жарлы үйимиз, хызметтиңизге таяр үй деген мәнилерди аңлатып тур.
- Партығ** // пәртик-фартук. Буны көбинесе пахта жыһын-териминде пайдаланады: *Партығының йиби қайда?*

- Пахта ширкәт-пахта** складшиги: *Онан соң отызыншы жылы пахта ширкәт боп исләдик. Ширкәт* сөзи өзбек тилинде *ширкат* болып айтылып товарищество, сообщество, компания, объединение деген мәнилерге ийе (УзРС., 542); түркм. *шерекет, бирлешик* (РТМС., 768).
- Пашша-патша.** Октябрь революциясына дейин Орта Азия т. б. территорияларда үстемлик еткен адамларға берилетуғын ең жоқарғы хызмет орны: *Пашшаның алтын жүзүгү жоқ болады* (Ийш). *Ө пашшайым...* (Қарамазлы). *Бурун уақта бир зулым пашша болған* (Ақб.).
- Пәйташа-бағаналардың** сыртындағы қабығын жоңыу ушын жүзи өткирленип исленген усташылық балтасы: *Қәтта ағашларды жонуу ушын үлкен пәйташа* (Н.-хан). *Өзб. пайташа* (УзРС., 331).
- Пәйүандәки ерик-сабылған** үлкен ерик. *Өзб. пайванди || пайвандтаг-привитый, подвой* (УзРС., 316).
- Пәләш-қаушанын** пақалы. Бул сөз өзб. *палоч* (УзРС., 317).
- Пәлен-алдын** ала ислеп шығылған план: *Бурунғы уақлары гәлле пәлең салмады ма ақыры* (Досб.). *Өзбек тили Шахрисәбиз говорында пәлән.*
- Пәртәк-өсимлик,** кумда өседи. *Өзб. партак* (УзРС., 321).
- Пәсилкә-поселок,** қалаға уксас етип салынған жаңа типтеги аўыл: *Лақабы пәсилкә болады.*
- Пәтинки-ботинка,** аяқ кийимнің бир түри (Досб.).
- Пәўүски-повестка;** жазбаша, рәсмий түрдеги хабарландырыу, шақырыу.
- Пәшийнә-печенье.**
- Пәшше-пешше,** кос қанатлы кишкене жәнлик; өзб. *пашша* (УзРС., 323), түркм. *чыбын* (РТМС., 259).
- Пейли** алдынан шыққан-бахытлы болуу, биреудің исинің табыслы аяқланыуына байланыслы қолланылады (Бир. орайы).
- Пенсә-пенсия:** *Со жаңағы пенсәгә шықты.* Бул сөзди Шымбай говорында *пилийса* деп атайды: *Пилийса шығараман оебеди.*
- Пешман-жайдың** ылайын қоятуғын адам (яғнай пақсаның үстинде турып, ылайдан нақса дүзетіу-

ши уста). Хорезм говорларында *печман*-деп айтылады.

Пилләкәр-пиллекеш, пиллешлик кәсиби менен шуғылланышы адам: *Биздә пилләкәрлардың слоты болиды* (И.-хан).

Пилмән—пельмень.

Пиркурал—прокурор: *Пиркурал... көрди*.

Писсе—писте, кубла районларында өсетуғын жемис ағашы хәм онын мийўеси *Досб* /: қаз. *писте* /ҚТТС., II, 223/, өзб. *писта* /УзРС., 327, түркм. *писсе* /РТМС., 819/.

Пичик мал—тарттырылған, пиштирилген мал /Бир. орайы/. Қаз. тартыру /ҚТТС., II, 337/. өзб. *ахталаш*, *бичиш* /РУЗС., 285/, түркм. *бичме*, *агта әтме* /РТМС., 246/.

Пичмәк—келте постын. Анның, усақ малдың терисинен исленген жылы сырт кийими: *Үстиндә пичмәк бар экән* /Ақб/.

Поқса—дийўал, пақса: *Анйергә поқса қойып, мыйердән бастырады*.

Посқынчылық боған—посыў, азап көриў, бүлиннў: *Посқынчылық, ачарчылық боғанғо*.

Поссық—созбан, дөнгелек формалы, майға писириледи: *Поссық хайтларда писириледиғо* /Бир. орайы/.

Пошки—бочка: *Пошкиден аққан шығар*.

Пошохана—пешахана: *ха: й пошохананы асаңол* /Досб/. Хорезм говорларында ағалған сөз *пе: ша: на* /өзбек әдебий тилинде *пашшахона*/ формасына ийе.

Пуржи—пружина, серппе. Косилканың т. б. пружинасы.

Пуруш—сатыўшы: *Шапан пуруштуң қылмысын таўуп...*

Пушқы—пушка: *Қырқ беш деген пушқы бар* /Ақк/.

Р

Райхон—хош ийиси адамды өзине тартарлық сулыў қызыл гүл-райхан. Қаз. *райхан* /ҚТТС., II, 225/, өзб. *райхон* /УзРС., 338/.

Рассом—сүүретши, художник: *рассом келдиғо* /Ақб/. Өзбек тилинде *рассом* /РУЗС., 940/ дейди.

- Рэнгэн**—рентген: *Тешкәрин көрин реңгәнә түшүрдү.* Шымбай говорында ирэнгән /ирәңгәнә түскен! формасында қолланылады.
- Рәсми**—тийкарынан, барып турған деген мәниләрди аңлатады. *Дым рәсми ҳаңқалы олар. Еки қол жасап қойыпты, рәсмий қол* [Аққ.]. Әдебий тилде *рәсмий, рәсимлескен*, өзбек әдебий тилинде *рәсми, расмий* [УзРС., 339].
- Рәхбар**—басшы: *Бир рәхбар берәмән деди* [Ийш]. Бул мысал өзбекше *рахбар* [РУзС, 749] сөзинен кубла диалекткә аўысқан.
- Рисала**—белгили маманлық бойынша қолланба курал, устав: *Рисалақды билмәйман дедим* [Ақб.]. Ол тәжик тилинде *рисола* түринде ушырасып: а/ трактат, шығарма, монография, додалаў; б/ хат [Тадж.—рус.сл., 326], ал өзбекше *рисола*: а/ өнерменгшилик бирлеспегиниң уставы; б/ трактат, сәлемлеме; в/брошюра [УзРС, 341] мәнилериң аңлатады.

С

- Сабрайын**—собрание, жыйналыс: *усу жердә сабрайын болды.*
- Сабық жолы**—сабыў, шағылыстырыў жолы, усылы; *Нәмәлим бизгә, туқымы уқсас боса сабуўға болады* [Ҳәм].
- Сазақ**—сексеўилдиң майда түри: *Ҳәрқайсы бир тайақ алып сазақтан* [Сыдық шайырдан]. Хорезм говорларында да *сазақ*.
- Сайаман**—зонт. Өзб. сойовон [РУзС.. 250].
- Сайдақланып минуў**—алыс сапарға шыққан адамдай атка күтинип минийў.
Бул сөз халық аўызекни творчествосы үлгилеринде де бар:
*...Сайдақланып атларыңа минипсең,
Жолың болсын, қайда жүрдиң, қарағым...*
„Кырк кыз“, 104-б/.
- Саққулақ**—умытпайтуғын, аңы күшли адам, катығулақ.
Салуў—куйып бериў: *Бир шийше бир салынады. Шораханда азмаз бензин салдым. Ешнийаз аға, сизгәм бу сапар елиў гирәм саламан* [Аққ.].

- Саман**—сабан, дәнли дақыллардың дәни тазартылып алынғаннан кейін қалған қуураған сабағы: *Шалы саман*. Қаз. *сабан* /КТТС, II, 237/, өзб. *сомон* /УзРС., 378/.
- Самар**—самовар: *Бир нәхән самар* /Ийш/. Қаз. *самауыр* /КТТС, II, 243/, өзб. *самовар* /РУЗС., 755/.
- Санга**—саган алмасығының барыс сеплигиндегі түрі: *Санга жәрдем босын деп...* Өзбек тилиндегі *сенга* /РУЗС., 857/ алмасығынан диалектке аўыскан.
- Сандал**—төс // сандал. Темиршилик устаханасындағы темирди ислеу үшін төс орнатылған көпшик формасындағы ағаш. Қаз. *төс* // *сандал*, *темірші сандалы* /КТТС., II, 369/, өзб. *сандон* (РУЗС., 400), татар. *сандал*, *сандалы* /рус. *наковальня*/ түрінде қолланылып, хәр түрлі формаға ийе.
- Сап боған**—таўысылған, питкен: *Усу алма сап боған күнү мен өләмән дийди* /Ийш./.
- Сардай ашуу**—жолын, бахтын, таза, иркинишсиз етип ашыу, кесент келтирмеу сыяқлы мәнилерди аңлатады.
- Сартараш**—шаштараз: *Сартараш дүкән* /Ийш./.
- Бұл сөз өзбек тилинде де „сартараш“ /УзРС, 367/ деп аталады.
- Сары бауур**—қой аўырыуы, өкпеси исип кетип, ишине сары суу толады /Хәм./. Өзб. *сарик касали* /РУЗС., 192/, түркм. *сары кесели* /РТМС., 165/.
- Сары бууун**—қаўын хәм помидорда болатуғын аўырыу: *Тамырға йақын йерда болады, бир бууун ширийди*. Өзб. *сарик буғин* /УзРС., 96,356/.
- Сатйан**—сатқан: *Германия алған адамларын Америкаға сатйан ақыры* /Акқ/.
- Сатйан*—сөзи морфологиялық белгилері бойынша түркмен тилинен аўыскан.
- Саўатын чықты**—саўаг ашыу, билімлі болуу: *Мәктәп көрмәсәдә саўатын чықты о*.
- Сахта**—қатар, алған бағыт, нийег еткен ис: *Атларыңның не деп басларын тарттың, қайтсе де бул жерде сынбасын сахтың...* /„Қырк қыз“, 274/. *Сахт* өзбек тилинде *сохт* формасында келип: а/ қурылыс, қатар; б/ сыртқы тү-

ри, фигурасы, дене курылысы /УзРС, 379/ деген түсиниклерди аңлатады.

Сәккиз—сегіз /санақ сан/; *Сәккиз түп ағаш... болады. Бу жерләр дәриғаға сәккиз киламетир турады [Н.-хан/]. Бир жылы сәккиз сүрдүм жаңағы жерди [Хәм/]. Устиндә сәккиз ташы бар экән [Ақб/]. Мен сәккиз ағайинли едим атадан.*

Сәксән—сексен /санақ сан/; *Бул шама менен сәксән жылдың аржағы болыуы кәрәк [Н.-хан/]. Сәксәннен үшеуи қалды [Досб/]. Қаз. сексен [ҚТТС, II, 257/], өзб. саксон [РУЗС, 931/].*

Селән—селеу, қырдағы суўсыз жерге сийреклеу болып шығатуғын шөлге көнмилі шөп. Қаз. *селеу* [ҚТТС, II, 258/], өзб. *чалав* [РУЗС, 295/].

Сәллә кәди мары кәди—сәлле формасындағы асқабақ ямаса мары асқабағы деп аталады.

Сәпуу—шашыу: *Сәпсә енди усу ерләрдә отыра алмайсаң...*

Сәт—саат. *Йарым сәткә қалғаным жоқ [Аққ/].*

Сәуәт—ақ талды кубла районларда *сәуәт* дейди. *Ақ сәуәт, қара сәуәт болып екиге бөлинеди [Досб/].*

Секәр пара—жазғы қаўынның түри. Сырты жийденің жапырағындай, бети шубар, сарғыш мазала болады. *Секәрпараның сыртында тилик бомайды [Хәм/].*

Сийнәбәнт—сийнемент, аттын, көкірек алдына тартылған қайыслар /ер-турманын бир бөлегі/.

Соқы—келі. Сыртқы қабығынан айрылмаған салыны Ұ. Ғ. б түйиу ушып арналады. *Соқы арнаулы ағаштан жонылып, дәл ортасында адамның қолы еки жағынан услап турарлықтай тутқасы бар үскепе [Аққ/]. Аузы бар да тиси жоқ, оны урмаған киси жоқ [жумбак/ — келі [ККРС, 310/]. Қаз. келсап [ҚТТС., I, 283/], өзб. уғир, ховонча [РУЗС., 844], түркм. соқы [РТмС., 749/].*

Сөзәк—сөз, венерикалық ауырыудың бир түри. *Биреуләри... сөзәк болған [Аққ/].* Өзб. *сузак* [РУЗС, 138/].

Сөздин сырағысын айтуу—сөздин жөнни, истиң тийкарғы мәнисин айтыу. Бул сөз әдебий шығармаларда да ушырасады... *Тек сөздин сыра-*

- ғысын айтып атырғаным-ғой*, А. Бекимбегов. *Ауыр тагдидирди жеңиушилер*, 166-б.
- Сур** — қозы терисиниң түри. Жүдә бақалы. Түри ҳәр-қийлы, қызғыш, сарғыш т. б. реңлер араласып келеди. *Сурды алыу ушын қозыны үш-төрт күн емизип, сойыу керек, териси мықты болады [Аққ]. Бул жақта қамарды сур ойдои* [Аққ].
- Суу салуу** — суу қуйыу. Суықлықты бир ыдыстан екнншисине қотарыу дегенди билдиреди.
- Суу шықты** — аттың ауырыуының түри. Атты бир жерден қызып келип суўғарғанда жалының астынан мойнынан, арқасынан сары суу шығады. *Буну суу шықты дейди*. Ол ауырыу көп ўақытқа дейин емлеуди талап етеди *Хәм*/.
- Суу жалақ** — қурылыс ислеринде ишине суу қуйып, ылай ийлеу ушын пайдаланатуғым қорыта *[Н.-хан]*.
- Сүзеуүк** — бульдозер: *Түңкә сүзеуүк пенен сүзип, ағашларды жығып кетип еди*.
- Сүмәләк** — тамақтың бир түри. *Сүмәләк жасау ушын бийдайды көгертип келиге ямаса басқа нәрсеге түйип, сууын алады. Сууына ун салып қайнатады. Келтирилген процесстен кейин сүмәләк исленип, аўқат ирегинде пайдаланылады, Қыран*/.
- Өзб. *сумалак* — кашеобразная пища из пшеничного солода и муки [УзРС, 386].
- Сүтлийан** — сүтлимек, сабағынан сүт сыяқлы шире шығатуғын өсімлик. Қаз. *сүттіген* [КТТС, II, 296], өзб. *сүтлама* [УзРС... 389], түркм. *сүй-тлиже*, қырғ. *сүттүкән* [РҚРС, 365]/.
- Сығып жибәруу** — гәртипке салыу, критикалау: *Сығып жибәрип еди* [Н.-хан].
- Сығып чықаруу** — ысырып шығарыу, жұмысқа орналастырмау: *Қалхоздың баслығы муну қалхоздан сығып чықарды* [Аққ].
- Сыдырылуу** — уйысыу, мийўеси иштик, мөл: *Бул ерик дегән сыдырылып турду* [Аққ].
- Сыйыруу** — сыпырыу: *Сен бир сұлги таууп бетиңди сыйырсақо* [Досб.].
- Сылуу** — қийиу: *Догдыр көзиңду сылыды* [Аққ].
- Сыптырылып кетиу** — қолынан сыйырылып шығып кетиу: *Ақыр бир ўақытта қолымнан сыптырылып кетти* [Аққ].

Сырнай өтпәү—хөш нәрседә өткермеү: *Бизләрдән оған сырнайам өткән жок /Акк/. Усы дүзбек Шымбай гөвөрүндә „Сырнайынан бир нәрсә өт-рә“-деп айгылады /К. Алланазаровтың 1962-ж. Шымбай районындағы диалектологиялық жаз-басы, № 2 дәптер, 5-бет/.*

Т

Таам // Тақам—ишетугын тамак. Оның түрлерине байланысты атамалары да хәрқыйлы. Бул мы-салды халық аўызекки творчествосының үлги-леринен де табыўға болады:

*Күни-түни таам татнай ах урып,
Күннен күнге қайғы менен сөгилдим...*

/„Қырк қыз“, 37-б./.

Аттан сүйреп түсирди,

/Жақсы тақам иширди... /Сонда, 397-б .

Тайлақ—кубла диалекте еки жасар түйени тайлақ деп атайды /Акк. . Ал „Қарақалпақша-русша сөзликте“ тайлақ—түйениң бир жасар баласы деп келгиреди /КҚРС, 610/.

Тайны жүзүм—гүзги жүзимниң түри. Реци көгис, қызыл, узынлаў, үш жылда мийўе берип, шама менен 25—30 жылға дейин жасайды. Хорезм гөвөрларында *тайынь*, ал өзбек әдебий тилинде *тойфи* /В. УзРС, 440/ вариантларында ушыра-сады.

Тайыз—сайыз. Өзб. *сайлик, сайз жой* /РУЗС, 309/, қырғ. *сай, тайыз жер* /РҚРС, 350/.

Тақыўа болуў—биреўден еситкен қандай да бир хабарды ялында сақлагын, апы-сезими күшли адам: *Гәйбиреу тақыуа болады* /И.-хан/.

Талқан—тақан, қуўырылған бийдайды, тарыны қол дийфирманға таргын ямаса келге түйин искен ун: *Өзимди шаншаң шани, талқанды шашпа* /И.-хан/. Қаз. *талқан* /ҚТТС, II, 324/, өзб. *тол-қон* /УзРС., 411/, қырғ. *талқан* /РҚРС., 861/.

Там—жайдың хәр бир бөлмесин усылай аталады: *Арғы тамды шығарып таслап едим.*

Тамағы бүлкилдеў—бир нәрседен дәме етпү, өз ой-ындағы нәрсени айта алмаў: *Тамағы бүйтпип бүлкилдәп бари берәди дә.*

- Тамар**—1/ тамыр, қан жүретуғын жол. Қубла рай-онлардағы қарақалпақлар тилинде *тамар* сөзи үзликсиз қолланылады: *Кэмпирдиң тамары йақшы депти. Тамары соғуп турду* [Аққ.]. Өзб. *қон томири* [РУзС., 194], қырғ. *тарамыш, тамыр* [РҚРС, 190]. Келтирилген сөз диалекттиң хэмме жеринде айтылады. Әдебий тилде *тамыр* формасында қолланылады; 2/ тамыр. Өсимлик-тиң жерден пәрлениўи ушын хәрекет етиўши тамыры: *Тамырын кеўлесең кунәйына қаласаң* [Хәм.]. Қаз. *тамыр* [КТТС., II, 328], өзб. *томир* [УзРС, 442], түркм. *көк* [РТМС, 267].
- Тапа**—таба. Тамақ писириўге ямаса қуўырыўға арналып шойыннан исленген дөнгелек ыдыс; нан, балық т. б. писириў ушын керекли: *Тапаға майды қуўуп жегизди ырас* [Аққ.]. Қаз. *таба* [КТТС, II, 313]. Хорезм говорларында *таван* формасында айтылады.
- Тарлама** // **торлама қаўун**—жазғы қаўынның түри. Усы диалектге *жийде пошақ* деп те айтылады. Сыртқы формасы торлы, сопақ болып келеди. Аты пышақ тийгеннен тарс етип жарылыўына байланыслы дөреген. Түри көк, қара сарғыш [Хәм.]. Хорезм говорларында қаўынның бул түри *тарлавык* деп айтылады.
- Тәкәббил**—минези тәкәббир, өзин басқалардан жоқары санап, айналасындағы адамларға менсинбеўшилиқ пенен қарайтуғын адам: *Бизләргә тәкәббил адам еди*. Бул сөз тәжикше *такаб-бул*—менменлик, тәкаббирлик [Тадж.-рус. сл., 377] сөзинен келип шыққан.
- Тәләп**—талап, мийнет, ис, жумыс; *Тәләп деген жүдә қыйын* [Досб.]. *Тәләп қылалмайман дийди* [Ийш.]. *Тәләп қыласаң ба? деди*.
- Тәңгә** / **теңгә**—тийип, теңге: *Бир тәңгә-отыз еки пул* [Хәм.]. *Тәңгә берип жибер* [Ақб.]. *Гүмүш теңгә* [Хәм.].
- Тәпсир**—мазмуны түсиниксиз нәрсени түсиндириў, анықлама бериў: *Мақыраж деген тәпсир болады*. *Мақыраж, тәпсир* сөзлериниң екеўи де парс. тафсир, анықлама, түсиник, комментарий [ПРСл. 126/ хәм шығыў, шығыс, нәтийже, жуўмақ] [ПРСл. 474/ деген түсиниклерден ибарат.

- Демек *мақыраж*—шығыў, шығыс, *тәпсир*—анықлама, түсиник.
- Тәржима**—сөзди бир тилден екинши тилге аўдарыў: *Султан Хусаин заманында бул китап парсы тилине тәржима қылынды* [Н.-хан].
Өзб. тилинде *таржима* [УзРС, 408].
- Тәртипке қойуў**— белгили, тийисли жағдайға байланыслы тәртипли болыўға шақырыў: *Сени тәртипке қойман деди* [Досб.]
- Тегмәнт**—нағысланған текиймег, көликтің белине салынады.
- Тезек түйилуў**—аттың тезеги түйилип аўырады. Буны емлеў ушын халықта аттың аўзына ақ май қуяды. Май асқазанға барып түссе, оның аўырыўы жазылады.
- Текәнә**—сыйле.
- Телбазар**—ес-ақылдан айырылған, адасқан адам. Өзб *телба*—юрдинвий, помешанний, безумный [УзРС, 422] деген мәнилдерде қолланылады.
- Тий**—диалекттеги бул сөз бирнеше мәннин аңлатады:
- а/ *тий*—түби: *Нашарды тастың тийинә жасырып келеди. Булар тап қумның тийиндә* [Ақб; Аққ;];
- б/ *Тий*—асты: *Рельстиң тийиндә со сүйеклер жатқан. Кәттиң тийинә қой* [Бир. орайы]. Усы мәннинде көркем әдебиятта да қолланылады:

*Бизди болыс, бий жиберди,
Уллы ийшанлар үйинен,
Бул адамды тез тап деди,
Болса да жердиң тийинен*

[И. Жапаков, Ж. Аймурзаев. Шайыр сөзи—„Сыйлық“ [әдебий альманах], 4-китап, Пәкис, 1948, 40-б]; в/ *Тий*—тийкар, негиз: *Сизлердиң бу сөзиңиздиң тийинде бир гәп бар* [Аққ].

Тийрәк—тирйек, ниспеген көкнардың басынан тилип алынып, кенгәрилген уўлы зат: *Жетпис бир қадақ тийрәк.*

Тилигирәм—телеграф: *Тилигирәм ағаш төсәп шығады* [Аққ]. Өзбек тили Маңғыт говорында *дильграм* деп айтылады.

- Тиш йемеу**—хеш кимнен сөгис есигни, азаї көрмеген, өз исине пухта адам: *Кишиден тиш йемедим.*
- Тозгуллау**—посыу, тозыу, көшиу: *Қарағалпақтың тозғулламаған жери бар ма?*
- Топпы**—малақай, кулақгы жауып турағуғын жылы бас кийим; қаз. *қулақшын* /ҚТТС, II, 86/. Өзб. *дуппи, туппи* /РУЗС, 884/, қырг. *топу, тақыя* /РКРС., 876/.
- Төмәнниң адамы**—Қарақалпақстанның арқа районларының адамларын усылай ағайды: *Ысақ аға да қаслы төмәнниң адамы ғо* /Хәм./.
- Торсық**—порсық, сүйир тумсықлы, майда жүнли, ебетейсиз киширек жыртқыш ап: қаз. *борсық* /ҚТТС, I, 120/, өзб. *бурсук* /РУЗС, 37/, түркм. *торсук* /РТМС, 34/.
- Төчәк**—гөсек.
- Турмустан сығылуу**—күнделикли күн кешириуи, турмысы нашарлау /Аққ./.
- Тусауды кесуу**—қыйыншылықтан қорықпай гөзлеген мақсетине жетиу: *Тусауды кесип Қаратаудан өтсин.*
- Түбүлдүрүк**—түбелек, қазанның астына қояғуғын зат; қаз. *тығырық* /РҚазС., 552/, өзб. *таглик, курси* /РУЗС. 584/.
- Түмчә**—дүмше, мыстап ямаса алюминийден ислепип, отқа суу қайнатыуға арналған буйым: *Түмчәни қойса.*
- Түн**—дүңке, суу қуйыу ушын арналып, темирден исленген буйым: *Түңини көтәрдиқ байлардың қатылларының.* Келтирилген сөз Ферғана говорларында *тунука*, өзбек әдебий тилинде де *тунука*—яғный жуқа темир /железо/ мәнисинде қолланылып, *тунука чойнақ* /УЗРС, 452 хәм РУЗС, 35/ делинеди.
- Түркмәни қара кишмиш**—түркмени қара жүзим. дәми мазалы, үш жылда мийуе береди, 25—30 жылға дейин жасайды.
- Түртинип жүруу**—белгилл бир нәрсе бойынша материал жыйнау, оны жүзеге асыруу ушын таярлық көриу: *Жүрген жеримде соған бир түртинип жүрмән* /Аққ./.

Түтун—хожалық, үй мәнісін аңлатады. *Отыз бес түтүндәй бар шығар* [Хәм.].

Тымпыйтым—тым-тырыс, хеш үндеместен.

У

Узунбаш жуўари—жуўариниң түри, оны ерте егиў керек. Писнў ўақты узак мезгилди талап етеди Келт./.

Уллу//улкан—үлкен. *Уллу босам тандар. Уллу калхоз. Бу уллу баланың келини. Уллу жумушларда ишләп кегән. Улқан кәмпир зор кәмпир. Жаңағы уллу баламыз өзбәкчә сөйләйди* [Ақб]. *Бизгә уллу дуқтырғи барасаң деп қатаз берди. Әдебий тилде—уламы, күдиретли. абройлы* [КҚРС. 676].

Ум—ун; *Хәр айди бир қалта ум болады.*

Уна—кесбас, ушан исленип, майда-майда бөлшеклерге бөлшептуғын суйық тамақтың түри. *Қаз. кеспе* [РКизС. 310], өзб. *увра, угра ош* [РУзС. 330].

Учечик—учегчик, есаншы. Аўыл хожалығы т. б. ислерде ис барысының есабын алып барыўшы хызметкер; *Учечик бопты* [Ақб].

Ушан—кемениң бир түри.; *Ушан жүргәнин биләмис дийди* [Досб]. „Ужон—кыпшақлардың сөзлингиде еки қанатлы кеме мәнісінде қолланылған“ [С. Муталлибов. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Тошкент, 1959, 142-б].

Ү

Үй—жайдың ишкн бөлмелери бир жерлерде *там*, екинши жерде *үй* деп те айтылады; Арғы үйдә, берги үйдә [Бир. орайы].

Үндәк—түйе тауық. Ағының келин шығыўы турпатының ири болыўына байланысла болыўы керек.

Үңиз—арнаўлы түрде қазылып, ҳаўыз есабында саналатуғын жер; *Үңизләрдә бар суў, оныңда суўы бузулған.*

Үчәк—жайдың сыртқы төбеси. *Тамның төбесин үчәк дийди* [Бир. орайы].

Үчма—ушпа, қой, ешкниң аўырыўы. *Сойған уа-*

қытта мойнынан қаны атлығын шықпай,
уйысып қалады /Хәм'.

Үшәстә үш есте—үш есе:

Сениң қарыуыңнан үш есте күшли,
Пәнжесиниң тырнақлары тас екен
„Қырк қыз“, 149.

Ұ

Ұазза—үгит-нәсият: Плац орыпланама, ұазза айгып отырыуың керәк /Н.-хан/. Қаз. *уағыз* /ҚТТС, II, 404/, өзб. *ваз, хутба* /РУзС, 667/, түркм. *вағыз, несихат, ундев* /РТМС, 692/, кумык тилинде *ваъза—насиғьат* /Рус.-кум. сл., 799/, уйғ. *вәзе* /РУйғС, 1041/. Келтирилген сөз гэжиқ тилинде де *ваъз, хутба ваъагуни* /Рус. тадж. сл., 602/, парсы тилинде *ва'за*—үгит, нәсият делинсе, араб. *ва'з*—увещание, проповедь, речь /Л. З. Будагов Сравнительный словарь, т. II, 206-б/.

Ұақым—бурынғы Хийұа ханлығында диний адамларға тийисли ұақыф жерлер; *негизи ұақым жер*. Бул сөз диалектте өзгериске ушырап айтылады: *Ұақыф* /эд. орф/, *ұақым* /диал/. Парс. *вагф...* 1/ кудайшылық нси ушын садақа ямаса ўәсият етип қалдырыў; 2/ басқа биреўге берий ҳуқуқынан айрылған ийели жер; 3/ алыс /ПРСЛ, 588/ сыяқлы мәнилерге ийе.

Ф

Фазалат—адамгершилик: *әфуў—фазалатлар бағаны*. Араб. *фазл, фазилат*—ержеткенлик, адамгершилик. Бул сөз гэжик хәм өзбек тиллеринде; а/ ержеткенлик, артықмашылық; б/ билимлик, эрудияция; билим, талант /Тадж.-рус. сл., 405; УзРС, 486/.

Х

Худ // хут-тек гана, арпаўлы: *Худ өзине тигәди* /Бир. орайы. *Хут әлиппәни шығму учун он сәккиз ай керек* /Ийш/. *Хут соның үйине бирып түседи. Хут баймақлының өзи...* /Ақб/. *Худ* // *хут* сөзлери диалект лексикасына өзбек хәм түркмен гиллеринен өзлесип, өзбекине *худ, худди* /УзРС, 606/ хәм түркменше *хут* /РТМС, 674/ формаларына ийе.

Ҳ

- Ҳайат**—тиришлик: өмир сүрип, турмыс кеширюү: *Ол да бир ҳайат кеширюүши мақлуқ* [Аққ./]. *..Ҳайат уақтында бир көрсәтин еди* [Н.-хан./]. *Ҳайат деген тиришлик*. Аталған сөз мазмуну ҳам формасы бойынша өзбек тилиндеги *ҳайёт* [УзРС, 678] сөзи менен бирдей болып, сол тилден өзлестирилген.
- Ҳайран**—айран, ашытылған сүг: ол тийкарынан сууға араластырылады: казакша *айран*, *сүттен уйытылған тамақ* [КТТС, 1, 22], өзб. *айрон* [УзРС, 28].
- Ҳал кылуу**—қаслык, душпанлык: келиспеген адамның үстинен өзиниң кәлеген планын иске асырып, оны қорқытыуға байланыслы айтылады: *түрмеге ҳал қыламан деди* [Досб./].
- Ҳалал**—ҳадал, ҳақыйқат, шын; *Өзи ҳалал сөзүн айтқанда* [Досб./].
- Ҳалқа**—қурсау, шеңбер, сақыйна, жүзик; *Бир биреуе илдиретуғын ҳалқасы бар* [Аққ./]. Араб. *halqa*: а/ сақыйна; б/ түйип; в/ қурсау [Турец.-рус. сл., 229]. Бул сөз тәжик ҳам өзбек тиллеринде де бар [Тадж.-рус. сл., 497; УзРС, 661].
- Ҳаруу**—шаршау: *Рульге жабысын отырған соң ҳарыйды да* [Аққ./].
- Ҳасый болуу**—диний түсиникте қудайдың белгилеген тәртибин бузыу, оннан тысқары шығыу: *Қудайға ҳасый боп не бопты* [Досб./].
- Ҳауа соқы**—тостаған, оның менен дуз, насыбай түйеди [Ақб./].
- Ҳауас болуу**—сағыныу, ҳәуес болуу. *Балама ҳауас болуб келип еди*.
- Ҳәкк**—ҳәккә. Өзб. *ҳакка* [УзРС, 650], қаз. *сайысқан* [РҚазС, 769], түркм. *алахекек* [РТМС, 726].
- Ҳәли**—сле [уақытты, мезгилди билдириуши рәуиш сөз]: *Ҳәли бизләрднң даходты берген жоқ* [Ақб./] Мысалға келтирилген *ҳәли* рәуишн өзбекше *хали* [УзРС, 650] ҳам түркменше *ҳәли* [РТМС, 162] сөзлериниң формаларын қабыллаған.
- Ҳәптәк**—аптека: *Ҳәптәк кумбатарда* [Мәйем].
- Ҳийсаб**—есап, бул жерде: теңи жоқ, билгиш деген мәниде: *Бируний алымлықта ҳийсабсыз*. Өз-

бек тилиндеги *ҳисоб* /УзРС., 158/ сөзи кубла диалект лексикасынан орын алған.

Ҳимметлеу—хүрметлеу, дыққат бөлиу: *Қатынны Ҳимметлесе, марапатласа кем болмайды*. Өзбекше *Ҳиммат*—кең пейиллик, дыққатлы, ғам-хорлық /УзРС, 638/.

Ҳо йылы—анау, илгері жылы: *Ҳо бир йылы*.

Ҳужжә—кәрелиннің бир түри. Кәрелиннің тухымы, ерик, шийе сол үшеуни бир-бирине сабыуға болады /Ҳәм., Бир. орайы/.

Ҳум—қум, суу куйуу ушын арналған үлкен ыдыс. Хорезм говорларында да *ҳум* деп аталады.

Ч

Чай орамал—бир тартым, жипек материалдан исленген орамал.

Чайан—шаян. Қаз. *шаян* /РҚазС., 743/, өзб. *чайн*, *чайн*, *газанда* /РҮЭС., 790/, түркм. *ичян* /РТМС., 702/.

Чай салуу—чайды куйып беріу. *Таза келинчак чай сап берип отурду* /Ақб./.

Чанак—кишкене табак: *Кичкәнәләрин чанак дийди*. Бир. орайы/. Хорезм говорларында да *чанақ*.

Чапчы—шапшы, кийиз басыу бойынша шебер адам: *Чапчыға бастырады*.

Чапыруу—чайды қайтарыу: *Бир кәсә чай ичәйик, чапыр* /Бир. орайы/.

Чарх—шарық. Өзбекше *чарх*—шойын еритиушнлерде қазанның хәм басқа да шойын буйымларының формасын хәзирлейтуғын хәм жонып шығаратуғын ескиден киятырған арнаулы шойын саноғы /С. Ибрагимов. Профессиональная лексика., 64, 106-б./

Чекийдә—сүзбе, сүзилген айран, қатық; қаз. *сүзбе* КТТС., II, 287/, өзб. *чакида* /УзРС., 513, 623/

Чәпәкәйлеу—шебекейлеу, он тәрәпи менен емес, шеп жағы менен барыу: *Са чәпәкәйләп барағойажақ* /Бир. орайы/.

Чийә—шийе; қара, қызыл түсли, ширели жемис.

Читауут—счетовод, есапшы: *Әлимын дәгән читауут*. Шымбай говорында: *чатауат* /Мысалы: *чатауат бала менен*/.

Чунак—кулағы кесилген адам, шунак: *Камал чунак деген әкпип ташлаган*. Өзб. *чиноқ, қулоғи нуқ, қулоғи кесилган* [РҰЗС., 43/], қырғ. *чунак* [РКрС., 42/].

Чүй—шеге, қурылыс материалы: *Чүй [мыйық] ул.гусу, кичкәнәси боладу, жсууан, жиңичкә чүй дийди* [Бир. орайы/]. Қаз. *шеге* [ҚТТС., II, 481/], өзб. *мих* [РҰЗС., 129/].

Ш

Шаар—шар [*чарх* сөзине қараңыз/]. Өзб. *чарх, қайроқ* [РҰЗС., 871/], қырғ. *чарых, кайрак* [РКрС., 865/].

Шаббаз бийшеги—торлы, жүзи қалың, күзгі-қысқы қауын, бәхәр айларына дейін сақлауға болады. Реңі сарғыш, көк т. б. Гүзде піседі, сырты торлы, мазалы хәм шийрин қауын [Досб/]. Хорезм говорларында қауынның бул түрін *шаббаз гулав*: деп атайды.

Шадыр—шатыр. Жанбыр ямаса күннен қорғаныу ушын исленген пана: *Шадыр дегән үй болады* [Досб/]. Қаз. *шатыр* [ҚТТС., II, 478].

Шайпуруш—чай сатыушы адам: *хожа шайпуруш*. Өзб. *чайфуруш* [УзРС., 526/].

Шайы—акша бірлігі, бір шайы—8 [сегиз/] пул; *Сәккиз пулу бир шайы* [Хәм/].

Шалажан—шала жансар, өли менен тиришин арасындағы шала жансар адам: *Бирәуләри шалажан* [Акк./]. *Шалажан... орнынан ырғып түсәди екән* [Акк/]. Өзб. *нимжон, чалажон, чала улик* [РҰЗС., 604/], қырғ. *чала жан, чала өлүк* [РКрС., 599].

Шандан—есапсыз, сап-әлұан: *Тухуму бирдур, мийуәси шандан болур* [Ийш/]. Сөздің тийкары тәжикше *чандон*: а/ соншалық, соншама, ұсылай, сонша көп; б/ қанша болса да; в/ сол ұақытқа дейін, хәзирше; г/ баянлауыш сөз бенен қатар келгенде бийкарлау мәнісін аңлатады [Тадж.—рус. сл., 437/]. *Шандан* сөзі өзбек тилинде де бар [УзРС., 515/].

Шаншуұлау—ят бір жерден келгенде үстин жабыу менен жаумағанлықтан найла болатуғын ауырыу.

Шардәрә—төрт тәрәппенен де есик қурылған бөлме

/жай/: *Шардараге келип түскән.* Усынылган сөз тәжик тилинде *чордари* /Тадж.—рус. сл., 437/ деп аталады. Ол өзбек тилинде де бар /УзРС., 515/.

Шаркауук—эйнектің, қапының үстинен жайды салган уақытта қойылатуғын бескем ағаш Бир. орайы/. Бул сөз Хорезм говорларында *чархавк* формасына ийе.

Шарта—шаққанлық пенен, тез: *Шарта, босатып жибәрәдиге* /Аққ./

Шатпа // түтүн // хәўли—сөзлери диалектте үй, жай хожалық мәнісін аңлатады. Арқа диалектте *тютин* /Б., 1, 389/ текеки түтини, хәўли, шатпа /Б., 1, 389/-үй, жай.

Шашалаң жүүәри—найман жүүәри. Бул жүүәри басқа жүүәрилердей май айларында егилип, төрт ай дегенде /тоқсан күннен аслам/ писеди /Хәм/.

Шәккинамайдан айтыў—шамадан, болжап айтыў: *Шәккинамайдан айтыўға болмайды.*

Шән—адамның табаны, алақанының басқан орны /Н.-хан/. Тәжик тилинде бул сөздің тийкарғы үш мәніси көрсетилген: *чанг*—I. шаң; II—табан, тырнақ, шаппат, ашылып турған алақанның өзи; III музыка әсбабы /Тадж.-рус. сл, 436/.

Шебрәлик—шеберлик, уқыпшылық.

Шенгәк—тоға. Беллик, айыл сияқлы затлардың бир ушына бекигнү ушын ағаштан який металлдан исленген зат. Қаз. *тоға* /КТТС., II, 355/, өзб. *тука, қамар халқаси, камарбанд* /РУзС., 604/.

Шепкә—шапка, бас кийим: *Шепкәнди туўру кий: Әй шепкәли, қашаңғы арқалап жүрәсәң* /Досб/.

Шерәк—ауырлық өлшеми, шерек қадақтың $\frac{1}{4}$ и, ямаса 100 граммды шерек деп алады.

Шиймолий—арқа: *Шиймолий Хорезмге йатады о.* Кубла диалектке өзбек тилиндеги *шимолий* /УзРС., 541/ сөзинен аўысқан.

Шипшиктәй қатыў—шәппиктей /желімдей/ қатып жаздырмайды дегенди аңлатады: *шипшиктәй қатып қалады* /Хәм/.

Шол // шу // шул—сол, ана, анаў [силтеў алмасығы]: *Шол орысты изләп кеткән. Шу шаш*

деген кеткән, тап желкәсинә түседи /Аққ./
Туу мақ кийин турған шу. Шу елгә... Шу лий-
кин таудың арқасы. Өзбекше шу /УзРС., 547/,
түркменше шу, бу /РТМС., 870/ сөзлери кубла
диалектте шол /' шу // шул формаларында өз-
лестирилген.

Шолпылдатпау — шалпылдатпау, тамызбау: *Хай
шолпылдатпа: ай.* /Досб/.

Шонқыр—шуңқыр, терең етип қазылған жер: *Шоң-
қырлығы сәксән гез...* /Досб/. Өзб. чуқурланиш
/РУЗС., 890/.

Шорба // **шорпа** // **шурпа** — сорпа: *Шорбаға туу-
райсаң. Бир порсы шорпаны бир саған* /Майем/.
Ал шурпа ғуйып бере бер /Н.-хан/. *Шорба
қылғанда йақшы болатуғун еди* /Аққ/. Хорезм
говорларында шорва, қаз. сорпа /КТТС, II,
273/ деп аталады.

Шөккиш—үлкен балға. Устаңшылық хәм темирши-
лік буйымы: *Балғаны биздә шөккиш дийди*
/Бир. орайы/. Қаз. балға /КТТС., I, 881., өзб.
болға, тұқмоқ /РУЗС., 337/.

Шуяқ—сол жақ, сол тәреп, сонда: *Әйкәт шуяқ-
қа* /Н.-хан/.

Шуқалақ // **жам**—жердің ой жери, шуканақ: *Қа-
йердә бир ой шуқалақ болса, сөйәргә апарып
тастайдәкән* /Аққ./ *Шуқалақта суу қалған
екән. Шуқурду жам дейди. Мени бир шуқалақ
жергә тастап қачып кететуғун* /Аққ/. *Жам*
атамасы өзиниң тийкарын русша яма сөзинен
алыуы итимал.

Шуңқуршақ—сарқум; суу т. б. суйықлық нәрсе-
лерди қуйып алыу ушын арналған буйым.

Шүйер—усы жер: *Мени шүйерде тууған.* Сөздің
формасы өзбек тилиндеги шу силтеу алмасығы-
нан /УзРС., 547/ ауысқан. Кубла диалекттеги
шунда /эд. сонда/, шундай /эд. сондай /, шу-
нуң /эд. соның; сияқлы алмасықлардың да
төркіни өзбекше шу сөзи менен байланысты.

Шүндик—чайниктің шүмеги, мойны, аузы. Кубла
диалекттеги бул сөзди әдебий шығармаларда
да ушыратыуға болады...

*Қанзада шүндиги сынған чайнегин алып тағы
да далаға шықты...* /А. Бекимбетов. „Гүрес“,

52-б). *Шылымның шүндигин сыпырып, напынан услады да, күш пенен ишине тартты* /А. Бекимбетов, „Гүрес“... 70-б/

Шыбырғаны жүзүм—жүзимнің түрі. Дәни мазалы, түрі қара, көк реңде, формасы киши, домалақ болады. Үш жылда мийіе беріп, 25-30 жылға дейін жасайды /Досб/. Хорезм говорларында жүзимнің бул түрі *шэбэрған* деп аталады.

Шыйрып алуу—жүдә көп, мол етип бір нәрсені өз пайдасына алуы: *Пул алгандам йаман шыырып алған.*

Шым—ажырықлы жердің бозға айналуын *шым* деп атайды: *Шымбай жатқан бир шым экән, аударып егин еккән.*

Шырған—ақша бірлігі: *Еки шырғанға еки сыйыр алдым.* Рус. *червонец*, өзбекше *червон*, *червонец*: 1/ бес ямаса он сомлық тилла пул; 2/ алтын менен есаплағанда он сомлық қағаз пул /РУЗС., 948/, он сомлық ақша белгиси /УзРС., 519/.

Ы

Ыбырық—ыдыс. Ылайдан писиреди, мойны жиңишке. Ишине суу, айран куюды /ыбырық грузинлерде де бар/. Ол тәжик тилинде *ибрик*—суу ямаса вино куйыу ушын ыдыс /Тадж.-рус. сл., 159/, ал түркше *ibrik*—мыс, хум, суу куйыу ушын ыдыс.

Ымық—ымырт, күн батып қараңғы түсе баслаған уақыт.

Ыран—қумда өседі, майда, қой жейтуғын жипектей өсимлик /Келт/. Каз. өлең /РКазС., 466/, өзб. *ранг* /УзРС., 339/.

СӨЗЛИКЛЕР

- Азербайджанско-русский словарь. Баку, 1941.
Ахаллы С. Махмуд Кашгарының сөзлүги ве түркмен дили. Ашгабат, 1953.
Башкирско-русский словарь. ГИС, М., 1958.
Боронков А. К. Лексика среднеазиатского тегсире XII—XIII вв. М., 1963.
Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. I, СПб, 1869; т. II., СПб, 1871.
Каракалпакско—русский словарь. ГИС, М., 1958.
Казак тілінің түсіндірме сөздігі. I т, Алматы, 1959; II т.— Алматы, 1961.
Махмуд Кашгарий. Девону луғотит турк. III т, Тошкент, 1963.
Монгольско-русский словарь (под ред. А. Лувсандэндэва). ГИС, М., 1957.
Ожегов С. И. Словарь русского языка. М., „Советская энциклопедия“, 1964.
Орос-монгол толь. Улан-Батар хот. 1942.
Персидско-русский словарь (составитель Б. В. Миллер). ГИС, М., 1960.
Русско-азербайджанский словарь, т. I. Баку, 1956.
Русско-арабский словарь (составитель Г. Ш. Шарбатов). Изд-во „Советская энциклопедия“, М., 1964.
Русско-каракалпакский словарь (под ред. И. А. Баскакова). ГИС, М., 1947.
Русско-киргизский словарь (под ред. К. К. Юдахина), ГИС, М., 1957.
Русско-кумыкский словарь. ГИС, М., 1960.
Русско-ногайский словарь (под ред. И. А. Баскакова). ГИС, М., 1956.
Русско-таджикский словарь. ГИС, М.,—Сталинабад, 1949.
Русско-татарский словарь (под ред. Н. К. Дмитриева), т. I, Казань. 1955; т. 2, Казань, 1956.
Русско-тувинский словарь. ГИС, М., 1954.
Русско-туркменский словарь. ГИС, М., 1956.
Русско-узбекский словарь. ГИС, М., 1954.
Русско-уйгурский словарь ГИС, М., 1956.
Русско—чувашский словарь, ГИС, М., 1951.
Русча-азербайчанча луғат, I т, Бақы, 1956.
Таджикско-русский словарь. ГИС, М., 1954.
Турецко русский словарь (составитель Д. А. Магазаник). ГИС, М., 1945.
Узбекско-русский словарь. ГИС, М., 1959.
Уйгурско-русский словарь Алма-Ата. 1961.
Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь. М., 1910.

ҚЫСҚАРТЫЛЫП АЛЫНҒАН СӨЗЛЕР

- Ақб.—Ақбаслы аўылы (Төрткүл районы).
Аққ.—Аққамыс аўылы (Төрткүл районы)
Алт.—Алтай тили
Әзерб.—Әзербайжан тили

Бараб.—барабин тили
Гаг.—гагауз тили
Досб.—Досбай аўылы /Төрткүл району/
Ийш.—Ийшан аўылы /Бируний району/
Қаз.—қазақ тили
Қарамазлы аўыл атамасы /Бируний району/
Қ.—қалп.—қарақалпақ тили
ҚТТС.—„Қазақ тилинің түсіндірме сөзлігі“.
Қыран—ауыл атамасы /Әмиўдэрья району/
Қырг.—қыргыз тили
Н.—хан—Назархан аўылы /бұрын Әмиўдэрья, Кегейли район-
ларына, қазір Пәкис районуна қараслы/.
Өзб.—өзбек тили
РҚРС.—„Русша—қыргызша сөзлік“
РТТС.—„Русша-татарша сөзлік“
Тат.—татар тили
тур.—турк тили
түркм.—түркмен тили
УзРС.—„Узбекско-русский словарь“.
Уйғ.—уйғыр тили
Хак.—хакас тили
чув.—Чуваш тили.
Шым.—Шымам аўылы /Бируний району/.

МАЗМУНЫ

Киргисиү	3
Каракалпак тили диалектлеринин изертлениү тарихынан	9
I бап. Қубла диалект территориясында жасаушы халықтың этникалық составы, экономикалық хәм мәдени сыпатламасы	16
II бап. Қубла диалекттин лексика-семантикалық классификациясы	26
1. Атамалар.	2/
а) Аўыл хожалығын байланыслы сөзлер	27
б) Мал шаруашылығына байланыслы сөзлер	37
в) Суу хожалығын байланыслы сөзлер	39
г) Жанлы мақлукларға байланыслы сөзлер	41
д) Өсимликлер дүньясына байланыслы атамалар	42
е) Үй хожалығына байланыслы сөзлер	43
ж) Кийим-кеңешеклерге байланыслы сөзлер	49
з) Адамға байланыслы сөзлер	50
и) Абстрактлық мәнилерге байланыслы сөзлер	52
к) Жайға, қурылыс материалларына байланыслы сөзлер	53
л) Ағаш хәм темір устаншылығына байланыслы сөзлер	57
м) Жол-қатнас атамаларына байланыслы сөзлер	58
н) Топонимикалық атамалар	59
о) Уақытқа байланыслы сөзлер	72
п) Ақша бирликлерин, ауырлық, узшылық өлшеулерин хәм саудаға байланыслы сөзлер	73
2. Келбетлик сөзлер	75
3. Санлық сөзлер	77
4. Фейил сөзлер	78
5. Қубла диалекттин лексикалық қатламлары	79
а) Диалектлик омонимлер	79
б) Диалектлик антонимлер	81
в) Диалектлик синонимлер	82
г) Сөзлердин диалектлик мәнилеринин өзгеріуи	85
д) Диалектлик синекдоха	86
е) Диалектлик эвфемизм	87
ж) Гөнерген сөзлер	88
з) Диалектлик неологизмлер	96
6. Идиомалық хәм фразеологиялық сөз дизбеклерин	97
7. Араб-ираң тиллеринен кирген сөзлер	103
8. Өзбек-түркмен тиллеринен кирген сөзлер	115
9. Рус тилинен кирген сөзлер	124
III бап. Каракалпак тили диалектлериндеги туўысқанлық терминлерин	129
1. Қаны байынша туўысқанлық терминлерин	131
2. Неке бойынша туўысқанлық терминлерин	153
Жуўмақ.	166
IV бап. Қубла диалект лексикасының каракалпак әдебий тилине қатнасы	167
1. Қубла диалект лексикасындағы дублетлик вариантлар мәселесин	176

а/ Әдеби дублетлер	178
б/ Диалектик-әдеби дублетлер	178
2. Кубла диалекттегі гейшара сөзлердің изоглоссалары	183
а/ Жубайлас диалектизмдер	184
б/ Жубайсыз диалектизмдер	185
в/ Семантикалық диалектизмдер	185
Жуумак	197
Қосымша	200
Кубла диалекттегі карақалпақ урыуларының орналасуы схемасы	200
Диалектологиялық сөзлік	208
Сөзліктер	260
Қысқартылып алынған сөзлер	261

На карақалпақском языке

Уракбай Доспанов

ЛЕКСИКА ЮЖНОГО ДИАЛЕКТА

карақалпақского языка

Издательство "Қарақалпақстан" Нукус—1977

Редактор *А. Бекбергенов*
 Тех. редактор *Ж. Досжанова*
 Корректор *Г. Турымова*

Теріуге берілген уақты 20/V-1977-ж. Басыуға рұхсат етілген уақты 26/X-1977-ж. Қағаз Форматы 84x108 ^{1/32} Көлемі 8,25 баспа табақ, 13,86 шәртлі баспа табақ, 13,9 есап баспа табақ. РК 32221. Тиражы 1000. Бақасы 50 т.

„Қарақалпақстан“ баспасы, Нөкіс қаласы, К. Маркс көшесі, 9.

ҚҚАССР Министрлер Советінің баспа, полиграфия хәм китап саудасы іслері бойынша Басқармасының „Правда“ның 50 жыллығы атындағы Нөкіс полиграфкомбинаты. Заказ № 58